

Xəzər Universiteti
Dillər və ədəbiyyatlar departamenti

**Humanitar elmlər:
dünən, bu gün və sabah
tələbə
elmi konfransı**

28 fevral 2020

Xəzər Universiteti Nəşriyyatı
Bakı-2020

© Xəzər Universiteti Nəşriyyatı – 2020
Bütün hüquqlar qorunur.

Redaktorlar

Dosent Dilbər Zeynalova

Kompüter işi

Günəl Əkbərova

Kamilə Bədəlova

ISBN 978-9952-20-126-0

AZ1096 Azərbaycan Respublikası

Bakı şəhəri, Məhsəti küç. 41

Xəzər Universiteti

Tel: (+994 12) 421 10 93

<http://www.khazar.org>

AKADEMİK HEYƏT

Hamlet İsaخانlı

(Professor, Təsisçi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri) İradə Xəlilova (Dosent, Xəzər Universiteti, Rektor) Məhəmməd Nuriyev (Professor, Xəzər Universiteti,

Tədris işləri üzrə prorektor)

İsaxan İsaخانlı (Dosent, Xəzər Universiteti, İdarəetmə və tələbə işləri üzrə prorektor)

Bahman Amani (Ph.D. İngilis dili və ədəbiyyatı departamenti) Elza Səmədli (Dosent, Humanitar, Təhsil və Sosial Elmlər fakultəsi)

Dilbər Zeynalova (Dosent, Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Roza Arazova (Ph.D. Tarix və arxeologiya departamenti)

Elmar Mustafayev (Ph.D. Siyasi elmlər və fəlsəfə departamenti) Saida Şərifova (Ph.D. Magistratura, Doktorantura və Elmi işlər şöbəsi)

Təşkilat komitəsi:

Dos. Dilbər Zeynalova (Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müdiri) Zülfüyyə Sadıqova (Musiqi və incəsənət departamentinin müdiri) Ələvsət

Əmirbəyli (Xəzər Universiteti İctimai əlaqələr və media üzrə direktor)

Dos. Xatirə Yusifova (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Ph.D.

Gülşanə Xudiyeva (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Ph.D. Zəminə

Ziyayeva (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Ph.D. Reyhan

Mədətova (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Ph.D. Anar Cəfərov

(Siyasi elmlər və fəlsəfə departamenti) Qardaşxan Əzizxanlı (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti) Ülvi Babasoy (Dillər və ədəbiyyatlar

departamenti)

Kamilə Bədəlova (Dillər və ədəbiyyatlar departamenti)

İçindəkilər

I BÖLMƏ . DİL

Ceyran Qasimova

İngilis dilində artıqlıq və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi..... 9

Rəhim Bədəlzadə

Hindistanın landşaft müxtəlifliyinin regiondakı dillər üzərindəki təsiri 13

Kamilə Bədəlova

Məsihinin “ Vərqa və Gülşə” əsərində əvəzliliklər..... 16

Səadət Fətiyeva

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində şaquli kontekst faktorunun müqayisəli təhlili..... 19

Esmira Muxtarova

Azərbaycan dilində “ailə” anlayışı 23

Səbinə Əliyeva

Qadın dilinin xüsusiyyətləri 26

Günel Haqverdi

Fərhad Zeynalovun Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə bağlı tədqiqatlar 30

Şəbnəm Ağayarova

Səməd Vurğunun yaradıcılığında xitablar..... 34

Türkan Mürsəlova

Ölü dil: Sanskrit dili və onun mahiyyəti 39

Kəmalə İsayeva

Dilönü saitlərin sözlərdə istifadə qaydaları 42

Dünya Əhmədova

“Bohemian Rhapsody” (Queen) rok operasının mətnindəki alınma sözlərin üslubi təhlili və etimoloji xüsusiyyətləri..... 44

Aygün Amanəliyeva

Dünya dillərindəki kəmiyyət kateqoriyası və onun ikilik forması..... 46

Məryəm Abdullayeva

İngilis dilində olan atalar sözlərinin frazeoloji birləşmələr kimi təhlili 50

Aytən Bağırzadə

Coğrafi adlar mənəvi sərvətimizdir-Yevlax toponimi 53

Гамида Халилова

Прагматический фактор в выражении модальности в языке а.с. пушкина: письма и лирическая поэзия, корпусное сравнение 56

Şəms Qurbanəliyeva

İngilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı 60

Diana Əliyeva

Tanınmış Azərbaycan şairi Hamlet İsaخانlının yaradıcılığında mürəkkəb sözlər..... 63

Aygün Vəliyeva

Leksikoqrafiyanın inkişaf tarixi..... 67

II BÖLMƏ .ƏDƏBİYYAT, MƏDƏNİYYƏT

Leyla Ağayeva

Hüseyn Cavid və “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı 71

Əfruz Məmmədova

Ə.Hamdi Tanpınarın “Hüzur” romanında qarbləşmə meyillərini təmsil edən obrazlar 75

Aytən Şamilova

Klassik ədəbiyyatda “zülfi” anlayışı..... 79

Çinarə Əlibabəyeva

Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında sevgi motivi..... 83

İlknur Pənahlı

Təsəvvüf ədəbiyyatında nöqtə, xal rəmzləri..... 87

Vilayət Məmmədov

Mirzə Ələkbər

Sabir şeirinin ideyaqaynaqları 90

Leyla Süleymanova

Virciniya Vulfun “Mayaka Doğru” əsərində həyat konsepti representasiyasının üsulları 94

Aydan Nağıyeva

Aristofanın “Atlılar” komediyası..... 96

Emil Ağayev

Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında qadın obrazı 100

Səma Qasımova

Hamlet İsxanlının poeziyasının qaynaqları 103

Fidan Babayeva

Jan Batist Qrenuy və onun dünyası..... 108

Əsmər Həsənzadə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenshtedt problemi (H.İsxanlının tədqiqatları əsasında)..... 111

III BÖLMƏ. TƏHSİL

Mehriban Məmmədova

Azərbaycan təhsilində islahatlar 115

Pərvin Həsənova

Müasir təlim metodları və dərslərdə ondan istifadə..... 118

Xəyalə Ağayeva

Azərbaycan dili dərslərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə..... 121

Aytac Xəlilova

Uşaqların nitq inkişafının zənginləşdirilməsində oyunların rolu..... 124

Mədinə Yusubzadə

Müasir dövrdə müəllim və tələbələr arasındakı pədaqoji ünsiyyətin şərtləri 127

Gülal Hacıməmmədova

Xarici dillərin tədrisində videokommunikasiyaların rolu 131

Əsmər Əjdərli

Hamlet İsaxanlının həyat və yaradıcılığının ali və orta məktəblərdə tədrisi 135

Cahan Ağamirov, Səmtaurə Nəcəfova

Fars dilinin tədrisi metodikası 140

Naib Cəbrayilov

Təhsildə informasiya sistemlərinin yaradılması metodologiyası..... 145

Zeynəb Əhmədova

Ünsiyyət psixologiyası..... 151

Şövkət Abışova

Kiçik yaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi Epikel 154

Aygün Verdiyeva

Təhsildə qloballaşma : Yeni perspektiv yanaşmalar..... 157

IV BÖLMƏ. SİYASİ ELMLƏR və FƏLSƏFƏ**Ülviyyə Bayramova**

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı münasibətləri 162

Aysel Hüseynova

Multikulturalizmin Azərbaycan modelinin əsas xüsusiyyətləri Epikel 168

İsgəndər İsgəndərov

Şəriətin məqsədləri (məqasid) təliminin mahiyyəti və ümumbəşəri..... 171

Anar İbrahimov

Səfəvi dövrünə aid olan silah sənətinin bədii və texniki xüsusiyyətləri..... 175

Azər Xəlilov

XX əsrdə Azərbaycanda milli ideyanın və Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf xüsusiyyətləri 178

Nasir Bəşirov

Azərbaycan polietnik cəmiyyəti tolerantlıq və humanizm kontekstində 181

Dünya Abbasova

Azərbaycan Respublikasının müasir xarici siyasətində əsas prioritetlər..... 185

Kəmalə Həsənova

Zaman anlayışı fəlsəfi müstəvidə 187

Ofeliya Yusifli

İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələləri..... 191

Ləman Abasova

Zərdüştlük: Müdriklərə hörmət bəsləyən xoş inam 195

I BÖLMƏ DİL

Ceyran Qasimova¹

Elmi rəhbər: fil. ü. f. d. dos. Xatirə Yusifova

İngilis dilində artıkl və onun Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi

Açar sözlər: Artıkl, Artıkl Azərbaycan dilində, İngilis dilində artıkl,

İlk olaraq, “Artıkl nədir?” sualına cavab tapmalıyıq. Artıkl qrammatikaya daxil olub latın sözüdür, bəzi dillərdə müəyyənliyi və qeyri-müəyyənliyi və bəzən cinsi bildirmək üçün isimlərdən əvvəl işlənən hissəcik kimi rol oynayır. Bəzi dillərdə, məsələn, ingilis dilində artıkl dəyişmir, amma alman dilində artıkl cins, hal və saylar üzrə dəyişir [3].

Əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq, funksional nitq hissələri müqayisə olunan dillərdə müxtəlifdir. Eyni zamanda funksional nitq hissələri müqayisə olunan dillərdə cümlələr və sözlər arasında əlaqəni bildirir və yaxud sözlərin mənasını gücləndirir, ya da cümlələri və sözləri birləşdirir. İngilis dilində 4 funksional nitq hissəsi var: 1) artıkl; 2) ədat; 3) sözünü; 4) bağlayıcı.

Azərbaycan dilində isə 5 funksional nitq hissəsi var: 1) bağlayıcı; 2) ədat; 3) modal sözlər; 4) nida; 5) qoşma.

Göründüyü kimi, ingilis dilinin funksional nitq hissələri kimi artıkl, təsdiq və inkar sözləri Azərbaycan dilinin funksional nitq hissələri təsnifatında mövcud deyil. Artıkl və sözünü müasir azərbaycan dilində yoxdur. Azərbaycan dilində təsdiq və inkar sözləri var, lakin onlara ayrıca nitq hissəsi kimi yanaşılmaz [4].

Artıkl formal söz olub isimləri təyin etmək üçün işlədilir. Artıkl leksik mənaya malik deyil yalnız qrammatik mənası var. Artıqlın nitqdə başlıca

¹ Xəzər Universiteti, jeeyran.gasimova2@gmail.com

vəzifəsi isimə xas olan müəyyənlik və qeyri müəyyənlik kateqoriyalarını bildirməkdən ibarətdir. Artiklın aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri var:

- müəyyənliyin və qeyri-müəyyənliyin leksik-qrammatik ifadəsi;
- isimlərlə uyğunlaşma;
- ismin spesifik xüsusiyyətlərini göstərmək funksiyası;
- ismə xas müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitəsi.

Məlum olduğu kimi ingilis dilində 2 artikl var. Bəzi alimlər hesab edir ki, ingilis dilində 3 artikl var, 3-cüsü sıfır artikl olaraq götürürlər ki, bunun özlü sifir morfem məhfumundan irəli gəlir [1, 65].

İngilis dilində olan artikllar bunlardır:

- 1) Qeyri-müəyyənlik artiklı (Indefinite Article)
- 2) Müəyyənlik artiklı (Definite Article)

Qeyri-müəyyənlik artiklının 2 forması var: “a” və “an”. Əgər isim saitlə başlayarsa “an”, samitlə başlayarsa “a” artiklı qəbul edir. Məsələn: an apple, a book, an egg, a table və s. Əgər ismin önündə sifət gələrsə, o zaman artikl önə keçir və həmin sifətin birinci səsiylə uzlaşır. Məsələn: a story- an interesting story, an egg- a boiled egg. Bu artikl yalnız tək və sayılabilən isimlərin qarşısında olur və nədənsə ilk dəfə danışılanda, sayılabilən tək isim haqqında ümumi və ya hər hansı biri haqqında danışılanda işlənir.

Müəyyənlik artiklı “the” həm sayılabilən, həm sayılabilməyən, həm tək, həm də cəm isimlərin qarşısında işlənir. Bu artikl isə bir şeydən ikinci dəfə söhbət açdıqda işlənir [2, 153].

Azərbaycan dilində artikl yoxdur. Buna görə də artiklın qrammatik mənalara Azərbaycan dilində müxtəlif üsullarla verilir. Bu, o deməkdir ki, İngilis dili artiklının Azərbaycan dilində müxtəlif ekvivalentləri var.

1. Əgər qeyri-müəyyənlik artiklı konkret isimlərlə işlənirsə o, Azərbaycan dilində “ bir” sözü kimi tərcümə olunur və yaxud tərcümə olunmur. Məsələn: 1) A horse is a useful animal.-At faydalı bir heyvandır.
2. İngilis dilində müəyyənlik artiklı Azərbaycan dilinə bəzən hal formaları ilə və işarə əvəzlilikləri ilə tərcümə olunur, amma bəzi hallarda tərcümə olunmur. Məsələn: 1) Give me the book- Kitabı mənə ver. 2)The book is mine -Bu kitab mənimdir [1, 65].

Daha aydın nümunələrlə bu müqayisəni əsaslandıraraq. Qeyri-müəyyən artiklın ümumi mənası eynicinsli konkret əşya və predmetlərin müəyyən bir sinfə daxil olmasını bildirməkdir: a book- bir kitab, hər hansı bir kitab, istənilən bir kitab, kitablardan biri.

Cümlə tərkibində baxaq:

- 1) A man must obey orders. - İnsan əmərlərə tabe olmalıdır. Bu cümlədə artıqlı bizim dildə ifadə edərkən, ümumi tərcümə edirik və xüsusi göstəricisi yoxdur, çünki “a” artıqlı ümumi məna ifadə etmişdir.
- 2) My father was a sensible man.- Mənim atam ağıllı (bir) kişi idi.
Cümlədə “a” artıqlı konkret müəyyən bir ismin qarşısında işlənmişdir. Bizim dildə ifadə edərkən, biz “a” artıqlını “bir” ədatı kimi də işlədə, ya da onsuz, yəni tərcümə edilməmiş vəziyyətdə də ifadə edə bilərik.
- 3) It was a hot summer.- Qızmar bir yay idi (Qızmar yay günlərindən biri idi).

Göstərilən bu hallarda ingilis dilindəki qeyri-müəyyənlik artıqlı Azərbaycan dilində, əsasən qeyri-müəyyənlik ifadə edən bir, hansısa sözlərinə uyğun gəlir və bəzən isə tərcümə olunmur.

Müəyyənlik artıqlı olan “the”-ni isə bizim dildə müəyyən təsirlik halla, ya da işarə əvəzlilikləri (həmin, o) ilə ifadə edirik, bəzən isə konkret bir əşya, şəxs və ya hadisəni bildirib tərcümə olunmur. Məsələn:

- 1) The snow is very late this year.- Qar bu il çox gec yağdı. Bu cümlədə qarın yağdığı məlum bir hadisədir və “the” artıqlı dilimizə tərcümə edilmir.
- 2) I told her to meet me under the clock at the Biltmore at two oclock.- Mən ona dedim ki, saat 2-də “Biltmore” da (o, həmin) saatın altında görüşək. Bu cümlədə “the” artıqlını işarə əvəzliyi kimi ifadə edə, ya da heç tərcümə etməyə bilərik. Çünki cümlədə sözü gedən saat cümlənin kontekstində artıq məlumdur və ona işarə edilir.
- 3) Give me the new book.- Mənə yeni kitabı ver (Mənə o yeni kitabı ver/Mənə həmin yeni kitabı ver). Göründüyü kimi, cümlədə kitab müəyyəndir və bizim dilə tərcümədə ya müəyyən təsirlik halla, ya da cümlənin düşünülə biləcək digər mənalılarına əsasən işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edə bilərik.

Söylənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, Azərbaycan dili aqlütinativ, sintetik dildir və belə dillərdə qrammatik məna şəkilçilərlə ifadə edilir. Lakin, ingilis dili analitik dildir, bu dildə şəkilçi yoxdur və qrammatik məna artıqların köməyi ilə ifadə edilir.

Ədəbiyyat

- 1) Dünayamin Yunusov. Müqayisəli Tipologiya - Bakı, Mütərcim, 2012- 180 s.
- 2) Mustafayeva Günay. İngilis dili. Əlavə dərs vəsaiti-Bakı, "Xan" nəşriyyatı, 2014- 216 s.
- 3) URL-1. <https://azerdict.com/az/izahli-luget/artikl>
- 4) URL-2. <https://ogtayismayilzada.wordpress.com/2016/02/18/ingilis-v%C9%99-az%C9%99rbaycan-dill%C9%99rind%C9%99-artikl/>

Summary

Jeyran Gasimova

The Article in English and the ways of their expressions in Azerbaijani

This thesis deals with the article in English and the ways of their expressions in Azerbaijani. This scientific work has general characters that show the aim of the research.

The introduction deals with general meaning of the word "the article" in Azerbaijani. Then the author talks about the auxiliary parts of speech in English and in Azerbaijani and compare them. There are four auxiliary parts of speech in English: 1) The Article; 2) The Preposition; 3) The Particles; 4) The Conjunctions. But there are five auxiliary parts of speech in Azerbaijani: 1) The Particle; 2) The Conjunctions; 3) Modal verbs; 4) The postposition; 5) The Exclamation.

English has two types of articles: definite and indefinite.

A and an are indefinite articles. They are used when talk about something that is not specifically known to the person you are talking to with. A and an are used before nouns that introduce something or someone you have not mentioned before. You use A when the noun you are referring to begins with a consonant: a book. You use An when the noun you are referring to begins with a vowel: an apple

The is definite article. You use The when you know that the listener knows or can understand what particular person/thing you are talking about.

When we translate articles into Azerbaijani, we use pronouns or the cases of the noun instead of the articles. Sometimes these sentences also might not be translated into Azerbaijani. Because there isn't article in Azerbaijani.

So, this research deals with semantic peculiarities of the article as the main means of expression of the category of definitiveness and indefinitiveness, and the ways of the expression of the article in Azerbaijani.

Key words: Khazar University, Article, The Article in the Azerbaijani language, The Article in the English language

Hindistanın landşaft müxtəlifliyinin regiondakı dillər üzərindəki təsiri

Açar sözlər: Hind-Avropa, Linqvistik, Dravid, Brahmi, abugida tipli

Hindistan yarımadası Asiya qitəsinin cənubunda yerləşən və coğrafi cəhətdən özündə müxtəlif landşaft formaları ehtiva edən böyük bir ərazidir. Hindistan təxminən 1 milyard 340 milyon nəfər əhaliyə malikdir və dünyanın ən sıx məskunlaşmış ölkələrindən biridir. Yarımadanın coğrafi rəngarəngliyi onun linqvistik müxtəlifliyinə yol açmışdır: şimalda dünyanın ən hündür dağ silsiləsi olan Himalay dağları, dağlardan gələn bolsulu çayların bərəkətləndirdiyi məhsuldar düzənliklər, yarımadanın mərkəzindəki alçaq yaylalar və Hind okeanındakı müxtəlif mənşəli adalar min illər ərzində ölkə ərazisində yüzlərlə etnik mənsubiyyətin və hər birinin özünə məxsus bir-birindən fərqli dillərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Əvvəlcə Hindistan ərazisində yerləşən dillərə ümumi nəzər salaq. Ölkədə dörd əsas müxtəlif dil ailəsinə mənsub olan dillər danışılmaqdadır. Bunlar Hind-Avropa, Dravid, Çin-Tibet və Avstroasiya dil ailələridir. Hindistan hökumətinin 2001-ci ildə paylaştığı məlumata əsasən, respublika ərazisində 1721 dil mövcuddur və bunlardan yalnız 122-sini 10 000-dən artıq nəfər danışır [2]. Ölkə ərazisində danışılan dillərin böyük əksəriyyətini yazıya almaq üçün abugida tipli, Brahmi mənşəli əlifbadan istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd olunan sayda olan dillərin 75%-i Hindistanın sadəcə bir regionunda – yüksək dağlıq landşafta malik olan şimal şərq regionunda danışılmaqdadır. Gəlin vəziyyətin niyə belə olduğuna nəzər salaq. Amerikalı dilçi alim Cohanna Nikolsun “Zaman və Məkanda Linqvistik Müxtəliflik” (1992) kitabına əsasən dillərin yayılmasını təmin edən coğrafi əraziləri iki cür qruplaşdırmaq olar:

- yayılma əraziləri
- qalıcı ərazilər.

¹ ADA Universiteti, yusifova.xatira@mail.ru

Bu nəzəriyyəyə görə, dillərin danışıldığı zonanın genişliyi birbaşa olaraq həmin ərazinin coğrafi sərhədləri ilə bağlıdır [3, səh. 13]. Nikolsun yayılma ərazisi kimi təsvir etdiyi yerlər adətən hamar landşafta malik olan geniş düzənliklər daxil edilir. Qalıcı ərazilərə isə dağlıq ərazilərdəki kiçik kəndlər, adalar və s. aid edilə bilər.

Hindistanın fiziki coğrafi xəritəsinə nəzər saldıqda ölkədəki bütün dillərin 75%-inin, təxminən 1200-ə yaxın dilin yalnız şimal şərq zonasında danışılması açıq aydın bəlli olur. Dünyanın başqa dağlıq ərazilərində, məsələn, Dağıstanda olduğu kimi burada da dağlar dillərin geniş ərazilərə yayılması üçün əsas maneə olub və beləcə hər bir dil öz qalıcı ərazisinə məhdudlanıb. Hindistanda ingilis dilini rəsmi dil elan edən iki ştat məhz bu ərazidə yerləşir. Digər regionlarda ən çox danışılan dil ştatın rəsmi dili olursa da, bu iki ştatda danışılan dillərin sayının çoxluğu bunu etməyi imkansız edir. Günümüzdə bu ərazidə yaşayan və fərqli dillərdə danışan insanlar ictimaiyyətdə *lingva franka* olaraq adətən ingilis dilinin istifadəsini dəstəkləyirlər [4].

Himalay dağlarından cənuba endikdə qarşıdakı növbəti landşaft forması düzənliklərdir. Mənbələrini Himalay dağlarındakı buzlaqlardan götürən bolsulu çayların keçdiyi Hind-Qanq düzənliyi Hindistan əhalisinin üçdə birindən çoxuna ev sahibliyi edir. Bu düzənlikdə demək olar ki heç bir coğrafi maneə olmadığına görə bu ərazidə lingvistik müxtəliflik çox zəifdir [1, səh. 3]. Ərazinin dominant dili Hind dilidir. Hindistanın digər regionlarının əksəriyyətindən fərqli olaraq buradakı əhali Hind dilini ana dili olaraq danışır.

Bir az daha cənuba endikdə isə Dekan yaylası və alçaq silsilələr başlayır. Burada qədim Sanskrit dilindən törəmiş xeyli fərqli dillərlə yanaşı, cənubda Dravid mənşəli əsas 4 dil (Tamil, Teluqu, Malayalam və Kannada) də danışılmaqdadır. Bu regionu dillərlə nisbətən zəngin edən, yuxarıdakı nəzəriyyə və nümunələrdən aydın olduğu kimi, coğrafi landşaftın dillərə geniş yayılma zonaları verməməsidir [1, səh. 16]. Lakin sərhədlərin həddindən artıq sərt olmaması dillərin yayılmasında kifayət qədər rol oynayıb.

Nəhayət, Hindistanın Hind okeanındakı adalarına gəldikdə, hər bir adanın və ya adalar qrupunun özünə məxsus dili mövcuddur. Bu halda coğrafi sərhəd rolunu Hind okeanı oynayır. Bu ərazidə danışılan dillərin əksəriyyəti genealoji olaraq digər Avstroasiya dillərinə yaxındır.

Beləliklə, biz Cohanna Nikolsun nəzəriyyəsinə əsaslanaraq Hindistanın ümumi coğrafiyasına nəzər salıb ərazinin lingvistik baxımdan niyə belə rəngarəng olduğunu aydınlaşdırdıq. Son bir neçə əsr ərzində texnologiyanın inkişafı ölkənin regionları arasındakı kommunikasiyanı xeyli asanlaşdırması

insanların artıq digər dillərlə tanışlığını genişləndirmişdir. Bu, bəzi kiçik dillərin sonuna səbəb olsa da, sayca nisbətən daha çox əhali tərəfindən danışılan dillər coğrafi müdafiə sayəsində öz əhəmiyyətlərini hələ də itirməyiblər və dil olaraq danışılmaqda və inkişaf etməkdədirlər.

Ədəbiyyat

1. Emeneau, M. (1956). India as a Linguistic Area. *Language*, 32(1)
2. Hindistan Respublikasının 2001-ci il üçün əhalinin və dillərin rəsmi siyahıyaalması - http://www.censusindia.gov.in/Census_Data_2001/India_at_glance/popu1.aspx
3. Johanna Nichols, *Linguistic diversity in space and time*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992.
4. Prasun Sonwalkar (2004), *Mediating Otherness: India's English-language Press and the Northeast*

Summary

Rahim Badalzadeh

The influence of Indian landscape diversity on languages in the region

In the following article, I have written about how the complex geography of the Indian subcontinent has affected the distribution of the languages across India. I referred to the American scholar Johanna Nichol's theory about which she wrote in her book called *Linguistic Diversity in Space and Time*. According to her theory, the amount of area where a language is spoken depends heavily on the physical geography of the region: languages tend to grow and assimilate other languages in spread zones, but they remain uncontacted and the area they are spoken does not grow in residual zones. By applying Nichol's theory, we saw that most of India's languages, many of which have less than 10 000 speakers, are spoken in the mountainous North- East region. The least linguistically diverse place, however, turned out to be the flat plains of Northern India, where Hindi is the native language of hundreds of millions. In conclusion, we saw how mountains protected the old and diverse languages of the North-Eastern region even up to this day, while the languages of the plain were all assimilated and became replaced by Hindi.

Key words: Indo-European, Linguistic, Dravid, Brahmi, abugida type

Məsihinin “ Vərqa və Gülşa” əsərində əvəzliliklər

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Məsihi, poema, əvəzlilik, şəxs əvəzliyi

Azərbaycan dili tarixində əvəzliliklər də digər qrammatik kateqoriyalar kimi uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, forma və mənaca dəqiqləşmiş, sabitləşmişdir.

Məsihi XVII əsrin ən gorkəmli şair və həkimlərindən biridir. Onun Səfəvi şahı I Abbasın şərəfinə yazdığı "Vərqa və Gülşa" poemasında əvəzliliklərin zəngin mənə qruplarının demək olar ki, hamısı tamamilə formalaşmış bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Əsərdə əvəzliliklərin aşağıdakı mənə qrupları qeydə alınaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Şəxs əvəzlilikləri. XVII əsr ədəbi-bədii dilimizin yadigarı olan "Vərqa və Gülşa" poemasında şəxs əvəzlilikləri öz mənə və vəzifəsinə görə müasir dövrlə müqayisədə elə bir əsaslı dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Yalnız hallanma ilə bağlı bəzi xarakterik xüsusiyyətlər meydana çıxır ki, onlar da sonrakı inkişaf mərhələlərində ədəbi dili tərk etmiş, öz izlərini dialekt və şivələrimizdə, habelə danışiq dilində qoruyub saxlaya bilmişdir.

I şəxsin təki poemada iki imlada: mən və bən şəklində işlənmişdir.

Mən zib verim rüxi-bəyanə.(57)

Mən vaqif özündənü sözündən (59)

Versin bənə gər hilal badə (61)

“Bən” və “mən ” formalarından hansının qədim olması türkologiyada ən mübahisəli məsələlərdən biridir. [5, səh. 94]

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də şəxs əvəzliliklərinin çıxışlıq halda müasir dildən fərqli olaraq -dın,-din şəkilçisi qəbul etməsidir.

Məndin dilə gəl xüruci-gövhər (54)

Səndin əgər olməsəydi imdad (40)

Bünyani-xəta fəturə səndin (41)

Digər yazılı abidələrdə müşahidə etdiyimiz -dın,-din şəkilçisi dilimizdə inkişaf edib möhkəmlənə bilməmişdir. Çünki bu şəkilçi karluq qrupu türk dillərində tarixən səciyyəvi xarakterə malik olmuşdur. Həmin

¹ Xəzər Universiteti, kamila.badalova@inbox.ru

şəkilçinin Azərbaycan az-az özünü göstərməsi Azərbaycan və Orta Asiya sənətkarları arasında ədəbi əlaqələrin nəticəsi kimi səciyyələndirilir.[1, səh. 48]

O həm şəxs, həm də işarə əvəzliyi poemada o və ol şəklində işlənmişdir.

Ol səyyidə çün güm oldu vəya (56)

Qıldı o hərəmsəradə kamil (57)

Ol iki nigar üçün mürəttəb

Bir bürc o mədarə oldu təyin

Oldilər olar o şiğlə casus (67)

O əvəzliyi hallanarkən sağır nunla işlənmiş və o>a əvəzlənməsi baş vermişdir.

Qıldı ani mehrü mah mənzil (63)

Rəf etməz anı dəxi fəsanə (58)

Bu işarə əvəzliyi də isimləşərək hallandıqda b>m əvəzlənməsi baş vermişdir.

Bir həftə bu rəsmə eyləyib sur

Basduqda qədəm bu xakdanə

Nisbət ona yox muna müdara (68)

Munun daxi çox ona niyazi

III şəxs cəmdə isə olar əvəzliyi işlənmişdir.

Əvvəl gün olar bulub məzadi (58)

Dayə olar ilə batdı gəncə (59)

H.Mirzəzadə olar şəxs əvəzliyi haqqında yazır: “Azərbaycan və türk- osmanlı dili istisna edilərsə, digər türk dillərində cəm şəkilçisindən əvvəl gətirilən bitişdirici n ünsürü işlənmişdir. Yəni III şəxs cəm həmin dillərdə olar- ular şəklində sabitləşmişdir”. [1, səh. 107]

Poemada müasir Azərbaycan dilində işlənən haçan sual əvəzliyi qaçan şəklində işlənmişdir.

Tuti qaçan eyləmiş qənaət (40)

Bu sözün ilk səsi q<x<h istiqamətində inkişaf edib haçan şəkli almışdır. Yazı abidələrinin dilində əvvəllər qədim şəkli daha üstün vəziyyətdə olmuşdur.[1, səh. 120]

Nəticə olaraq onu qeyd edək ki, XVII əsr abidəsi olan “Vərqa və Gülşə” poemasının dilini tədqiq etmək Azərbaycan dili tarixini öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
2. Tanrıverdi Əzizxan Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2012
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının qrammatik tədqiqi. Bakı, 2018
4. Məsihi “Vərqa və Gülşə”. Bakı, 2005
5. Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı, 1988

Summary

Kamila Badalova

Pronouns in "Varga and Gulsha" by Məsihi

Almost all semantic groups of pronouns in a completely formed way are reflected in the poem "Varga and Gulsha". There are two spelling of the first person singular used in the poem: "men" and "ben". The personal and directive pronoun of that (this) used in the poem is given in the form of "o" and "ol". The question pronoun "hacan" used in modern Azerbaijani language is used in the poem in the form of "qacan". The study of the language of the poem "Varga and Gulsha" is very important for the study of the history of the Azerbaijani language.

Key words: Azerbaijani language, Məsihi, poem, pronoun, person pronoun

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində şaquli kontekst faktorunun müqayisəli təhlili

Açar sözlər: şaquli kontekst faktoru, intertekstuallıq, tarixi – sosial kontekst, müqayisəli təhlil.

“Şaquli kontekst” nəzəriyyəsi – XX əsrdə intertekstuallıq nəzəriyyəsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmış yeni bir dilçilik anlayışdır [7; səh.47]. Əslində bu terminin kökü intertekstuallıqdan qaynaqlanır. Məlumdur ki, intertekstuallıq yeni dövr elmi düşüncəsinin məhsulu olub bilavasitə postmodernizm cərəyanının ideya konsepsiyasına istinad edir. Belə ki, postmodernizm mətn içərisində mətnin mümkünlüyündən bəhs edir. Bu məqamda Jak Derridanın “Bütün dünya mətnləşib” ifadəsinə də nəzər saldıqda da danışdığımız hər şeyin mətnlərdən ibarət olduğunu bir daha təsdiq edə bilərik [1; səh.83]. Deməli, bu fikirlərə əsasən qeyd etmək olar ki, postmodernizmin mümkün etdiyi intertekstuallıq əsasında şaquli kontekst anlayışı əmələ gəldi. Şaquli kontekst biz danışarkən, beynimizdə dil daşıyıcılarının hazır şaquli kontekst paradqlmalarının olmasından bəhs edir. Belə ki, bu anlayışı dilçilik elminə qazandırmış dilçilərin, Axmanova və Gyubbenetin yanaşmasına görə, şaquli kontekst bu və ya digər sözlün, ifadənin semantik tutumunun üfuqi kontekst çərçivəsində, yəni mətn daxilində “açılması”, izah edilməsi mümkün olmadığı təqdirdə, onların dil daşıyıcılarının şüurunda hazır şəkildə mövcud olan, nəsildən – nəsilə ötürülməklə yaşadılan semantik paradqlmalar vasitəsilə təfsirini əhatə edir. Şaquli kontekst nəzəriyyəsi müəllifləri bu anlayışın iki qrup dil hadisəsini əhatə etdiyini önə sürürlər: 1) tarixi – filoloji şaquli kontekst və 2) tarixi – sosial şaquli kontekst. Bu mərəzə çərçivəsində biz tarixi – sosial şaquli kontekstdə frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlilini aparacağıq. Tarixi – sosial kontekst tədqiqatçılar tərəfindən "müəyyən bir tarixi dövrdə insanların həyatının ən vacib tərəflərini səciyyələndirən əlamətlər məcmusu" olaraq təyin edilmişdir [8; səh.12].

¹ ADU/magistr pilləsi I kurs, seadetfatiyeva@gmail.com

Tarixi – sosial şərtlənməyə malik olan “şaqli kontekst” faktorunu *to cross the Rubicon* “qəti qərar vermək; geri dönüşü olmayan bir addım atmaq” frazeoloji vahidində izləmək olar. Məsələn: *Michael Ruppert: Crossing the Rubicon: The Decline of the American Empire at the End of the Age of Oil.... Crossing the Rubicon is unique not only for its case-breaking examination of 9/11* [4]. *In his National Party congress speech on Aug. 15, President P. W. Botha of South Africa said, "I believe that we are today crossing the Rubicon in South Africa"* [5]. İfadə böyük Roma imperatoru Yuli Sezara məxsusdur. Eramızdan əvvəl I əsrin ortalarında Qalliyada canişin olan Qay Yuli Sezar Romaya yürüş edib Pompeyi devirmək və bu şəhərdə hakimiyyəti ələ almaq qərarına gəlir. Sezar öz legionerləri ilə Qalliyanı Romadan ayıran Rubikon çayının sahilinə gəlir. Rubikonu keçmək Romaya qarşı üsyan demək idi. Odur ki Sezar burada bir qədər tərəddüd edir və çay sahilində düşərgə salır. Nəhayət, o, qoşununa «İrəli!» əmri verir. Rubikon çayını keçdikdən sonra Sezar əsgərlərə üz tutub deyir: «Rubikonu keçdik. Artıq geriye yol yoxdur». İndi bir çox Avropa xalqlarının dillərində «Geriye yol yoxdur» ifadəsi ilə yanaşı, «Rubikonu keçdik» ifadəsi də işlədilir. Bu iki ifadə eyni məna bildirir. Bəzən bir işin, hansısa fəaliyyətin davam etdirilməsi riskli və təhlükəli olur, lakin həmin işin dayandırılması isə tam məğlubiyyət vəd edir.

Dilimizdə istifadə olunan *qazdan ayıq* frazeoloji birləşməsi də məhz bu cür ifadələrə aiddir. Nümunələrə diqqət edək: *Çox təəssüflər olsun ki, bəzi “qazdan ayıq” xəbər saytları da bu məlumatın köhnəliyini tuta bilməyib* [4]. *Belə baxırsan, qoca kişidi də, səhərdən axşama kimi qarnı quruldayır, ancaq, əslində, qurddu, qurd, özü də qazdan ayıqdı!* (Elçin) [2; səh.58]. Göründüyü kimi, istər media diskursunda, istər bədii diskursda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən bu ifadə “cəld, çevik, bir şeyi dərhal qavrayan” anlamını əks etdirir. Bu frazeoloji vahidin etimoloji aspektdən dəyərləndirməsi onun Romanın müdafiəsi ilə bağlı olan tarixi hadisəylə əlaqədar meydana çıxdığını ehtimal etməyə əsas verir. Belə ki, e.ə. 390-cı ildə Romaya şimaldan qall tayfaları gözlənilmədən basqın edirlər. Onlar cingiltili musiqi və vəhşiyənə bağırıqları ilə romalılarda elə bir dəhşətli qorxu yaratmışdılar ki, kimsə müdafiə olunmaq fikrinə düşməmişdi. Təkcə sərkərdə Manliyin kiçik bir dəstəsi Kapitolidə qalıb vuruşur, düşmənin həmlələrinin qabağını uğurla alırdı. Rəvayətə görə, Kapitolini ala bilməyən düşmənlər hiyləyə əl atırlar: zəif müdafiə edilən bir yer tapıb gecə ikən Kapitoliyə girmək istəyirlər. Bu zaman Yunona adlı ilahənin məbədidəki qazlar düşmən əsgərlərini görür və elə bir hay-küy salırlar ki, yatmış qarovulçular oyanır, dərhal da düşməni dəf

edirlər. O zamandan Romada qazlara xüsusi ehtiram bəslənir. Həmin hadisədən sonra həssas və ayıq adamları Roma qazları ilə müqayisə etməyə başladılar. İfadənin formalaşması da məhz bu dövrə aiddir. Bu hadisə ilə bağlı bəzi dillərdə birisini keçmiş xidmətlərinə görə qiymətləndirmək mənasında «Qazlar Romanı xilas etmişlər» ifadəsi də işlədilir [6].

Məruzə çərçivəsində təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi həm Azərbaycan həm də ingilis dilinin frazeoloji sistemində çox sayda sosial tarixi şaquli kontekstdə frazeoloji ifadələr mövcuddur. Onların müqayisəli araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, hər iki dildə xalqın tarixi keçmişinə, onun dövlət quruluşuna, sosial iyerearxiya sisteminə, həm milli həm də dünya tarixində baş vermiş hadisələrə istinad edən ifadələr mövcuddur. İki dilin frazeoloji sisteminin müqayisəli təhlili onu deməyə imkan verir ki, bu xalqlar fərqli dini etiqada, fərqli dövlət quruluşuna malik olduqları üçün, eləcə də fərqli cəmiyyət daxili əxlaqi etik kodekslər sisteminə malik olduğundan onların frazeoloji sistemlərində də müəyyən fərqlər var. Belə ki birində islam, digərində isə xristian etiqadının mövcud olması və ya birində respublika, digərində isə konstitusiyalı monarxiya idarəetmə formalarının mövcudluğu da bu cür fərqlilikləri xarakterizə edən əlamətlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Derrida Jacques. Différence. In: Critical Theory since 1965, ed. by Hazard Adams and Leroy Searle, Tallahassee, University Press of Florida, 1986, p.83-94;
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri,(10 cildə), V-ci cild. Bakı, «ÇINAR-ÇAP» nəşriyyatı, 2005, 494 səh. ;s.58 ledge;
3. <https://qafqazinfo.az/news/detail/din-den-boyrek-satilmasi-elanina-reaksiya-o-adamlar-saxlanilib-124571> ;
4. <https://www.newsociety.com/Books/C/Crossing-the-Rubicon> ;
5. URL-1. <https://www.nytimes.com/1985/08/31/opinion/1-botha-is-crossing-an-ominous-rubicon-226964.html> ;
6. URL-2. <https://www.warhistoryonline.com/ancient-history/how-holy-geese-saved-the-republic-in-390-bce-during-the-first-sack-of-rome.html> ;
7. Ахманова О. С., Гюббенет И. В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопросы языкознания, №3, 1977. — С. 47–54;
8. Болдырева Л. В. Социально-исторический вертикальный контекст и проблема понимания литературно-художественного текста. — Дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1991. — 207 с.

Summary

Saadat Fatiyeva

Comparative analysis of vertical context factor in the phraseological system of Azerbaijani and English languages

The presented report investigates the problem of comparative analysis of phraseological units in both Azerbaijan and English. This event is analyzed based on the materials of both languages - in a socially historical vertical context during this process. They are opposed on the basis of actual language materials. According to the research, these peoples have different religious beliefs, different state types, and also because of the fact that different societies have a system of internal codes of ethics, there are some differences in their phraseological systems.

Key words: vertical context factor, intertextuality, historical – social context, comparative analysis.

Azərbaycan dilində “ailə” anlayışı

Açar sözlər: koqnitiv, dilçilik, konsept, ailə, kiçik qrup

Şüur, düşüncə və təfəkkürlə bağlı olan; anlayışların formalaşmasına, bilikdən nəticələrin çıxarılmasına xidmət edən dərk etmə prosesi koqnitivlik adlanır. “Koqnitiv” sözü latın dilindəki “cognitio” sözündən götürülüb, mənası “başla düşmək, dərk etmək, anlamaq” deməkdir. Koqnitiv elmin yaradıcıları J. Miller, G. Simon, J. Brunerdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas tədqiqat obyektidir. Konseptlər dil də mövcud olan və insanın dünya haqqındakı mədəni-milli təsəvvürünü əks etdirən mental (əqli) mahiyyətdir. Azərbaycan dilində “konsept” terminini “anlayış” termini əvəz edir. Bu terminlər daxili məzmununa görə eynidir. Lakin bəzi dilçilər bu terminləri zaman keçdikcə bir-birindən fərqləndirmişlər. “Anlayış” a belə bir tərif vermişlər: obyektin dərk edilmiş mühüm əlamətidir, “konsept” isə mental (əqli), milli-spesifik varlıqdır. [3, s. 9]

Biz isə “ailə” anlayışından bəhs edəcəyik. “Ailə” anlayışına iki aspektdən yanaşmaq olar: 1. Azərbaycan düşüncəsində “ailə” anlayışı, 2. “ailə” dünyanın dil mənzərəsində ümumbəşəri hadisə kimi. Milli yaşamağa əsasən “ailə” cəmiyyətdəki ən kiçik sosial qrupdur. Ailənin kiçik sosial qrup kimi mahiyyətini dəqiq və əhatəli başa düşmək üçün “kiçik qrup” anlayışının konkret təhlili məqsədəuyğundur. Hər bir cəmiyyətin sosial strukturunu müəyyənləşdirərkən və ya böyük sosial qrupları araşdırarkən sosiologiya da makro aləm anlayışına toxunulur. Lakin makro aləmlə yanaşı, digər bir səviyyə də mövcuddur ki, bunsuz cəmiyyətin sosial mənzərəsi natamam təsir bağışlayır. Bu sosiologiya da mikro aləm – insanın yaxın sosial əhatəsini səciyyələndirən kiçik qrup və şəxsiyyətlərarası münasibət adlandırılır. İnsanların bir-birini yaxşı tanıdığı və daim öz aralarında qarşılıqlı fəaliyyətdə olan az saylı hissəsi kiçik qrup adlanır. Kiçik qrupu həm də ilkin, qeyri-formal qrup da adlandırılar. Məsələn idman komandası, məktəb sinfi, nuklear (kiçik) ailə və.s.

¹ Bakı Dövlət Universiteti, muxtarova0702@mail.ru

Kiçik qrupu təmsil edən insanların yuxarı say həddi 20, aşağı say həddi isə 2 nəfərdən ibarət olur. Kiçik sosial qrup olmaq etibarı ilə ailə üzvlərinin yuxarı say həddi təxminən 10 nəfər, bəzi hallarda bundan artıq da ola bilər. Bu hal xüsusilə müsəlman aləmini təmsil edən ailələr də nəzərə çarpır, ailə üzvlərinin aşağı say həddi isə 1 nəfərdən ibarət olur. Bu isə daha çox xristian ailələrin də müşahidə olunur. Ailə onda təmsil olunan müxtəlif nəsillərdən asılı olaraq nuklear (valideynlər və uşaqlar) və geniş tərkibdə (ər-arvad, uşaqlar, ər və arvadın valideynləri, digər qohumlar və.s) mövcud ola bilər. [1, s.354]

Azərbaycan dilində “ailə” anlayışını daha da dəqiqləşdirmək üçün atalar sözlərini misal gətirmək olar:

Ağlarsa anam ağlar, başqası yalan ağlar.

Uşaq evin güzgüsüdür və.s

Bu misalları artırmaq da olar. Bu nümunələrdəki əsas fikir milli mentaliteti əks etdirir. Ailədə ananın vacibliyi, uşağın valideynlərinin verdiyi tərbiyəni əks etdirməsi özünü göstərir.

Dünya dillərində “ailə” anlayışı bir az müxtəlifdir. Rusiya da “ailə” anlayışı daha geniş anlayışdır. Rus ailəsi çox böyük olur, ailəyə nənəni, babanı, əmini, xalanı, dayını, bibini və onların uşaqlarını da daxil edirlər. “Ailə” anlayışı rus mədəniyyətində açarlardan biridir. [2, s.645]

Almaniyadakı “ailə” anlayışına nəzər yetirək, insanlardan ailənin onlar üçün nə demək olduğunu soruşsanız, bir qismi məsuliyyət, sevgi, etibar, dəstək, təhlükəsizlikdən, digər qisim ailələr də olan çox sayda xəsarət, zorakılıq və nifrətdən bəhs edir.

Ədəbiyyat

1. M. Əfəndiyev, “Sosiologiya” (dərslük), “Bakı” universiteti, Bakı-2013
2. Молодой учёный (международный научный журнал), №3, 2017, Часть VII
3. T. Yusifova, “Koqnitiv dilçilik və kommunikasiya prosesi” (ingilis dili materialları əsasında) avtoreferatı, Bakı-2011

Summary

Esmira Mukhtarova

The concept of "family" in the Azerbaijani language

This thesis provides a short information about cognitive linguistics. The concept of “family” in the language is demonstrated by the example of proverbs. In addition to our own language, there is the concept of “family” in other languages. In conclusion the concept of “family” in each language has its own peculiarities. But “family” is the basis of society in all languages.

Key words: cognitive, linguistics, concept, family, small group

Qadın dilinin xüsusiyyətləri

Açar sözlər: dil, cins, gender, diferensiallaşma, qadın dili

Dildə dəyişkənlik regional, ictimai, siyasi və fərdi şəkildə baş verir. Bir dilin quruluşu, söz tərkibi və işləkliyi ilə bu dili işlədən fərdlərin cinsləri arasında bir bağlantı olub- olmadığının araşdırılması diqqətçəkən mövzulardan biridir. Dildə cins anlayışı dilçilərin çox qədimdən diqqətini çəkmişdir. Bu mövzuda fərqli yanaşmalarada rast gəlirik. Məsələn: Vardauf cins ayrımı edənlərin dili işlədən fərdlərin olduğunu, dildə cinsə görə fərqlənmənin olmadığını söyləmişdir. Bundan başqa, Herodotun Sarmatlarla bağlı qeydində maraqlı fakta rast gəlinir. Bu tarixi mənbəyə görə iskit gəncləri amazon tayfalarına yaxın əraziyə köçürlər. Məqsədləri amazonlularla nəsilərini çoxaltmaq idi. Öz məqsədlərinə çatmalar da, bu fərqli etnoslar bir-birinin dillərini başa düşmürdülər. Kişilər qadınların dilini öyrənməyə meyilli olmadığından, qadınlar kişilərin dilini öyrənməyə məcbur olurlar. Herodot bu vəziyyəti qadınların dilə qarşı kişilərdən daha həssas olması ilə izah edir [4, səh 41].

Dildə kişi cinsinə üstünlük verməkdə özünü göstərir. “Adam” dedikdə bir çox dillərdə “kişi” nəzərdə tutulur. Buda maraqlıdır ki, rus dilində kişi-qadın tərəfə fərq qoyulmadan Azərbaycan dilindəki «əmi – dayı» əvəzinə «dyadya», «bibi – xala» əvəzinə isə «tyotyа» olur.

Çin fəşəfəsindən məlumdur ki, qadın və kişilər həm psixoloji, həm də məntiqi cəhətdən – fikir tərz, ümumiləşdirmə və assosiasiyalarına görə nəzərəcarpacaq dərəcədə müxtəlifdirlər. Kişilərdə sol yarımkürə daha üstün olduğundan – abstrakt təfəkkürə, qadınlarda isə sağ yarımkürə inkişafda olduğundan – konkret düşüncəyə daha çox meyilli olurlar. Bu da onlar arasında fərqlənən yaranma səbəblərindən biridir.

Eləcədə dini yöndəndə bu mövzuda olan fikir maraqlıdır. Dini istinadlara görə, dilin yaradıcısı məhz kişidir, onun yaratdığına məharətli, təsirli ifadəsi isə qadındır [bax:1].

“ Qadın dili ” və ya “ Kişi dili “ ifadələrinə tez-tez rast gəlirik. Bu ifadələrin belə ayrıca işlənməsi bu anlayışların iki fərqli dil kimi mövcud olması

¹ Bakı Dövlət Universiteti, sebine.aliyeva2002@bk.ru

anlamına gəlmir. Bu, cinslərin nitqində xüsusi fərqlər olan bir danışma tərzidir. Bu barədə alman dilçisi V. fon Humboldtun fikri diqqəti cəlb edir. “ Bir millət içində insanların ilk təbii fərqi cins və yaşla bağlıdır. Özünü canlı və açıq bir şəkildə göstərən qadın özəlliyi, təbii ki, dilə qədər uzanır. Qadınlar özlərini kişilərdən daha təbii, ancaq onlardan daha güclü ifadə edirlər. Qadınların dilləri düşüncələri və duyğularının bahalı bir güzgüsüdür. Qadınlar öz dillərini bütün dövrlərdə qorumağa çalışırlar. Bu yolla milləti, cəmiyyəti bölünmə təhlükəsindən qoruyurlar. Əslində qadın dili xüsusi bir dil yaratmış, millətin ortaq ruhunu yaşadır “[4,səh 42].Cinslərin dildən fərqli şəkildə istifadə etməsi dilçilik üçün təqribən XX əsrin II yarısından başlayaraq yeni bir tədqiqat sahəsinə çevrilib.Bu sahənin digər adı gender dilçiliyidir.Qeyd etdiyimiz dilçiliyə aid ilk tədqiqatlar german və romn dil qrupları əsasında aparılmaqla dilin kişilik və qadınlıq xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır.Keçmiş SSRİ məkanında ilk dəfə olaraq bu sahədə tədqiqatlar XX əsrin 80-ci illərin axırı,90-cı illərin əvvəllərində rast gəlinmişdir.Gender dilçiliyi dilçilikdə elə bir sahədir ki, dilçiliyin müxtəlif sahələrinə müraciət etməklə maraqlı nəticələr əldə etmək olar [bax:2].

Dil və cins mövzusu daha çox feministlər tərəfindən tədqiq olunub. Feministlər qadınların istifadə etdiyi dil üzərində böyük araşdırmalar apararaq müxtəlif nəticələr əldə ediblər: 1.Qadınlar çox vaxt kiçiltmə şəkilçilərinə müraciət edirlər.

2. Qadınlar üçün vasitəli nitq aktı xarakterikdir. Onlar çox vaxt nəzakət və yumşaltma formalarından istifadə edirlər.

3.Nitq davranışında qadınlar hakim mövqe tutmurlar, onlar qulaq asmağı və həmsöhbətin problemləri üzərində fikrini cəmləşdirməyi daha yaxşı bacarırlar.

4.Qadınların nitq davranışları daha humanist səciyyəli olur [bax:2].

Feministlər hal-hazırda da dildə qadınlıq xüsusiyyətlərini bildirən yeni sözləri çoxaltmağın tərəfdarıdır.

Dilin cinsə görə diferensiallaşması ilə bağlı ən böyük tədqiqat əsəri R.Lakoffun “Dil və qadının yeri”(Language and the Women’s place)[bax: 5] əsəridir.R.Lakoffa görə dildən fərqli istifadə insan həyatının ilk dövrlərində valideynlər tərəfindən yaradılır.R.Lakoff “qadın dili” nin mövcud olduğunu qeyd edir və aşağıdakı cəhətlərini qeyd edir.

1. Qadınlar qadın işi adlandırılan(tikiş, yemək bişirmə və s.) işlərlə bağlı xüsusi söz ehtiyatına malikdirlər.

2. Qadınlar daha çox “xoş” qiymət bildirən sifətlərdən istifadə edirlər(sweet-şirin,cute-ağıllı,qəşəng,məlahətli).

3. Təsdiq bildirən cümlələrdən istifadə edərkən, yanında təsdiq üçün qısa suallar istifadə etməyi xoşlayırlar.

4. Danışanın fikrindən əmin olmadığı düşüncəsini yaradan cavablara, dialoqlara üstünlük verirlər.

5. ” Elə “ əvəzliyindən sıx istifadə edirlər.

6. Şişirdilmiş nəzakətli nitq etiketlərindən daha çox istifadə edirlər.

7. Qadınlar lətifə danışmağı xoşlamırlar.

8. Kişilərə nisbətən qadınlar qrammatik qaydalara daha çox riayət edirlər, kobud danışmağı xoşlamırlar.

9. Qadınlar sual və ifadələr işlədərkən nisbi ədatlardan istifadəyə üstünlük verirlər.

10. Qadınlar üçün vasitəli nitq aktı xarakterikdir.

11. Onlar çox vaxt nəzakət və yumşaltma formalarından istifadə edirlər.

12. Qadınlar çox vaxt kiçiltmə şəkilçilərinə müraciət edirlər.

13. Qadınlar, əsasən, tərəddüd, şübhə, inamsızlıq ifadə edən formaları işlədirlər (you know,yaxşı).

14. Qadınlar daha çox qüvvətləndirici ədatlardan istifadə edirlər və s.[5,səh 53-57]

Əsas fərq özünü leksik səviyyədə göstərir:qadın nitqində frazeologizmlərdən çox istifadə,emosionallıq və ekspressivliyin fərqli səviyyədə olması, lüğət tərkibinin fərqli olması və s[3,səh91]. Qrammatik səviyyədə fərqlər: qadınların sual cümlələrinə üstünlük verməsi, özünə müraciətdən çox istifadə etməsi, sözlərin sayının çox olduğu cümlələrə üstünlük verməsi, normalara daha çox əməl etməsi və s.

Yekun olaraq aparılan tədqiqatlardan çıxış edib demək olar ki, Allah hər iki cinsi bir-birini tamamlamaq üçün yaradıb və onların arasında olan fərqlərdə onlara böyük bir problem yaratmır.Dil fərqi onlar arasında anlaşılmazlıq yaratmır, yetər ki onlar bir-birlərini anlamaq istəsinlər.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə F. Dil və gender.<http://tehsiljurnali.az/mektebmuellim/444-dl-v-gender.html?fbclid=IwAR0CWrrRHuLwj6P1iNqb1ZQo-KNaHzJyJdAGX8nmlld8jsFSEuH5Mj1-twuCQ>.
2. Fərəcov A. Genderə görə dilin sosial diferensiasiyası.Gəncə Dövlət Universitetinin elmi xəbərləri.N4.2019.

3. Muradov C. Dildə gender fərqləri// Dil və ədəbiyyat, Bakı: 2012, №4 (84), s. 91-92.
4. Öztürk Dağabakan Fatma. Bir Toplumdilbilimsel Değişken Olarak Türkiyede Kadın Dili Araştırmaları ve Görsel Mediyada Kadın Dili, məqalə, Dialog jurnalı, 2016/1,səh 40-54.
5. Lakoff T. Robin. Language and The Women's Places. Oxford: Oxford University Press, 2004, p.309.

Summary

Sabina Aliyeva

The features of woman language

The use of language in different forms by men and women is one of the important research objects of linguistics. Many researches have been done in various countries on “ male and female” language. A lot of points have been determined. Finally, the differences between them so that, they can understand each other.

Key words: language, sex, gender, differentiation, women's language

Fərhad Zeynalovun Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri ilə bağlı tədqiqatları

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, dialektologiya, xalac şivəsi, beynəlxalq konfrans, etnotoponim

Dilçiliyin sahələrindən biri olan dialektologiya hər zaman tədqiqatlarda diqqət mərkəzində durur. Görkəmli türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Zeynalov da türkologiyaya dair beynəlxalq tədbirlərdə, konfranslarda, məqalələrdə bəzi dialektoloji məqamlara toxunmuşdur.

Professor F.R.Zeynalovun “xalqın və dilin qədim tarixinin canlı şahidi” adlandırdığı dialekt və şivələr dil tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rola malikdir. Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş gəngər, hun, savir-suvar və digər tayfaların birləşməsi nəticəsində bəzi dialektik xüsusiyyətlər (çay, çıraq, çalağan, çəpər, çoban və bu kimi ç samiti ilə başlanan sözlərdə ç samitinin s samiti kimi tələffüzü, y samitinin d saiti ilə əvəz olunması (yumruq-dumruq, ayaq-adaq) və s.) meydana çıxmışdır. Bu tayfa birləşmələrinin formalaşdırdığı dil Azərbaycan dilinin özəyini təşkil etdiyi üçün onların dialektik xüsusiyyətləri müəyyən dərəcədə müasir dildə mühafizə olunmaqdadır.

Professor F.R.Zeynalov XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq türk dillərinin dialektlərinə həsr olunmuş konfransların keçirilməsini əhəmiyyətli hal kimi qiymətləndirmişdir. İlk belə konfrans 1956-cı ildə Türkologiyanın mərkəzi hesab olunan Bakı şəhərində keçirilmişdir. Müntəzəm olaraq keçirilən konfranslar arasında 1982-ci ildə Başqırdıstanın paytaxtı Ufa şəhərində təşkil edilmiş IX məhəlli konfransda aparıcı qüvvə kimi iştirak edən Azərbaycan alimlərinin məruzələri dialektlərin tarixinə, onların ədəbi dillə əlaqəsinə, Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində dialekt leksikasının mövqeyinə və s. aktual mövzulara həsr olunmuşdur. Dialektologiyanın ən zəif tədqiq olunmuş dialekt sintaksisi ilə bağlı məruzələr bu sahədə olan mövcud problemlərin diqqət mərkəzində saxlanılmasının təzahürü idi. Konfransda ilk olaraq Azərbaycan dialektologiyasının banisi Məmmədəğa Şirəliyev “Türk dilləri dialektologiyasının müasir vəziyyəti və vəzifələri” adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

¹ Sumqayıt Dövlət Universiteti, haqverdi85@inbox.ru

Fərhad Zeynalov isə öz növbəsində IX məhəlli konfransda “Oğuz-Səlcuq yazılı abidələri və Azərbaycan dilinin dialektləri” adlı məruzə ilə çıxış etmiş, orta q türk abidələrində dialektlərlə bağlı vacib məqamlara toxunmuşdur. Haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, Fərhad Zeynalov Məmmədağa Şirəliyevin dialektologiya sahəsində xidmətlərini yüksək qiymətləndirmiş, alimin 70 illik yubileyi münasibətilə həyat və yaradıcılığını əks etdirən “Görkəmli sovet alimi” adlı məqalə yazmışdır.

Maraqlı bir faktdır ki, alman türkoloqu G.Dörfer türk dillərini təsnif edərkən “xalac qrupu”nu ayrıca bir qrup kimi göstərmişdir. Alman türkoloqu Dörfer türk dillərini təsnif edərkən “xalac qrupu”nu türk dillərinin qrupu kimi təsnif etsə də, Fərhad Zeynalov elmi dəlillərlə bu fikri təkzib etmiş və sübut etmişdir ki, xalac Azərbaycan dilinin bir şivəsidir. Dörferin fikrinə görə xalac “dili”nin fonetik xüsusiyyətləri onun müstəqil bir dil kimi mövcudluğunun əsas göstəricisidir. Lakin bu fonetik xüsusiyyətlərə Azərbaycan dilinin (o cümlədən digər müasir türk dillərinin) dialekt və şivələrində rast gəlinir. İlk növbədə fonetik xüsusiyyətlər içərisində sözlərin əvvəlində “h” samitinin işlənməsini (hadak-ayaq, hay-ay, hüzüm-üzüm və s.) göstərmişdir. Məlumdur ki, qədim abidələrdə “h” samiti ilə başlayan bir söz də mövcud deyil. Bu samitin türk dillərində peyda olması daha sonralar ərəb, fars, monqol, tunqus-mancur dillərinin təsiri ilə əlaqədar olmuşdur. Dörfer kənardan təsir imkanlarını istisna edir və fərz edir ki, nə vaxtsa itmiş və Orxon Yenisey abidələrində belə qeydə alınmamış “h” samiti yalnız xalac “dili”ndə qorunub saxlanmışdır. Fərhad Zeynalova görə alman türkoloqunun bu fikirləri elmi faktlarla uyğunlaşmır. Digər tərəfdən Dörfer qeyd edirdi ki, xalac “dili” Mahmud Kaşğarının tədqiq etdiyi arq dilinin bir qoludur. Fərhad Zeynalova görə belə olan halda Mahmud Kaşğarının “h” samitini nəzərdən qaçırməsi mümkün deyil. Heç bir abidə bu fonetik xüsusiyyətin tarixən mövcud olmasını və sonradan yoxa çıxmasını təsdiq etmir. Eləcə də, Dörfer qeyd etmişdir ki, “d” samitinin söz ortasında mühafizəsi xalacın ayrıca dil qrupu kimi səciyyələndirilməsinə imkan verir. Bu fikirlər də özünü doğrultmur, çünki müasir türk dillərində “d” samitinin ortada mühafizəsi gözlənilir.

“Несомненно, язык жителей Халаджа является диалектом Азербайджанского языка, сохранившим древнейшие тюркские (а также огуза – селджукские и отчасти кыпчакские) элементы” [4, səh. 79].

Fərhad Zeynalovun Xalac şivəsi ilə bağlı fikirləri 1972-ci ildə ADU-nun “Elmi əsərləri”ndə dərc olunmuş “Xalac dil qrupu” məsələsi və “Советская тюркология” jurnalında dərc olunmuş “Об одном древнем тюрском

языке в Иране” məqalələrində öz əksini tapmışdır. Sözlün tarixinə nəzər salsaq “kal ac”, yəni ac qalmaq anlamına gəlir. Mahmud Kaşğari “kalaç” sözünü izah edərkən qədim “Şu dastanı”na müraciət etmişdir. Faruq Sümər “Oğuzlar” və Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərlərində bu sözə rast gəlinir. Faruq Sümər qədim türk dünyasını təmsil edən xalqların (oğuz (türkmən), karluq, qıpçaq, qanlı, uyğur, kalaç) sırasında kalaç xalqının da adını çəkmişdi. Bir sözlə, bu sözün tarixi qədimdir və həqiqətən türk mənşəli qəbilə adı kimi mövcud olmuşdur. Hal-hazırda da etnotoponim kimi türkdilli xalqların (əsasən oğuzların) yaşadıkları ərazilərdə - Türkmənistan, Özbəkistan, Cənubi Azərbaycan, eləcə də Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında - Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar rayonlarında Xalac və ya Xələc kəndləri adı ilə yaşamaqdadır. Məşhur türkoloq Tələt Təkin türk dillərini təsnif edərkən onları 12 qrupa ayırmışdır ki, bu qruplardan biri də hadaq qrupu adlanır. Halac dilini də bu qrupa daxil etmişdir.

F.R.Zeynalov qədim türk dillərinin fonetikasından bəhs edərkən dialektoloji məqamlara toxunmuşdur. Qədim türk dillərində saitlərin həm qısa, həm də uzun səslənməsinin, sonralar isə bu səslərdə uzanmanın itməsini müşahidə etmişdir. Bu uzanma türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində qorunub saxlanmışdır. Türk dillərində sait səslərin uzanması diftonqların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu diftonqlara orta əsr yazılı abidələrində, müasir dövrdə isə dialekt və şivələrdə (xüsusilə Qərb dialektində) rast gəlinir.

Professor Fərhad Zeynalovun dialektologiya sahəsində araşdırmaları çox geniş olmasa da, kifayət qədər əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Faruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, Yazıçı, 1992. 432 səh.
2. Fəzlullah Rəşidəddin, Oğuznamə, Bakı-2003, 108 səh.
3. Zeynalov F.R., Görkəmli sovet alimi. M.Şirəliyev-70, “Azərbaycan müəllimi”, 1979, 31 oktyabr, səh. 2
4. Зейналов Ф.Р., Об одном древнем тюрском языке в Среднем Иране, “Советская тюркология”, 1972, №6, стр. 74-79
5. Zeynalov F., Vorosil Q. Xalqın və dilin qədim tarixinin canlı şahidi, “Azərbaycan müəllimi” 1982, 24 sentyabr, səh.4

Summary

Gunel Hagverdi

Ferhad Zeynalov's study on the dialects and patois of Azerbaijan language

The article reviews the dialectological studies of Ferhad Zeynalov, the fact that the Khalagh is a patois of the Azerbaijan language, and his dialectological report in the conference proceedings. Dialectological studies of Ferhad Zeynalov play a significant role in linguistics.

Key words: Farhad Zeynalov, dialectology, Khalagh patois, international conference, ethnotoponym

Səməd Vurğunun yaradıcılığında xitablar

Açar sözlər: Səməd Vurğun, xitab, yaradıcılıq, sintaksis

Cümlənin üzvləri ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmayıb, müraciət məqsədi ilə işlədilən sözlərə və cümlələrə xitab adlanır. Xitabın əsas xüsusiyyətləri:

- 1) müxtəlif şəxslərə, şəxsləndirilən əşyalara, mücərrəd varlıqlara müraciət məqsədilə işlədilir,
- 2) isimlərlə (isimləşmiş sözlərlə) və ismi birləşmələrlə ifadə olunur,
- 3) xüsusi intonasiya ilə tələffüz edilir,
- 4) aid olduğu cümlənin üzvlərindən xüsusi fasilə ilə, yazıda isə vergüllə ayrılır.

Xitab ismin adlıq halında olur və heç bir suala cavab vermir. Bədii ədəbiyyatda xitablardan bədiilik vasitəsi kimi istifadə edilir.

Xitabların ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, onların forması ilə məzmunu arasında ziddiyyət olur. Belə ki, xitablar adətən üçüncü şəxsdə olan sözlərlə ifadə olunur. Lakin qarşısındakı şəxsə - dinləyənə, yəni ikinci şəxsə müraciətlə işlənir. Onun forması ilə məzmunu arasında ziddiyyət buradan doğur. Məsələn: Çəkil, cəllad, vətənimdən, çəkil, çəkil. Oğul, mən bilirəm sevdaya düşən insanlar ömrünü çürüdür bəzən. (S.Vurğun)

Xitab cümlə üzvləri ilə qrammatik əlaqədə olmadığından cümlədə yeri sərbəstdir. Məsələn, Sevgilim, qolunu boynuma dola.. (S.Vurğun) Xitablar da quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Bunlara müxtəsər və genişlənmiş xitablar da deyilir. Lakin xitabların quruluşu cümlə üzvlərinin quruluşundan müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Bir sözdən ibarət olan xitablar sadə xitab adlanır. Məsələn, Dostlar, bədələri qaldırın, içək. (S.Vurğun)

Mürəkkəb xitablar söz birləşmələri şəklində olur. Məsələn, Gözəl Vətən, mənən dərin, Beşiyisən gözəllərin. (S.Vurğun).

Xitablar vasitəsilə bəzən müxtəlif şəxs, əşya və hadisələrə müraciət etmək mümkün olur. Nəticədə həmcins xitablar meydana çıxır. Hətta bəzən

¹ Xəzər Universiteti, webnem.agayarova@gmail.com

eyni bir anlayışa, eyni bir şəxsə müxtəlif şəkildə müraciət edəndə xitablar həmcinsləşə bilər. Məsələn: Aman, Fərhad, igid balam, nə xəbər? (S.Vurğun) Vaqif! Ey sərvərim! Ey tacidarım. (S.Vurğun)

Xitablar, ümumiyyətlə, əvəzliliklə ifadə olunmur. İkinci şəxsin təkini və cəmini bildirən sən və siz sözləri bəzən xitab kimi işlənsə də, mütləq ondan sonra izahedici sözlər gəlir və həmin sözlər xitabı formalaşdırmaqla bərabər, üçüncü şəxsə doğru inkişaf etdirir. Məsələn: Sən, ey sinəsində dağlar qaldıran! Ağırliq mənim də biləyimdədir. (S.Vurğun)

Qeyd: Feilin əmr formasının ikinci şəxsinin təkində olan bir qisim xitablar vardır ki, onlarda sən sözü formal olaraq xitab kimi işlənməsə də, bu sözü artırmaq olur. Məsələn Gəl, ey nazlı bahar, gecikmə, tez gəl, gəl ki, qışın ömrü çox uzanmasın. (S.Vurğun) (4, 232)

Dilimizdə xitablardan əvvəl sən sözünün formal olaraq artırılması mümkün bir haldır.

Xitab müxtəlif əşya və varlıqlara müraciətlə işlədilə bilər. Xitablar bir sıra mənə xüsusiyyətlərinə malik olur. Bu xüsusiyyətlər xitabların bağlı olduğu şəxslə, əşya ilə əlaqələnir. Məsələn: Ey günəş, ey bulud, girin qoynuma Bu saf təbiətə mehribanam mən. (S.Vurğun) Qonaq gəlib sizə Vurğun, Sevinsin gülzarın, dağlar! (S.Vurğun)

Bu cəhətdən onları üç növə ayırmaq olar:

1. İnsana müraciət bildirənlər. Məsələn: Vaqif! Ey sərvərim! Ey tacidarım! (S.Vurğun) Bu dağlar sizindir, əziz qardaşlar! (S.Vurğun)

2. Başqa canlılara müraciət bildirənlər. Məsələn: Gəzin, quşlar, çəmənzarı, Salam deyin dağa-daşa. (S.Vurğun) Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? (S.Vurğun)

3. Cansız əşyalara və mücərrəd anlayışlara müraciət bildirənlər. Məsələn: Ey ulu göylər! Nə qədər ağrıdır bu qara xəbər. (S.Vurğun) Müasir Azərbaycan dilində xitablar tez-tez nidalarla işlədilir. Belə halda xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hissi halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir. Məsələn: A bala! Soyuqdur, gəl qızınaq bir az. Parçalan, ey qəlbim! Bir dəfə sökül! Xəstə yarpaq kimi oxalan, tökül. (S.Vurğun)

İfadəni qüvvətləndirmək, nitqin təsir qüvvəsini artırmaq üçün xitablar müxtəlif şəkildə təkrarlanır. Məsələn, Ayrılarmı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan! (S.Vurğun) Ana torpaq! Ana torpaq! Sənin bu hüsnün şeirimizin ürəyində nəqş olunmadı. (S.Vurğun)

Belə hallarda bəzən xitabın əsas hissəsi, özək hissəsi sabit qalır, təyinedici hissəsi dəyişdirilir. Məsələn: Ah mehriban ana, ah əziz ana, O

gündən bəridir həsrətəm sana. Gül, ey nazlı səhər... sevdalı səhər! Dünyanın qəlbinə axsın incilər. (S.Vurğun)

Bəzən də, əksinə, xitabın təyinedici hissəsi sabit qalır, özək hissəsi dəyişdirilir. Məsələn: Salamat qal, ana torpaq, ana yer.

Xitablar müraciət bildirməklə yanaşı, münasibət də bildirir. Bu münasibət xitab üçün seçilən sözlərlə, xitabın təyinləri ilə bağlı olur. Bəzən də xitablara artırılan şəkilçilər münasibət bildirir. Məsələn: A quşcuğazlar, ananız gəldimi?

Bəzən dilimizdə (yazılı və şifahi ədəbi dilimizdə) həmcins xitablar da işlənir.

Qeyd etdiyimiz kimi, xitab cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmadığından cümlənin hər yerində - əvvəlində, ortasında, axırında işləyə bilər və yerinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, eyni məzmunu malik olur. Məsələn, Bahar, istəklimsən başdan-binadan, Ən gözəl qızısan sən təbiətin. (S. Vurğun); Şair! Bu fəlsəfən qalsın bir yana, Yaxın get, salam ver, o qəhrəmana. (S.Vurğun)

Xitab cümlənin daxilində işləndikdə, adətən hər iki tərəfdən vergüllə ayrılır. Cümlənin sonunda işlənən xitabdan əvvəl vergül qoyulur, xitabdan sonra isə intonasiyadan asılı olaraq nöqtə (üç nöqtə), sual və nida işarələrindən biri qoyula bilər. Məsələn, Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran! (S.Vurğun)

Şeirdə bəzən durğu işarələrindən düzgün istifadə edilmir. Bu da xitabla bağlı anlaşılmazlıqlar yarada bilər.

Xitablar bəzən emosionallıq xatirinə cümlənin əvvəlində və sonunda işləyə bilər. Məsələn: Ay qardaş, zəmanə nə pis gətirdi, ay qardaş.

Bəzən isə xitablar cümlənin ortasında və sonunda işlənir. Xitablar adlıq halda olan isimlərlə, isimləşmiş nitq hissələri ilə və bir sıra ismi birləşmələrlə ifadə olunur:

a)İsimlərlə ifadə olunanlar: Nədir, niyə ağlayırsan?

b)İsimləşmiş nitq hissələri ilə ifadə olunanlar: Alicənablar! Gücə arxalanmaz, mənə, hökmdar.(S.Vurğun)

c)İsmi birləşmələrlə ifadə olunanlar: Gözəl mələyim! Mən də fərağında məcnunam. (4, 237)

Xitablar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə mübtədaya bənzəyir. Mübtəda kimi xitablar da adlıq halda olan isim, ismi birləşmələrlə ifadə olunur, mübtəda kimi xitab vəzifəsində işlənmək üçün bir sıra başqa nitq hissələri işlənməli olur. Hətta bir sıra hallarda bir cümlə daxilində intonasiya və fasilənin köməyi ilə xitabla mübtədanı bir-biri ilə əvəz etmək olur. Məsələn,

Əli, kitabı gətirdi – cümləsində durğu işarəsindən, intonasiyadan asılı olaraq Əli xitab və mübtəda kimi qəbul edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis, Bakı: Şərq-Qərb, 1985, 422 s.
2. Abdullayeva G., Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Sintaksis, Bakı: Elm, 2013, 308 s.
3. Kazımov Q., Müasir Azərbaycan dili, II nəşr, Sintaksis, Bakı: Elm, 2007, 496 s.
4. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dili, Bakı: Adiloğlu, 2007, 428 s.
5. URL-1. <https://azgrammar.top/cumle-uzvləri-ilə-bagli-olmayan-sozler-xitab-və-ara-sozler/>
6. Vurgun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.

Summary

Shabnam Aghayarova

Addresses in the works of Samad Vurgun

The sentence refers to the words or phrases that refer to the person, object that is addressed. Addresses are expressed mainly by nouns and name combinations. Other nouns and verb adjectives that are nouns can also be used as addressees. Nouns expressing human understanding are often used as addresses. For example: Son, come close. Father, I hear you. O Vidadi, look at the habit-of-the-box, etc.

The address also applies to other living things and inanimate objects. For example: You are going to go haywire, gazelle. You mountains, I lost sight of you. Blue lake, I heard a lot of praise and so on.

The address is in the name of the name, and in this respect it resembles the story. However, it is pronounced with special intonation and is separated from the sentence by a small pause. For example: S.Vurgun used the word "gazelle" in the famous "Ceyran", both as a reference and as an address:

A mother gazelle, bending and drinking water

Because of the spread of fame, gazelle...

In the first verse, the word gazelle is a commodity, and the second is the address.

The addresses are simple and complex. The speeches are simple, and the words combined with the words are often complex. Son, come near (simple address). Baby baby, comfortable comforter.

Books are separated by commas. Addresses can be used at the beginning, middle and end of a sentence. At the end of the sentence, a comma is followed by a comma, followed by a dot, an exclamation point, or a question mark. For example: Why, Mom, why are you so worried? Come on, old Tabriz! and so on.

Months before the addresses, O, are also addressed. (5)

Key words: Samet Vurgun, address, creativity, syntax

Ölü dil: Sanskrit dili və onun mahiyyəti

Açar sözlər: sankrit, Panini, Ramayana, 52 hərf, sutra, Vararuçi, tatu

Elmi-texniki, eyni zamanda ictimai inkişafın nəticəsi olaraq dillər də günü-gündən inkişaf edib zənginləşir. Bəzi dillər əhatə dairəsini genişləndirdiyi halda, istifadəsiz qalan bir çox dillər artıq ölü dillər və ya istifadədən qalan dillər olaraq formalaşır. Əvvəllər çox istifadə edilmiş, lakin sonradan işlək dillər sırasından kənarlaşan dillərdən biri də “*Sanskrit*” dilidir. İlk olaraq “sanskrit” sözcüyünün mənasını açıqlamaq lazımdır. “Sanskrit” sözü *sans* və *kri* feillərindən törəyən bir sözdür. Mənası qüsursuzlaşdırılmış, mükəmməlləşdirilmiş, düzəldilmiş, cilalanmış olaraq tərcümə edilir. Geneoloji cəhətdən Hind-Avropa (Hind-Ari) dil ailəsinin bir qoludur. Vaxtilə dünyada istifadə edilən dillər arasında leksika etibarı ilə ən zəngin dillərdən olmuşdur.[2]

Türk-Müsəlman hakimiyyətinin şimali Hindistanda qurulmasından sonra *Sanskrit dili* ilə Ərəb və Fars dilləri arasında qarşılıqlı əlaqələr və söz alış-verişləri olmuşdur. Bu dillərdən Sanskrit dilinə çoxlu sözlər keçmişdir. Sanskrit dilində danışanların ilk vətəninin Pəncabın *Ganj vadisi* (Yuxarı İndus) olduğu bildirilir. Zaman keçdikcə inkişaf edən və mükəmməllik qazanan Veda dili, e.ə I minillikdə *Ganj vadisi* və onun ətraf ərazilərinə qədər yayılan Hind-Ari xalqına məxsus insanlar tərəfindən işlədilməyə başlanmışdır. Bundan sonra da Sanskritin bir qolu olan *Prakrit* dili meydana çıxmış və yayılmağa başlamışdır. Tarixçilər isə müxtəlif fərziyələr irəli sürürlər. Gah deyirlər ki, sanskritin yayılma arealı Pəncabdır, gah da deyirlər ki, Hindistan, Xəzər dənizi ətrafı ərazilərdə köklü şəkildə yaranmış və tam olaraq burada inkişaf etmişdir. Tarixçilərin sanskrit haqqında daha maraqlı fikirlərindən də biri ondan ibarətdir ki, sanskrit dili çox geniş yayılmış bir dil qrupu olmuşdur, digər bir qrup isə bildirir ki, sanskrit dili ölü dildir, yalnız dini və elmi sahədən başqa heç bir sahədə istifadə edilməz. [4.səh.106]

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sanskrit dilindən qədim Ağ hunlar, uyğur tayfaları da istifadə etmişdir. Bunu Ağ Hun abidələrinin üzərində

¹ Xəzər Universiteti, murselovaturkan1122@gmail.com

(Tonyukuk) sanskrit hərflərindən və bəzi rəqəməoxşar yazıların istifadə olunmasını göstərə bilərik.

Qeyd etdiyimiz kimi dünyanın ən böyük dil ailəsi olan Hind-Avropa, Hindistandakı önəmli dilləri də öz içinə alır. Bu dillərin başında duran dillərdən biri də Sanskrit dilidir. Sanskrit dili bəzən yanlış olaraq “Sanskritcə” deyə adlandırılır. Lakin bunu da qeyd edək ki, bu cür ifadə üsulu səhvdir. Çünki biz Azərbaycanca və ya Türkcə dediyimiz zaman –ca,-cə,-ça,-çə şəkilçiləri (morfemləri) millət və ya topluluq bildirən ismin sonuna əlavə olunarsa ortaya çıxan mənə hər hansı millətin və ya toplumun danışdığı dil anlamına gələcək. Məsələn Türk (millət)-Türkcə (türk millətinin danışdığı və ya istifadə etdiyi dil). Qıssası Sanskrit deyə bir millət və ya toplum olmadığına görə bu ifadə də yanlışdır.[3]

Əsas etibarilə söz artırmaqla və şəkilçilər vasitəsilə sözdüzəltmənin mövcud olduğu *sanskrit dili* dini mətnlər vasitəsilə böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Çox sayda sözlər bir-biriləri ilə fərqli kombinasiyalar vasitəsilə birləşə bilər. Buna görə də sanskrit dilində təsadüf olunan söz sayı, bu cür şəkildə yaran söz sayı həddindən artıq çoxdur. Bir çox dildən fərqli olaraq bəzi şəkilçilər eyni sözə bir neçə dəfə artırılmaqla da yeni sözlər yarana bilər.

Veda, Prakrit və Klassik sanskrit kimi Sanskritin müxtəlif formaları Qədim yunan və latın yazılarına çox bənzəyir. Bu bənzərlik sözlərdə olduğu kimi dillərin morfolojiq quruluşunda da görülür. Məsələn sifət, fel və s. kimi nitq hissələri qeyd edilən hər 4 dilin qrammatikasında mövcud olmuşdur. Eyni zamanda felin zamanlarındakı müəyyən oxşarlıqlar bu dillər arasında paralelliklə əlaqədardır.[4.səh.109]

Sanskrit əlifbası müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bunun bir səbəbi yerli əhali tərəfindən canlı danışığı kimi qəbul edilməməsi, digər səbəb isə kifayət qədər çətin olması idi. Sanskrit dilinin ən son halında 52 hərflər vardır ki, bunlardan 15-i sait, 37-si isə samit səslərdir (və ya səli və səssiz samit). Onlar da öz növbəsində müxtəlif yarımqruplara bölünməkdədir. Dövrümüzdə xalq tərəfindən istifadəsiz qalan Sanskriti öyrənmək istəyənlər bu dildən Hind tarixini və dinini araşdırmaq məqsədi ilə istifadə edir. Bundan əlavə məşhur Hind dastanlarından “Mahabharata və Ramayana” dastanları məhz klassik sanskrit dilində yazılmışdır.[4.səh.110]

Müasir dövrümüzdə Tatu sənətində Sanskrit hərflərinin müxtəlif bəzəkli formalarından istifadə olunmaqdadır. Belə bildirilir ki, sanskrit hərflərindən, ümumiyyətlə isə dilə hörmət münasibətilə yarıdan (döymə sənətindən) istifadə olunur. Tatu sözü Tatia dilində TATAU sözündəndir.

Mənası isə “insan bədənində yazı” deməkdir. Tatunun çox qədim tarixi vardır. Məsələn, Qədim Misirdə tatu Misir xalqının ayrılmaz ifadə üsulu sayılırdı. Fironlar belə tatu etdirir və inanırdılar ki, tatu onları şər qüvvələrdən qoruyur. Hindlilər, yaponlar, Afrikadakı bəzi qəbilələr tatunu bəzək kimi qəbul etsələr də bir çox cəmiyyətlərdə tatu xəstəlikdən və bəd ruhlardan qorunma üsulu olaraq qəbul edilir. Tatunun bəzi üsulları dənizçilər arasında da çox yayılmışdır. Türkiyənin bəzi kəndlərində tatu xüsusilə qadınlar arasında istifadə olunurdu. Lakin tibbdə bildirilir ki, tatu etdirmək ziyanlıdır və qana antioksidanlar və digər zərərli maddələrin girməsinə səbəb olur.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, tarixin ən qədim dövrlərində istifadə edilən ədəbi dil yüz illər keçəsə də öz qüvvəsini müəyyən üsullarla qoruya bilib.

Ədəbiyyat

- 1.A.M.Babayev “Dilçiliyə giriş”.Dərslik.Azərbaycan dilində.Bakı.2004,504 səh.
- 2.<https://en.m.wikipedia.org>
- 3.<https://www.alfabesi.com/sanskrit-alfabesi>
- 4.D.T.C.F Kütüphanəsi “Cavaharatarangini” nəşirleri. Dr.Abidin (yılı henüz bulunmadı) (s.104-111)

Summary

Turkan Mursalova

Dead language: Sanskrit language and its essence

Although the subject has been sufficiently investigated, no extensive conclusions have been drawn on it. Sanskrit is one of the oldest languages in the world. It was assessed as a live language on different dates, and at different dates it was simply intended to read religious texts. In general, it can be concluded that the study of Sanskrit is an important and very important language. Some questions arise when the topic is being investigated. One of them is related to the precise distribution of Sanskrit. Another question relates to why it is used. In conclusion, the purpose of writing the thesis is not only to briefly introduce Sanskrit, but also to investigate who the speakers are.

Key words: Sanskrit, Panini, Ramayana, 52 letter, sutra, Vararuci

Dilönü saitlərin sözlərdə istifadə qaydaları

Açar sözlər: qayda, saitlər, sıralanma, ardıcılıq, norma, informasiya,

Şifahi dil məsələsi, xüsusilə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit olunması və rəsmiyyətdə işlədilməsi şəraitində reallıq qazanır. Dövlət dili beynəlxalq aləmdə işləmə bilən rəsmi informasiya vasitəsidir [6, 9-12].

Söz tərkibində dilönü saitlərin özünəməxsus sırası və işlənmə norması vardır. Dilarxası saitlərdə olduğu kimi, dilönü saitlərdə də damaq saitlərinin aktivliyi dodaq saitlərindən intensivdir. Bu ondan irəli gəlir ki, sözün ikinci hecasında, xüsusən açıq dodaq saiti intensiv işlənmə norması qazana bilməmişdir. Bundan əlavə dilönü saitlərin içərisində *e* saiti dilortası meyilli olduğu üçün ikinci hecada intensiv deyildir [7, 84-93].

Doğrudur, sait səslərin ardıcılığı dilçilik ədəbiyyatında ahəng qanunu kimi təqdim edilir [1, 81-83, 3, 127-132; 4, 23; 5, 32-43], ancaq fakt budur ki, söz tərkibində bütün sait səslər bir-birini eyni qaydada izləyə bilmir. Ancaq söz tərkibindəki sıralanma ardıcılığı aqlütinativ quruluşlu türk dillərinə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə məxsusdur. Çünki bu dillərdə söz tərkibi sabit qaldığından şəkilçi tərkibindəki saitlər kökdəki saitə uyğun olaraq sıralanır. Bununla belə saitlərin söz tərkibindəki sırası öz aktivliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Fərqlənmə dilarxası saitlərin sırasında olduğu kimi dilönü saitlərin sıralanma normasında da müşahidə edilir.

a) E saitinin sıralanma norması

E saiti sözün ilk hecasında həm başlanğıc fonem kimi, həm də kökdaxili element kimi şəkildə işlənir: *el, et, eş, eh, en; heç, hey, tez, deş, yen, yet, yer, keç, gec* və s.

b) Ə saitinin sıralanma norması

Ə saiti dilönü saitləri silsiləsində özünün aktivliyinə görə ən intensiv səsdır. *Ə* saiti sözün həm başlanğıc və həm də ilk hecasının tərkibində işlənir: *ək, əy, ət, əs, əz, əl, ər, əm; tək, çək, lək* və s.

c) Ö saitinin sıralanma norması

Ö saiti sözün həm başlanğıcında və ilk hecada norma kimi işlənir: *öt, öd, ölç, öz, öyün, öyüd, ön, önlük; göy, döy, söy, böyü, yön, yönəl* və s.

¹ Gəncə Dövlət Universiteti

Ç) Sözüün ikinci hecasında *i* saiti ancaq bəzi məhdud nitq areallarında fərqli yaraɖır. Belə ki, Qərb qrupu şivələrində ikinci hecada *i* saiti əvəzinə *e* saitinin işlənməsinə təsadüf olunur: *biler, iter, siler, çimer, biter* [8, 215].

d) *Ü saitinin sıralanma norması*

Ü saiti həm sözüün başlanğıc elementi kimi, həm də ilk hecanın tərkib elementi kimi işlənilir: *üz, üç, ün; kül, küp, küy, tük, tünd, sürt* və s.

Kəmalə Ramiz qızı İsayeva

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, “Maarif”, 1984.
2. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1972.
4. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М., “Наука”, 1965.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Azərtədrisnəşri”, 1963.
6. Yusifov M. Dövlətçilik və dil. Bakı, “Nurlan”, 2004.
7. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2013.
8. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008.

Summary

Kamala Isayeva

The rules of use of front-language vowels in the word structure

The article shows that the norm for the development of front-language vowels in a word is distinguished by their activity. Among the front-language vowels, the vowel “e”, due to the fact that it is prone to middle-language vowels, in the second syllable of the word, is not a common language norm. But the open-palate vowel “a” (a), closed-palate “i” and “ü”(u) form a general language norm. Despite the fact that the local vowel norm in the second syllable remains, as an ancient element of the common Turkic language, it tends to decrease under the influence of the spoken language. The study of the sequence of vowels in the composition of a word serves to resolve a common language norm.

Key words: rule, vowels, structure, sequence, norm, information.

“Bohemian Rhapsody” (Queen) rok operasının mətnindəki alınma sözlərin üslubi təhlili və etimoloji xüsusiyyətləri

Açar sözlər: Etimologiya, alınma sözlər, Queen, latın mənşəyi

Hər bir şəxsin danışmaq və dinləmək bacarığına sahib olması bizə məlumdur, belə ki, insan ünsiyyəti anlamağa başladığı müddətdən etibarən sözlərin necə ortaya çıxdığını öyrənməyə çalışmışdır. Bunun üçün insanların köməyinə etimologiya elmi çatmışdır ki, bu elm sözlərin mənşələrini, formalarını və ilkin mənalarını öyrənir.

Etimologiya linqvistikanın bir qolu olub sözlərin keçmişini, tarix boyunca keçdiyi dəyişiklikləri və onların inkişafını araşdırır. Dildə olan sözlər isə etimoloji cəhətdən alınma və milli sözlərə bölünürlər. Digər bütün dillərdə alınma sözlərin təsiri böyük olduğu kimi, ingilis dilində də bu aspekt özünü göstərmişdir, belə ki alınma sözlər mənşəcə digər dillərə aid sözlərin başqa bir dilin lüğətinə qəbul olmuş formalarıdır və onlar daxil olduqları dildə geniş şəkildə istifadə olunmaya və həmin dilə asimilyasiya olunmağa başlayır.

Hal hazırda da ingilis dilindəki alınma sözlər bütün sözlərin 70%-ni təşkil edir, lakin bu miqdar nə qədər böyük olsa da, əksər alınma sözlərin əsl mənşəyi insanlara naməlumdur.[1]

Məşhur ingilis rok qrupu olan Queenin “Bohemian Rhapsody” rok opera növündə yazılmış mahnısında çoxlu sayda alınma sözlər göstərilmişdir ancaq bəzilərinin etimologiyası bir neçə mənşəyə dayandığından hələ də dilçilik aləmində böyük müzakirələr doğurur. Məsələn “Be-el-zebub” sözü-nün hələ də dəqiq olacaq latın və ya yunan mənşəli söz olması naməlumdur, lakin hər iki dildə oxşar mənaları ifadə edir – “milçəklər lordu”. [2]

“Scaramouch” sözü istifadə olunur ki, italyan mənşəli sözdür və mənası “təlxək sərvət” mənasına gəlir.

“Fandango” ispan sözüdür, “rəqs etmək” mənasını verir.

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, dunyaahmadova2000@gmail.com

Hətta musiqidə bir misra tamamilə alınmadır: “Gallileo figaro magnifico”. Bu misra “Galileyin üzünü aydınlat” mənasını ifadə edir. Buradakı Qaliley bəzən İsus Xristosun digər olan Galileyi xatırladır. Digər tərəfdən XVII əsrdə yaşamış və ilk dəfə olaraq teleskopu ixtira edən və Merkuri planeti tapan Qalileyin adı ilə bağlı ola bilər. Çünki bizə məlumdur ki, müğənninin əsl adı Fredi Merkuri deyildi, bəlkə də o özünə işarət etmək istəyirdi.

Ədəbiyyat

1. Aziza Hacıyeva. English Lexicology. Elm və təhsil. 2011
2. URL.<https://www.academia.edu/people/search?utf8=%E2%9C%93&q=bohemian+rhapsody+queen+analysis>

Summary

Dunya Ahmadova

Stylistic analysis and etymological features of borrowed words in the text of the rock opera "Bohemian Rhapsody" (Queen)

Etymology is a branch of linguistics concerned with the facts relating to the origin, formation and primary meaning of words. The term “borrowing” is used in linguistics to denote the process of adopting words from other languages. In “Bohemian Rhapsody” from Queen there are several kinds of examples of loan words, such as “fandango, scaramouch, bismillah” and others. Such words caused many discussions and quarrels among scientists to find out the real meaning and origin.

Key words: Etymology, loan words, Queen Latin origin

Dünya dillərindəki kəmiyyət kateqoriyası və onun ikilik forması

Açar sözlər: məntiqi kateqoriya, kəmiyyət anlayışı, qrammatik vahidlər, ikilik forma

Kəmiyyət fəlsəfi-idraki kateqoriya olmaq baxımından bizi əhatə edən obyektiv reallığı, gerçəkliyi əks etdirir və digər fəlsəfi kateqoriyalar kimi obyektiv reallığın, gerçəkliyin müəyyən detallarını aydınlaşdırır. «Fəlsəfə ensiklopediyası»nda kəmiyyət kateqoriyasının tərfi aşağıdakı kimi verilir: «*Kəmiyyət kateqoriyası universal, yəni məntiqi kateqoriya olub gerçəkliyin dərk edilməsində vacib pillələrdən biridir*». Antik dövrün böyük mütəfəkkiri Aristotel kəmiyyət kateqoriyasını aşağıdakı şəkildə təyin edir: «Hər biri iki və yaxud daha çox olmasından asılı olmayaraq tərkib hissələrinə parçalana bilən, təbiətə bir olan müəyyən bir şey kəmiyyət adlandırılır. Hər bir kəmiyyət sayıla bilirsə, çoxluqdur, ölçülə bilirsə, böyüklükdür. İmkan daxilində fasiləli hissələrə parçalana bilən kəmiyyət böyüklükdür. Fasiləsiz kəmiyyətdən bir istiqamətdə olanı uzunluqdur, iki istiqamətdə olanı endir, üç istiqamətdə olanı dərinlikdir. Bütün bu kəmiyyətdən məhdud çoxluq saydır, məhdud uzunluq xətdir, məhdud en müstəvidir, məhdud dərinlik cisimdir» [3, s. 11].

Kəmiyyət anlayışı və ya kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və müasir dünya dillərində müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir. Dünyanın bir sıra dillərində kəmiyyət anlayışının leksik üsulla-xüsusi nitq hissəsi olan saylarla ifadəsi bir o qədər də inkişaf etməyərək, yalnız birinci onluq səviyyəsində qalmışdır. Dünyanın əksər dil ailələrində (hind-Avropa, Altay, Ural, sami-hami və s.) kəmiyyət anlayışını ifadə edən sözlər inkişaf edərək mücərrədliyin ən yüksək pilləsinə qalxmış və bu anlayışı ifadə edən ayrıca nitq hissəsini - sayları meydana çıxarmışdır. Dünya dillərindəki kəmiyyət kateqoriyasının araşdırılması göstərir ki, sayların bir nitq hissəsi kimi formalaşmadığı dillərdə qrammatik kəmiyyət kateqoriyası müşahidə olunmur. Hər hansı bir

¹ AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu/ doktorant, e-mail: amaneliyeva@mail.ru

dildə saylar bir nitq hissəsi kimi formalaşmayıbsa, həmin dildə kəmiyyət anlayışının qrammatik ifadəsindən (istər leksik, istər morfoloji, istərsə də sintaktik) və ya qrammatik kəmiyyət kateqoriyasından danışmaq mümkün deyil [1, s. 394].

Dünyanın bir çox dillərində «iki» sayını bildirən söz etimoloji baxımdan «çox» sözündən törəmə hesab olunur. Yeni yaranan kəmiyyət kateqoriyası «bir-iki» qarşıdurması nəticəsində deyil, «bir-birdən çox» qarşıdurmasının məhsuludur. «İkilik», «üçlük» anlayışlarının qrammatik forma ilə ifadəsi («ikilik forması», «üçlük forması») dilin inkişafının sonrakı mərhələsində meydana çıxır. İkilik forması olan dillərdə əşyanın iki olmasını bildirmək üçün istifadə olunan forma öz kökü etibarlı ilə tarixən cəmlik anlayışı bildirən sözə bağlıdır. Qrammatik kəmiyyət kateqoriyası olan dillərdə cəmlik kateqoriyası varsa, həmin dillərdə əksərən ikiliyi, yaxud üçlüyü bildirmək üçün tarixən heç bir əlamət olmamışdır [2, s. 452 c].

Dünyanın inkişaf etmiş əksər dillərində, o cümlədən türk dillərində kəmiyyət anlayışı qrammatik vasitələrlə ifadə oluna bilər. Kəmiyyət anlayışının şəkilçi morfemlərlə ifadə oluna bilməsi mücərrədliyin son nöqtəsidir. Şəkilçi morfemlərlə kəmiyyət anlayışının ifadə oluna bilməsi baxımından dünya dillərini bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür. Bəzi dillərdə kəmiyyət kateqoriyası təklik-çoxluq qarşıdurması, başqa dillərdə isə təklik-ikilik-çoxluq qarşıdurması ilə öz ifadəsini tapır. Hətta, bəzi dillərdə təklik-ikilik-üçlük-çoxluq, eləcə də təklik-ikilik-üçlük-dördlük-çoxluq qarşıdurması müşahidə olunur. Bizi əhatə edən aləmdə mövcud olan əşyaların iki, üç və dörd olmasını bildirmək üçün xüsusi vasitələrdən-şəkilçi morfemlərdən istifadə olunması dili ağırlaşdırır və istənilən dil özünün tarixi inkişafı boyu bu yükəndən xilas olmağa meyl göstərir. Bu növ qrammatik vahidlər olan dilləri inkişaf etmiş dillər sırasına deyil, əksinə, inkişafdan geri qalmış dillər sırasına aid etmək olar [3, s. 153].

Türk dillərindəki morfoloji kəmiyyət kateqoriyası «tək-cəm» qarşıdurması ilə xarakterizə olunur. Bu dillərdə morfoloji kəmiyyət kateqoriyasının ikilik, üçlük və dördlük formaları müşahidə olunmur. İkilik forması yalnız qrammatik cəmlik kateqoriyasına malik olan dillərdə müşahidə olunur. Morfoloji cəmlik kateqoriyasına malik olmayan dillər ikilik formasına da malik deyillər. Dünya dillərində kəmiyyət kateqoriyasının ikilik formasının meydana çıxmasının səbəbi təbiətdə cüt, yaxud qoşa şəkildə təsadüf olunan predmetlərin insan təfəkküründəki inikasıdır. İbtidai insanı əhatə edən aləmdə cüt və qoşa əşyaların varlığı ikilik ideyası haqqında təsəvvürün yaranması,

dildə əmələ gəlməsi və ikiliyi ifadə etməyə qabil xüsusi morfoloji formantın meydana çıxmasına təkan vermişdir. İkilik ideyasının yaranmasında təbiətdəki simmetrik predmetlər, xüsusən insanın bədən üzvlərinin qoşalığı, yaxud əksliyi (məsələn, kişi və qadın, Ay və Günəş, gecə və gündüz, quru və dəniz, yer və göy və s.) belə təsəvvürlərin yaranmasında əsas ola bilərdi. Çünki elm artıq çoxdan sübut edib ki, ibtidai insanın təfəkkürü indiki insanın idrakı ilə müqayisədə daha çox konkret idi. İkilik formasının meydana çıxmasına səbəb real gerçəklikdə mövcud olan qoşa və cüt predmetlərin insan idrakında qoşa təsəvvür olunmasıdır. Kəmiyyət kateqoriyası ikilik formasının müasir inkişaf etmiş dillərlə müqayisədə daha çox «ibtidai» xalqların dilində öz mövqeyini qoruması dediklərimizə sübutdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ikilik forması müasir hind-Avropa dillərinin dillərinin böyük əksəriyyəti tərəfindən itirilmişdir [4, s. 156-162.].

Dil dialektikanın qanunlarına uyğun olaraq təfəkkürün inkişaf istiqaməti və səviyyəsindən asılı şəkildə daima səlisliyə, aydınlığa və sadəliyə doğru hərəkətdədir. Bütün bunlar dil işarəsinin ixtiyariliyi ilə səciyyələnir. Dildə baş verən bu dəyişməni «inkişaf» adlandırır-badlandıra bilmədiyimizdən asılı olmayaraq kəmiyyət kateqoriyasının ikilik formasının itirilməsi faktını biz dilin inkişaf meyli ilə izah edirik. Başqa sözlə, dil ikilik formasını itirməklə əlavə yükəndən xilas olur.

Ədəbiyyat

1. Алефиренко, Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания, культуры / Н.Ф.Алефиренко. - Москва: Academia, 2002.
2. Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры / В. фон. Гумбольдт. - Москва: Прогресс, 1985.
3. Мəmmədəli Qırçaq. Кəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı, "Elm", 2000.
4. Худяков А.А. Отношение категории числа существительного к понятийной категории количественности и к количеству // Коммуникативный аспект языка: процессы и единицы. – Л., 1991.

Summary

Aygun Amanaliyeva

The category of quantity in world languages and its binary form

The research has a number of theoretical provisions. The study identifies forms of logical quantitative notion, and the traces of these forms in the world languages are evidenced by a number of facts. The differences in the expression of the binary form of logical quantitative reasoning are justified by the typological structure of languages.

The research also suggests the impact of language variation on the lexical and grammatical categories of the language, the number of indicators of the lexical and morphological expression of the concept of quantities, and the relation of typological structure of language collectors.

Key words: logical category, the concept of quantity, grammatical units, binary form

İngilis dilində olan atalar sözlərinin frazeoloji birləşmələr kimi təhlili

Açar sözlər: Frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri, V.V.Vinogradov, N.N.Amosova

Dil bir toplumun, aynası və gələcək nəsillərə miras kimi ötürəcəyi ən dəyərli, qiymətli xəzinədir. Hər dildə cəmiyyətin mədəniyyətini və yaşam tərzini əks etdirən atalar sözləri vardır. Bir dildə işlədilən deyimlər bilinmirsə, bu deyimləri təşkil edən bütün sözlərin anlamı başa düşüldüyü halda bunların əsl mənasını qavramaq çox çətindir. Bu ingilis dili üçün də belədir. Atalar sözləri haqqında bir çox kitab, məqalə və digər yazılar yazılmışdır və bir çox alimlər bu mövzunu hər tərəfli araşdırmış, öyrənmişlər.

Frazeoloji birləşmə elə söz birləşməsidir ki, onun ayrı-ayrı komponentlərindən mənanı bütövlükdə anlamaq mümkün olmur. Məsələn, ingilis dilindəki “to pull somebody’s leg” frazeoloji birləşməsində sözlər məcazi mənada işlənmişdir və bu birləşmə “bir kəsi axmaq yerinə qoymaq” kimi tərcümə olunur. Göründüyü kimi, frazeoloji birləşməni komponentlərindən çıxış etməklə tərcümə etmək doğru nəticələrin əldə olunmasına kömək etmir.

Atalar sözlərinin hazır ifadələr və ya frazeoloji birləşmələr kimi qəbul olunması mübahisəlidir və bu mövzuya bir çox yanaşmalar mövcuddur. Belə ki məşhur rus alimi V.V.Vinogradov atalar sözlərini frazeoloji birləşmələr kimi qəbul edir və onların frazeoloji birləşmələr daxilində öyrənilməsinin məcburluğunu vurğulayırdı. O, bəzi mühüm xüsusiyyətləri nəzərə alaraq bu qənaətə gəlmişdir; atalar sözləri də frazeoloji birləşmələri kimi sabit və dəyişməzdir, hazır şəkildə dildə mövcuddur və aid olduğu xalqın, cəmiyyətin mədəniyyətini, tarixini, adət-ənənələrini əks etdirir. Məsələn, “Birds of a feather flock together” ingilis atalar sözünün mənasını ayrı-ayrı şəkildə sözlərini izah etməklə başa düşmək olmur, çünki sabitdir və bu atalar sözünün

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, maryam.abdullayeva.1999@gmail.com

Azərbaycan dilində qarşılığı belədir – “Taylı tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər”.

Akademik V.V. Vinogradov atalar sözlərini daxil etdiyi frazeoloji vahidləri rus dilinin materialı əsasında “frazeoloji birikmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölmüşdür. O, frazeoloji birikmələrdən bəhs edərkən yazırdı ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir. Frazeoloji bitişmələr frazeoloji birikmələrə yaxındır, lakin öz mənə quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin mənə əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birikmələrdən fərqlənir.

Görkəmli dilçilərdən olan A.V.Kunin də atalar sözlərini frazeoloji vahidlər saymış, belə qənaətə gəlməyinin ən böyük səbəbini onların sabit olmağında görmüşdür. Onun fikrincə sabitlik və dəyişməzlik frazeoloji birləşmələrin ən mühüm kriteriyasıdır.

Vinogradovun fikri ilə razılaşılanlarla yanaşı əks mövqedə duranlar da az deyil. Belə ki N.N.Amosova və digər dilçilər atalar sözlərinin müstəqil dil vahidləri olduğunu dəstəkləmişlər. Amosovanın fikrincə atalar sözləri frazeoloji vahidlərdən təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmalı, öyrənilməlidir.

Bütün bu araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, Amosovanın irəli sürdüyü ideya daha məqsədəuyğundur və atalar sözləri dilin ayrılmaz və müstəqil vahidləridir.

Ədəbiyyat

3. Aziza Həjiyeva. English Lexicology. Elm və təhsil. 2011
4. URL-1. http://englishschool12.ru/publ/grammatika_anglijskogo_jazyka/grammatika_anglijskogo_jazyka/proverbs_sayings_familiar_quotations_and_cliches/63-1-0-2055
5. URL-2. <https://www.youtube.com/watch?v=IaEf9dDV6Ww&t=58s>
6. URL-3. <https://moluch.ru/archive/181/46540/>
7. URL-4. <https://studopedia.org/6-124032.html>

Summary

Maryam Abdullayeva

Analysis of English proverbs as phraseological combinations

Phraseology is a branch of lexicology studying phraseological units. In English linguistics there are not a lot of theoretical works on scientific study of phraseology. English linguists just collect phraseological units, explain some peculiarities and arrange them into groups according to their origin. The most significant theory for phraseology was worked out by academician V.V.Vinogradov. His articles on Russian phraseology made a great influence on many linguists. In the classification worked out by academician V.V.Vinogradov phraseological units are classified according to the semantic principle and divided into 3 groups; phraseological fusions, phraseological unities and phraseological combinations.

Proverbs have much in common with set expressions, because their lexical components are also constant, their meaning is traditional and mostly figurative, and they are introduced into speech ready-made. That is why some scholars following V.V.Vinogradov, A.V.Koolin think proverbs must be studied together with phraseological units. Others like J.Casares and N.N. Amosova think that unless they regularly form parts of other sentences it is erroneous to include them into the system of language, because they are independent units of language.

Key words: Phraseological units, proverbs, V.V.Vinogradov, N.N.Amosova

Coğrafi adlar mənəvi sərvətimizdir-Yevlax toponimi

Açar sözlər: coğrafi adlar, tarixi mənbə, Yevlax toponimi, ov yeri, isti yer

Elmi-texniki, iqtisadi və ictimai tərəqqinin müasir inkişaf mərhələsində coğrafi adların mühüm əhəmiyyəti vardır. Dünyada saysız - hesabsız yer adları mövcuddur. Coğrafi adlar hər bir xalqın milli və mənəvi sərvəti hesab olunmaqla, həm də onun tarixidir. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisinin tərkib hissəsi olan Yevlax şəhərinin adı, bu sözün yaranma tarixi, mənə və mənşə xüsusiyyətlərinin araşdırılması maraqlıdır.

Yevlax Kür-Araz ovalığının iri oykonimlərindən biridir. Yevlax həm rayon, həm də rayon mərkəzinin adıdır. Məlumdur ki, mənasız və köksüz ad ola bilməz. Çox vaxt coğrafi adların yaranma tarixi və mənası ilə bağlı yazılı məlumatlar olmadıqda mübahisə, ehtimal və yozumlar yaranır. "Yevlax" toponimi də bu qəbildəndir. Bu coğrafi adın yaranma tarixini aydınlaşdırmaq əsl tədqiqat işi tələb edir. "Yevlax adı haradan götürülmüşdür, bu sözün mənası nədir?" Bu sualın hələlik dəqiq cavabı yoxdur. Səbəb, Yevlax sözünün toponimik açılışı ilə bağlı yazılı tarixi mənbələrin olmamasıdır. Ona görə də, araşdırmalar daha çox ehtimal və gümanlar əsasında yaranan yozumlara söykənir.

Beləliklə, bəziləri Yevlax toponimini "Ovlax", "Oylax", "Yavlox" (ov edilən yer), "Yerlax" (boş, lax yer), "Yavalax" (qaba, köntey yer) sözlərindən alındığını ehtimal edirlər. Bəzilərinin fikrinə görə, hələ Yevlax stansiyası salınmazdan əvvəl, vaxtilə stansiyasının yanında Kürün indiki körpüsü yaxınlığında Azərbaycanın bir sıra əyalətlərini bir-birinə bağlayan keçid - bərə olmuşdur. Xalq arasında bura "Yolağ" deyərmişlər. O zamankı Azərbaycan mətbuatında da stansiyanın adı "Yolaq" yazılmışdır. Digər mülahizəyə görə, Yevlax sözünün 1883-cü ildə burada dəmiryol çəkilişində iştirak edən Yevlaxov (Yevlaxski) fəmilialı bir rus mühəndisinin adı ilə bağlı olduğu ehtimal edilir [2, səh.60].

¹ Mingəçevir Dövlət Universitetinin, manafov49@mail.ru

Tarixi mənbələrə görə XVIII əsr Osmanlı imperiyasının tabeliyinə keçən ərazilərdən biri də Gəncə - Qarabağ bəylərbəyliyi idi. 1725 - 1727 - ci illərdə həmin bəyliyi əks etdirən dəftər tərtib olunur. Maraqlıdır ki, həmin dəftərdə Yevlax bölgəsinin adı "Yevlaq Qaramanlı nahiyyəsi", dəftərin mündəricatında "Yevlaqbasan nahiyyəsi" kimi yazılmışdır.

Azərbaycanın görkəmli coğrafiyaçısı Məhəmmədhəsən Baharlı (Vəlili) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan coğrafiyası" kitabında bu yeri "Yolağ" - Yevlax şəklində göstərmişdir. Burada "Yolağ" xalq dilində yol - yolağa, başqa sözlə "kəsə yol", "kəsə cığır" mənasında işlənmişdir. Sözüün kökü "yol", "ağ" (açılan cığır) mənasını bildirir [3, səh. 90-91].

Tanınmış dilçi alim, professor Elbrus Əzizovun fikrinə görə "Yevlax" sözü Yavalax (isti yer, abadlıqdan uzaq, şoranlıq, sucuq yer) sözü ilə bağlıdır [1, səh. 25]. Gördüyünüz kimi fikirlər müxtəlifdir.

Bizim fikrimizcə Yevlax sözünün "Ovlax" sözündən yaranması daha inandırıcı, daha tutarlı, daha məntiqlidir.

Fikrimizi bir qədər də əsaslandıraraq, aydınlaşdıraraq. Düzən relyefə malik olan Yevlax, indikindən fərqli olaraq, əvvəllər Kürboyunda qalın Tuqay meşələri, subasar hissələrində isə bataqlıqları olan təbii bir ərazi olmuşdur. Həmin sucuq və bataqlıqların üzəri çil, qamış və bu kimi hidrophil bitkilərlə örtülü idi. Təbii ki, meşə və belə hidrophil bitkilərdən ibarət olan yerlərin özünəməxsus heyvanat aləmi mövcud idi. İndikindən qat-qat zəngin heyvan və quşlar aləminə malik olan bu yerlər ətraf hissələrdə yaşayanların diqqətini ov edilən yer kimi özünə cəlb etmişdir. Bu mənada "Ovlax" coğrafi ad kimi daha ağlabatandır. Bu qəbildən dilimizdə olan bəzi sözlərə diqqət yetirək: Otlax (otlax), yaylaq (yaylax), qışlaq (qışlax), qumlaq (qumlax), boşlaq (boşlax), buzlaq (buzlax), çaylaq (çaylax), yazlaq (yazlax) və s. Göründüyü kimi, sözlərin əvvəli yerin coğrafi xüsusiyyətini, laq (lax) isə yeri, məkanı bildirir. Ovlaq (ovlax) da bu qəbildəndir (Bu yerdə böyük şairimiz Molla Pənah Vəqifin " Hayıf ki yoxdur" misrası yada düşür).

Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmək olar ki, "Yevlax" (Yevlaq) təmiz türk mənşəli söz olub, "ovlaq" sözünün təhrif olunmuş formasıdır. "Yev"- ov, "lax" - isə yer, məkan mənasını bildirir.

Ədəbiyyat

1. Əzizov Elbrus. Söz xəzinəsi. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1995, 128 səh.
2. İsayev Vidadi. Yevlax sənədlərdə və yaddaşlarda. Bakı, "Azərnəşr", 2001, 456 səh.
3. Rüstəmov Şəfayət. Yevlaxın coğrafiyası. Mingəçevir Poliqrafiya Müəssisəsi, 2009, 232 səh.

Summary

Aytan Baghirzadeh

Geographical Names Are Our National Wealth – Yevlakh Toponym

Geographical names are the national and spiritual wealth of each nation. Geographical names reflect the history of the people. Therefore, the study of geographical names and the clarification of their meaning are always relevant. In the article, Yevlakh toponym is involved in research, comparisons are made on the meaning of this word, historical facts are examined. The researcher student concludes that the word "Yevlakh" comes from the word "hunting" which means "place of hunting."

Key words: geographic names, historical source, Yevlakh toponym, hunting place, hot place

**Прагматический фактор в выражении модальности в языке а.с.
Пушкина: письма и лирическая поэзия, корпусное сравнение**

Açar sözlər: situativ modallıq, leksik-semantik sahə, mikrosahə.

Категория модальности представляет собой гигантское функционально-семантическое поле, в пределах которого выделяется широкий спектр значений.

Данная работа посвящена лексическим средствам выражения одного из основных видов модальных значений – ситуативной модальности в русском языке.

Объектом данной работы выступает лексико-семантическое поле «ситуативная модальность», предметом же исследования служат лексические единицы, входящие в это поле в русском языке, и их употребление в «Корпусе текстов А.С. Пушкина» Лаборатории общей и компьютерной лексикологии и лексикографии (ЛОКЛЛ).

Новизна данной работы заключается в том, что состав средств ситуативной модальности в полном объеме и на корпусном материале еще не анализировался. Под ситуативной же (внутрисинтаксической, внутренней, вторичной, субъективной) модальностью понимается отношение между субъектом и его действием (ср.: *он хочет, может, должен сделать что-л.*). Этот вид информации выделяют в отдельный тип модальности Г.А. Золотова, И.А. Мельчук, Е.В.Падучева и другие исследователи. Следует отметить, что в Национальном корпусе русского языка среди выделенных семантических классов модальные классы пока отсутствуют, и семантическая разметка модальных единиц не произведена.

Целью работы является составление списка лексических средств, способных передавать нужную информацию, и разбиение его единиц по микрополям. В настоящее время число единиц в БД – 706.

¹ Филиала МГУ имени М.В. Ломоносова, филологический факультет, Баку, Азербайджан/
Магистрант, hamida.khalilova@mail.ru

Проведенная работа позволила создать специальный семантически размеченный словник ситуативной модальной лексики. Так, на этой основе был размечен создаваемый в ЛОКЛЛ филологического факультета МГУ корпус текстов А.С. Пушкина. После наложения БД на корпус, на эти единицы был получен конкорданс (список всех употреблений данного слова в контексте со ссылками на источник).

Для проведения социолингвистического исследования мной были выбраны следующие существительные, представляющие собой ядро микрополей 'возможность', 'желательность' и 'необходимость': *возможность, вероятность, вероятие, случай; желание, мечта, греза, надежда, стремление; необходимость, нужда, потребность, надобность.*

В результате проделанной работы была определена: а) частота употребления данных существительных; б) особенности их сочетаемости с предикатами; в) их частотное соотношение в статьях, письмах и стихах.

Из сочетаемости с предикатами интерес представляют способы описания процесса осознания субъектом его отношения к ситуации (ср.: *увидел, понял, почувствовал необходимость*), а также некоторые сочетания не характерные для современного русского языка. Ср.: *приходить/прийти в невозможность* (начальная фаза); *умереть, сжечь за невозможность* (причина); *находиться в необходимости* (срединная фаза), а также *иметь необходимость, принадлежать к необходимым, знать необходимость; доставить возможность, не понимать возможности, быть в моей возможности.* К особенностям употребления можно отнести также то, что слово *необходимость* употребляется, в отличие от СРЛЯ, и в форме мн. числа. *N=568726\ |он упоминает о бане и о квасе как о =>необходимостях <=русского быта. Это уже признак довольства. Замечательно*

При сравнении же частотного соотношения в письмах, стихах и статьях вышеуказанных существительных было выявлено, что слово *случай*, представляющее микрополе 'возможность' является наиболее частотным как в статьях (83 раза), так и в письмах (110 раз). Вторым по частотности в статьях явл

яется слово надежда – 35 раз, в письмах вторым по частотности является надежда – 51 раз, в стихах же *мечта* употребляется 109 раз, а надежда – 78. Таким образом, в статьях и письмах микрополе 'возможность' является самым частотным, а в стихах – микрополе 'желательность'.

Чтобы проверить характерно ли такое соотношение для языка Пушкина или для русского языка в целом, я обратилась к программе Google Books Ngram Viewer. Как мы видим слово *случай* наиболее частотное, далее *надежда* и *мечта*, то есть в стихах наблюдается специфическая черта языка Пушкина.

Нужно отметить, что Ю.М. Лотман на протяжении долгих лет занимался исследованием творчества А.С. Пушкина. Исследователь отмечает, что творчество Пушкина многожанрово, при этом на разных этапах жанры занимали доминирующее положение, выражая ведущее направление художественной мысли Пушкина в те или иные годы. Ю.М. Лотман анализирует стихи, послания, поэмы и т.д., принадлежащие перу А.С. Пушкина. К примеру, "К Чаадаеву", "Вольность", "Я вас любил, любовь еще, быть может" и др., где исследователь указывает на определенные строки такие, как: "Хочу воспеть Свободу миру", «В крови горит огонь желанья». После подробного анализа лирической поэзии А.С. Пушкина, Ю.М. Лотман приходит к выводу, что в лирической поэзии у А.С. Пушкина больше всего выражены такие чувства, как любовь и желание. Данный вывод, сделанный Ю.М. Лотманом совпадает с результатами, социолингвистического исследования, проведенного мной.

Таким образом, проведенное исследование подтверждает особое положение языка Пушкина.

Библиография

1. Лотман Ю.М. Пушкин. Очерк творчества. URL: <http://sobolev.franklang.ru/index.php/pushkin-i-ego-vremya/135-lotman-yu-m-pushkin-ocherk-tvorchestva>
2. Лаборатория общей и компьютерной лексикологии и лексикографии. URL: <http://www.philol.msu.ru/~lex/main.htm>
3. Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru/index.html>
4. Программа Google books Ngram Viewer. URL: <https://books.google.com/ngrams>

Summary

The pragmatic factor in the expression of modality in the language of a.s. Pushkin: letters and lyric poetry, corpus comparison

Hamida Khalilova

It will be seek the devotion of the lexical means of expressing the situational modality in the Russian language. The article presents the results of practical and corpus research, reveals the features of Pushkin's language.

Key words: situational modality, lexico-semantic field, microfield.

İngilis və Azərbaycan dillərində söz yaradıcılığı

Açar sözlər: leksik şəkilçi , söz önü şəkilçi, söz yaradıcılığı

İngilis dilində söz yaradıcılığı digər dillərdə olduğu kimi dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmuşdur. Və yeni anlayışlar ifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir.

İngilis dilində düzəltmə sözlər leksik şəkilçilərin köməyi ilə əmələ gəlir. Leksik şəkilçilər iki cürdür: Söz önü (prefix) şəkilçilər, və söz kökünə qoşulan (suffix) şəkilçiləri. Bu şəkilçilərin hər ikisi affiksəl morfemlər adlanır və kök ilə birlikdə sözün əsasını təşkil edirlər. Affiksəl morfemlərin isə sözdüzəltmə xarakterli üç forması vardır:

1. Söz düzəldici morfemlər
2. Müsbət və mənfi morfemlər
3. Birləşdirici morfemlər

Sözdüzəldici morfemlər sözlərə birləşərək yeni leksik mənalı sözlər yaradır.

Misal:

If we could only tell truth,
That all the things were fairly smooth.

(Hamlet Isakhanli)

Bu misralardakı truth sözü true + th söz düzəldici morfemi,

Fairly sözü isə fair+ly söz düzəldici morfemi ilə əmələ gəlmişdir.

Müsbət və mənfi morfemlər isə sözlərə qoşularaq müsbətlik və ya mənfiyyət bildirirlər. Bu morfemlərdə ən çox işlənən **-ness, -less, -im, -in, -ir** şəkilçiləridir.

Məsələn: Happy-unhappy; possible-impossible; happy-happiness və sair.

Birləşdirici morfemlər isə təkrar olunan sözləri bir birilə əlaqələndirərək birləşdirir: face-to-face, word-for-word, day-by-day və sair.

¹ Xəzər Universiteti

Perifikslər

Perifikslər sözlərin önünə artırılaraq onların mənasını dəyişir. Suffikslerden fərqli xüsusiyyətləri odur ki, onlar sözə artırılaraq bir nitq hissəsindən digər nitq

Hissəsinə çevirmirlər. Amma bəzən istisna hal ola bilər.

Məsələn : circle – isim (daire)

encircle-feil (mühasirəyə almaq)

Perifiklesere nümunələr :

En- enlarge

Mis- esəsen “**səhv** “ mənasını bildirir ; misunderstand-yanlış anlama

Re-“**yenidən**”mənasını bildirir:reread -yeniden oxumaq

Un-inkarlıq bildirir

Non-inkarlıq bildirir

Poly-polyglot(çox dil bilən)

Pro-xeyrine mənasını bildirir.Pro-science

Ve sair.

If the false didn't surround us

Traitors and robbers weren't around us.

(Hamlet Isakhanli)

Bu misralardakı “surround” və” around “ sözlərindəki “**sur**” və “**a**” prefikslərdir.

Məlum olduğu kimi sozduzəltmədə affikslərin(prefiks və suffiks) rolu daha böyükdür.Onlardan bəziləri tarixən affiks olaraq yaransa da, sonradan dilin inkişafı zamanı dəyişikliyə məruz qalmışlar.Bu gün onları sözün tərkib hissəsindən ayırmaq mümkün deyildir.Buna səbəb həmin perifikslərin kökdən ayrı heç bir mənə verməməsi, ya da prefiksle işlədilən sözün mənası ilə heç bir yaxınlığının olmamasıdır.Buna görə də bu sözlər düzəltmə deyil də sadə sözlər hesab edilir: refuse,reduce və sair.İngilis dilində “fuse” və “duce” sözləri ayrılıqda heç bir keksin mənə bildirmirlər.

Azərbaycan dilində düzəltmə sözlər

Düzəltmə sözlər bir kök və leksik şəkilçilərindən ibarətdir.Bu sözlər köklərə leksik, yəni söz düzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə əmələ gəlir.Məsələn:

Biri kefsiz, biri kef damaqdadır,
Dünən solçu olan bu gün sağdadır.

(Hamlet İsxanlı)

Bu nümunələrdə işlənmiş kefsiz və solçu sözləri söz kökünə leksik
sekilci artırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Başqa bir nümunə:

İtkisiz olmaz zəfər

Yoxdur mütləq müzəffər

Eşqdə kamillik gəzmə

Sevgi yanlışlıq sevər.

(Hamlet İsxanlı)

Bu misralardakı *itkisiz*, *kamillik*, *sevgi*, *yanlışlıq* sözlərini deyə bilərik.
İngilis dilində də olduğu kimi köklə şəkilçi arasında məna bağlılığı olmalıdır.
Əgər bu bağlılıq yoxdursa, onda həmin sözlər düzəltmə sözlər sayılmaz.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2008
3. İsxanlı H. Təzadlar. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2001.

Summary

Shams Gurbanaliyeva

Lexicology in English and Azerbaijani languages

Correction words in English are formed with the help of lexical suffixes. Lexical suffixes are of two types: prefix suffixes, and suffixes attached to the root of the word. Both of these suffixes are called affixal morphemes and together with the root form the basis of the word. There are three forms of word formation: 1. Word-forming morphemes 2. Positive and negative morphemes 3. Connecting morphemes. Corrective words in Azerbaijani language: Corrective words consist of a root and lexical suffixes. These words are formed by adding lexical, ie word-correcting suffixes to the roots.

Key words: suffix, prefix, word creation

Tanınmış Azərbaycan şairi Hamlet İsxanlının yaradıcılığında mürəkkəb sözlər

Açar sözlər: Mürəkkəb sözlər Hamlet İsxanlı yaradıcılığında, ahənglik, şeiri yadda qalan etməsi

Müasir Azərbaycan dilində yeni sözləri yaranması əsasən 3 istiqamətdə gedir: leksik, morfoloji və sintaktik. Mürəkkəb sözlər son zamanlar söz yaradıcılığında çox aktiv şəkildə çoxalmağa başlamışlar. Bir neçə sözün birləşərək yaratdığı yeni semantikə leksik vahid mürəkkəb söz adlanır. Mürəkkəb sözlər aşağıdakı müxtəlif yollarla əmələ gəlir.

1. İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsi ilə. Məsələn: günəbaxan, dəvəquşu, yeraltı, əmioğlu, meşəbəyi və s.
2. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə. Məsələn: dəftər-kitab, taxta-şalban, toyuq-cücə, qoyun-quzu və s.
3. Antonim sözlərin birləşməsi ilə. Məsələn: böyük- kiçik, az-çox, tez-gec, isti-soyuq, gecə-gündüz və s.
4. Eyni sözün təkrarı ilə. Məsələn: tez-tez, az-az, gündən-günə, başdan-baş, üz-üzə, birdən-birə və s.
5. Qeyri sözünün köməyi ilə. Məsələn: qeyri-adi, qeyri-təbii, qeyri-müəyyən, qeyri-səmimi, qeyri-dəqiq və s.

Bəzi mürəkkəb sözlərin tərəflərindən biri ayrılıqda işlənməyən sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, kağız-kuğuz, çör-çöp, bəzək-düzək, əzik-üzük və s.

Yaxınmənalı sözlərdən, antonim sözlərdən, eyni sözün təkrarından və qeyri sözünün köməyi ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır.

Mürəkkəb sözləri söz birləşmələri ilə qarışdırmaq olmaz. Söz birləşmələri leksik vahid yox, sintaktik vahiddir və onun tərkibindəki hər sözün öz vurğusu olur. Söz birləşmələrinə daxil olan sözlər ayrı yazılır.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından olan Hamlet İsxanlının şeirləri də mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Həyat gerçəkliklərini, insanlara, gənclərə, olan sevgi və duyğularını, tövsiyələrini

¹Xəzər Universiteti, polyanindiana@gmail.com

cəmiyyətə çatdırmaq üçün şair poeziyanın əsrarəngiz dilindən, məcazlar aləmindən istifadə etmişdir. Təbii ki, bütün bunlarda Azərbaycan dilinin zəngin lüğət fondundan istifadə olunmalı idi ki, H. İsxanlı dilimizdəki mürəkkəb sözlərdən yerli-yerində və lazımı formada istifadə etməklə təsirli və oxunaqlı şeir nümunələri yaratmışdır.

Hamlet İsxanlının şeirlərində işlənən mürəkkəb leksik vahidlərin quruluş və məna xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda

Çiçəkli çəmən görürük ki, şairin şeir yaradıcılığında işlənmiş mürəkkəb leksik vahidlərin böyük qismini eyni sözün təkrarıyla yaranan mürəkkəb söz olduğunun şahidi oluruq. Fikrimizcə, şairin bu tip mürəkkəb sözlərdən istifadə etməsinin əsas səbəbi şeirdə ahəngdarlığın yaranmasıdır. H. İsxanlının “Ziyarət” kitabındakı nümunələrə nəzər salaq:

Ruhumu titrətdi çiçəkli çəmən
Gözəllik önündə lal olur dilim
Az qala huşumu itirirəm mən
Gəl *əl-ələ* verək, gözəl sevgilim.

Yeridim meşələr, dağlar arası
Meh əsdi, yarpaqlar *səs-səsə* verdi.
Bəlkə məlhəm tapa könül yarası
Üşümüş qəlbimdə bir od közərdi.

Ağaclar boy atıb *çiyin-çiyinə*
Göydə quşlar, yerdə sular oynayır.
Duyğular coşduqca qabarır sinə
Sinədən nə varsa, de gəlsin, şair !

(Hamlet İsxanlı “Çiçəkli çəmən”)

Son xatirələr

Getdiyim yol qırılacaq
Bir gün tamam bitəcək.
İçimdəki payız rəngli xatirələr
Yarpaq-yarpaq budağından üzüləcək,
Töküləcək, itəcək.

(Hamlet İsxanlı “Son xatirələr”)

Əsərlərdəki müəyyən qisim mürəkkəb sözlər isə yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlərdir.

Yığılacaq *el-oba, qohum-qardaş*

Donacaq gözlərdə yaş,

Dərdi bölüşmək üçün

Küsüşənlər barışacaqlar o gün.

(Hamlet İsxanlı. “Məndən sonra”)

Məcnun olub, dərqli eşqlə səhralara üz tutmadım

İnsanlardan uzaq düşüb *ceyran-cüyür* ovutmadım,

Xəyallara səcdə qılıb vüsalını unutmadım...

Sadəcə, çox sevdim səni, Səni sevdim çox sadəcə!..

Fərhad olub, dəryaları məcrasından döndərmədim,

Xosrov kimi can yangımı məhəbbətlə söndürmədim...

Dünyanın *naz-nemətini* sənə bəxşiş göndərmədim...

Sadəcə, çox sevdim səni, Səni sevdim çox sadəcə!..

(Hamlet İsxanlı, Təzadlar kitabı, Şeir yolu)

Taleyim qəm mürgüsündən ayılsın,

Dəmlənsin, kefdən bayılsın *çən-çiskini* çəkilmis

Çiçəkli dağ kimi.

Yoruluram

Şəhərlərin *hay-küyündən*,

Qaçmaq istəyirəm hərdən

İnsanlardan, bu gündən.

Gördüyümüz kimi, şeir parçalarında “ceyran-cüyür”, “naz-nemət”, “el-oba”, “qohum-qardaş”, “çən-çiskin”, “hay-küy” kimi leksik vahidlər yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranıb və şeirdə ahəngin, qafiyə və ritmin yaranmasına xidmət edir.

Bezirəm Müdrik səbrdən,

Dünyanın gərdisinə dözümdən;

Uzaqlaşmaq istəyirəm Özümdən.

Böyük-böyük iclaslarda,

Haylı-küylü məclislərdə

Sevmirəm söz deməyi,
Ya boş sözü dinləməyi.
Düşünürəm *xəfif-xəfif*...
Bu yandasa bir hərif Kürsüdən yağıdır
Tərif, tərif, tərif. Lüğətində yoxdur qürur,
Cümləsində çox azdır Xoş mübtəda, yaxşı xəbər,
Amma sifət nə qədər..

Mürəkkəb sözlər yalnız defislə yazılanlardan ibarət deyil. Azərbaycan dilində birləşik yazılan mürəkkəb sözlər də vardı ki, şair Hamlet İsaخانlı belə leksik vahidlərdən intensive şəkildə istifadə etmişdir.

Gün axşama dönüncə
Qarabuğdayı gecə
Öz gündüz yuxusundan
Qaş-qabaqla oyanır,
Tutqun rəngə boyanır.
Qaraqaş, qaragözlüm
Başım üstə dayanır

Ədəbiyyat

1. İsaخانlı H.Ziyarət Bakı: 2018, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008
3. <https://language.az/az/07211951.html>
4. <http://artkaspi.az/>

Summary

Diana Aliyeva

Complex words in the works of the famous Azerbaijani poet of Hamlet Isakhanli

Compound words gave a special harmony to Hamlet Isakhanlı's work and made his poems more memorable. In those poems, compound words were used successfully and were read with approval.

Key words: Compound words in Hamlet Isakhanlı's work, harmony, memorable.

Leksikoqrafiyanın inkişaf tarixi

Açar sözlər: leksikoqrafiyanın tarixi, Divani-luğat-it-türk, lüğətlərin növləri, lüğətlərin quruluşu

Türk leksikologiyasının tarixi “Divani-luğat-it-türk”dən başlanır. 11-ci əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən Bağdadda 1072-1074-cü illər arasında yazılan türkcə-ərəbcə lüğətdir.

- 11-ci əsrdə yazılmışdır.
- Türkcənin ilk lüğəti, antipologiyası, ensiklopediyası və dil məlumatı kitabıdır.
- Ərəblərə türkcə öyrətmək, Türk dilinin yayılmasını təmin etmək məqsədilə yazılmışdır.
- Atalarsözləri və şeirlərdən istifadə olunmuşdur.
- Ümumi 7500 türk sözündən ibarətdir.
- Qaraxanlı türkcəsi ilə yazılmışdır.
- Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə düzülməmişdir.
- Mahmud Kaşğari əsərində “Dünya xəritəsi” bağıqlı bir xəritə vermişdir. Dairəvi şəkildə olan xəritənin çevrəsində cəhətlər (şimal, cənub, şərq, qərb) göstərilmişdir. Bəzi çaylar və göllərin adları qeyd edilərək göy rənglə işarələnmişdir, dağlar isə qırmızı xətlərlə göstərilmişdir(1).

2) Ərəb dilində lüğətçilik və lüğətçiliyin tarixi

Dünya üzrə ilk lüğət 7-ci əsrdə Əbül Əsvadın Əli İbn Əbu Talibin tələbi ilə Quranın sinonimlər lüğətini tərtib etməsi sayılır.

3) İngilis dilində lüğətçiliyin tarixi

➤ İngilis dilində lüğətlərin ilk izlərinə Latın dilindən tərcümələri olan dini kitablarda rast gəlinir.

➤ Daimi ikidilli ingilis-latın lüğətləri 15-ci əsrdə mövcud idi. Bu qədim zamanlarda belə insanların xarici dil öyrənməsi ilə əlaqədar idi.

¹ Xəzər Universiteti, Aygunvaliyeva1203@gmail.com

➤ İngilis ekvivalenti ilə sözləri izah edən ilk lüğət 1604-cü ildə meydana çıxdı.

➤ Adı: “İbran, Yunan, Latın və Fransız dilindən alınan İngilis sözlərinin Anlaşma və Təliminəhtiva edən əlifba”

İngilis dilinin tələffüzü və etimologiyasını özündə birləşdirən “Universal Etymological English Dictionary” lüğətinin 1-ci nəşri 1721-ci ildə Nathaniel Bailey tərəfindən edilmişdir.

4) Amerikan lüğətinin tarixi

➤ 1-ci Amerikan lüğəti Samuel Johnson tərəfindən 1798-ci ildə tərtib edilmişdir. Lakin Amerika leksikoqrafiyasının atası Nuh Vebster Amerika leksikoqrafiyasının atası Nuh Vebster sayılır. Çünki, Nuh Vebster Amerika leksikoqrafiyasını dərinlən araşdıraraq tədqiq etmiş və sistemə salmışdır. Onun lüğətlərində təkcə təriflərin dəqiqliyi və aydınlığı deyil, həm də lüğətlərin ensiklopedik xarakter daıması və əlavə məlumatların zəngiliyi diqqət çəkir(3,101).

Müasir leksikoqrafiya

1) Lüğətlərin növləri, quruluşu, tərtib prinsiplərinin nəzəri əsasları və digər xüsusiyyətlərindən bəhs edən şöbə dilçilikdə “leksikologiya” adlanır.

2) Yunanca “leksis”-söz, “graphe”-yazıram sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

3) Dilimizdə “leksikoqrafiya” əvəzinə çox zaman “lüğətçilik” termini də işlədilir.

4) Leksikoqrafiyanın əsas məqsədi və vəzifəsi hər hansı bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri, eyni zamanda frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, onların törəməsini, mənsubiyyətini, mənalarını izah etməkdən ibarətdir.

5) Lüğətlərin tipləri müəyyənləşdirilərkən müxtəlif cəhətlər əsas götürülə bilər. Müasir lüğətlərin elmi təsnifi üçün, adətən, onların məzmunu və xarakteri əsas götürülür.

6) Mövcud lüğətlər məzmun və xarakterinə görə 2 yerə bölünür :

- Ensiklopedik lüğətlər
- Linqvistik lüğətlər

Ensiklopedik lüğətlər

Ensiklopediya və ensiklopedik lüğətlərdə əşya, hadisə yaxud ölkələr, onların sahələri, əhalisi, elmi, mədəniyyəti, sənayesi, xalq təsərrüfatı haqqında məlumat verilir. Belə lüğətlərdə şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətlərinə dair

də qeydlər olur. Ensiklopedik lüğətlərin çoxunda hər hansı anlayış və əşyaların izahı ilə yanaşı şəkillərindən də istifadə olunur. Ensiklopedik lüğətlər əhatə etdiyi məlumata görə 2 növə ayrılır :

- Universal ensiklopediyalar – Bu növ ensiklopediyalar elmin bütün sahələrinə və praktik fəaliyyətə dair sistemli məlumat verir.

- Sahə ensiklopediyaları – Bu növ ensiklopediyalarda elmin bu və ya başqa bir sahəsinə dair məlumat əhatə olunur. Məsələn: Tibb ensiklopediyası, Tarix ensiklopediyası, Dilçilik ensiklopediyası, Ədəbiyyat ensiklopediyası

Linqvistik lüğətlər (filoloji lüğətlər)

Linqvistik lüğətlər və ya digər adı ilə desək filoloji lüğətlərdə isə ensiklopedik lüğətlərdən fərqli olaraq sözlər və onların mənaları haqqında izahat verilir. Gəlin linqvistik lüğətlərin növlərinə nəzər salaq.

I. Tərcümə lüğətləri – Azərbaycan-İngilis, İngilis- Azərbaycan və s. Bu kimi

II. Orfoqrafik lüğətlər – Bu və ya digər dildəki bütün sözlərin məcmusunu göstərən və onların düzgün yazılma əsaslarını verən lüğətdir. Məsələn: “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”

III. Dialektoloji lüğətlər – Bu və ya digər dialektə işlədilən və ya bir dilin dialektlərində işlədilən dialekt sözlərin təsvirini verən lüğətdir. Bunlar lüğətdə ekvivalenti və ya izahı ilə verilir.

IV. Terminoloji lüğətlər – Hər bir elm sahəsinə məxsus terminlərin mənasını izah edən lüğətdir.

V. İzahlı lüğətlər – Əsasən birdilli olur, bir dildə işlənən söz və sabit söz birləşmələrini izah edir.

VI. Etimoloji lüğətlər – Dildə işlənən etimonların ilkin həqiqi mənasını izah edir. Bir, iki və ya çoxdilli olur.

Lüğətin tərtibi

Lüğətlərin tərtibində 2 üsuldən geniş istifadə olunur. Bunlardan biri “yuva”, digəri isə “ əlifba” üsuludur.

Yuva üsulu – Lüğətdə eyni kökdən olan sözlərin bir başa söz ətrafında izah olunmasına yuva üsulu deyilir. Bu üsulla tərtib olunan lüğətlərin həm mənfi, həm də müsbət cəhətləri vardır. Sözlərin qohumluluğunu müəyyən etməkdə tədqiqatçıya kömək etməsi bu lüğətin müsbət cəhətidir. Lakin oxucunun lüğətdən istifadə etməsini çətinləşdirməsi isə onun mənfi cəhətidir. Oxucu müəyyən sözü tapmaq üçün saatlarla belə lüğətin üzərində əməliyyat aparmalı olur(2,39).

Əlifba üsulu – Dildəki söz və ifadələrin lüğətdə əlifba sırası ilə düzülüb şərh olunmasına əlifba üsulu deyilir. Hazırda istifadə olunan lüğətlərin əksəriyyəti bu üsulla yaranıb. Sözlərin düzülüşünün əlifba sırası əsasında olmasına böyük önəm verilir. Məsələn: abad, açar, adət....

Baş söz- Lüğətlərdə aydınlaşdırılan hər bir söz baş söz adlanır. Seçilmək üçün baş sözü qara və böyük hərflə göstərilir.

Lüğət məqaləsi - Baş sözə aid verilən izahata lüğət məqaləsi deyilir.

Ədəbiyyat

1. Kaşgarlı M., Divanu Lugat-it-Turk, c.1, Ankara, 1998, s.112
2. Rəcəbli. Ə. Dilçilik tarixi, I hissə. Bakı: 2007
3. English lexicology and lexicography - Wikipedia

Summary

Aygun Valiyeva

History of development of lexicography

This article confronts the current state of the history of lexicography of the Turkic, Arabic, English and American peoples and in parallel discusses the history of the development of general lexicography. This article contains extensive information about the work “Divani-lugat-it-turk”, which is the first dictionary, antipology and encyclopedia of Turkish . Extensive research is also conducted and analyzed on the types , structure and composition of modern lexicography, its element .

Key words: history of lexicography, Divani-lugat-it-turk, types of dictionaries, structure of dictionaries

II BÖLMƏ

ƏDƏBİYYAT, MƏDƏNİYYƏT

*Leyla Ağayeva*¹

Elmi rəhbər: Məmmədova Törə

Hüseyn Cavid və “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı

Açar sözlər: türkçülük, qarbləşmə, ədəbi məktəb, romantizm.

XX əsrin sonlarına doğru Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir ədəbi istiqamət yaranmağa başlamışdı. Tənzimat ədəbiyyatının öz təsirini yavaş-yavaş itirdiyi bir zamanda “Sərvəti-fünun” adlı yeni bir ədəbiyyat yaranır. “Sərvəti-fünun”- “Ədəbiyyati-cədidə” adlanan ədəbiyyat demək olar ki, Tənzimat ədəbiyyatının davamçısı idi. Lakin “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının nümayəndələri Tənzimat ədəbiyyatını nəyin ki, qəbul edir, hətta daha da irəli gedərək bu ədəbiyyatı tənqid edirdilər.

1891-ci ildə əsası qoyulan bu ədəbiyyatının rəhbəri Türk dünyasının görkəmli nümayəndəsi Tofiq Fikrət idi. “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı ilə Türkiyə ədəbiyyatında yeni bir dövrün əsası qoyulur. Bu ədəbiyyat Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Mahmud Əkrəm Rəcəizadə, Rza Tofiq, Əhməd Hikmət Müftüoğlu və digər görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrini öz ətrafına toplamışdı. Bu ədiblər həmin ədəbiyyatın yaranmasında, formalaşması və inkişafında mühüm xidmətlər göstərmişlər.

“Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı təbii olaraq Azərbaycan ədəbiyyatına təsirsiz ötüşməmişdir. XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrimizin sürətli inkişafı, ədiblərimizin Türkiyə ədəbi mühiti ilə yaxından tanış olması iki ölkə ədəbiyyatının qarşılıqlı şəkildə inkişafda olmasına şərait yaratmışdır. “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı ilə romantiklərinin arasında sıx ədəbi əlaqələr mövcud idi. Azərbaycan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Hüseyn Cavid həyatının bir dönməni Türkiyədə yaşamış, İstanbulda təhsil

¹Sumqayıt Dövlət Universiteti, leylosh97@mail.ru

almışdır. İstanbul ədəbi mühiti Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyətinin və dünyagörüşünün inkişafında misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Orada təhsil aldığı zamanlarda ədib “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı haqqında xeyli məlumat toplamışdır. Zaman keçdikcə romantik şairdə bu ədəbi məktəbə qarşı dərin maraq formalaşmışdır. Təhsil aldığı müddətdə sözü gedən ədəbiyyatın nümayəndələri ilə görüşmüş, yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Ədibin yaradıcılığında “Sərvəti-fünun” ədiblərindən daha çox Tofiq Fikrət, Rza Tofiq, Cənab Şəhabəddin, Ziya Uşaqlıgil, Əhməd Hikmət Müftüoğluğun təsiri duyulur. Bu ədəblərin hər biri Hüseyn Cavidin həyatında və fəaliyyətində xüsusi önəm daşıyır. Onların düşüncələrinin, ədəbi istiqamətinin, həyata baxışının yaxından şahidi olan ədib ədəbi fəaliyyətindəki istiqamətini müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Hüseyn Cavidin yaradıcılığının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşməsində ən mühüm təsir “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının rəhbəri Tofiq Fikrətdən gəlir. Lakin digər ədiblərin də H.Cavid yaradıcılığına bəxş etdiyi töhfələri kiçiltmək olmaz. Tofiq Fikrət “Sərvəti-fünun” ədəbi birliyinin yeganə təmsilçisi ki, “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə biganə qalmışdır. Bəlkə də Hüseyn Cavid də Tofiq Fikrət yaradıcılığında cəlb edən məhz bu idi. Lakin onu da qeyd edim ki, Hüseyn Cavid yaradıcılığının müəyyən bir mərhələsində bu nəzəriyyənin tərəfdarı olmuşdur. Bu hal bəlkə də “Bəncə ədəbiyyat birdir, o da sənət üçündür” deyən Xəlil Ziyanın görüşləri ilə yaxından tanış olması, onun mülahizərini dinləməsindən, yaxud da “ədəbiyyatın qayəsi ancaq ədəbiyyatdır və ədəbiyyat üçün gözəllikdən başqa qayə tanımıram” fikirlərinin müllifi Cənab Şəhabəddinin Cavidin müəllimi olmasından irəli gəlir. Lakin bu məfkurə Cavidə kəskin xarakter daşmırdı. Ədəbiyyatşünaslığımızda Hüseyn Cavidin tədqiqatçısı olan Azər Turanın fikirlərinə istinadən deyə bilərəm ki, bu nəzəriyyə Cavidin yaradıcılığında yalnız estetik səciyyə daşmışdır.

Hüseyn Cavidin türkçülük fəlsəfəsinin formalaşmasında da “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının böyük rolu olmuşdur. Beləki, sözü gedən ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Rza Tofiq Türkiyə ədəbiyyatında “türkçülük fəlsəfəsinin atası” sayılır. Rza Tofiqin tələbəsi olmuş Hüseyn Cavid müəllimin fəlsəfi görüşlərindən bəhrələnmiş, türkçülük fəlsəfəsini mənimsəmişdir. Əsərlərində bu fəlsəfəyə geniş yer verən ədib bu sahədə müəlliminin böyük pay sahibi olduğunu məktublarında xüsusi olaraq vurğulayırdı.

XX əsrin əvvəlləri “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının çiçəkləndiyi dövr idi. Bu illərdə Türkiyə və Azərbaycan arasında ədəbi əlaqələrin güclənməsi və iki

ölkə şair və yazıçıların bir-biri ilə əlaqəsi xüsusilə nəzərə çarpırdı. Hüseyn Cavidin bu illərdə İstanbulda təhsil alması onun “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının nümayəndələri ilə yaxın əlaqədə olmasına böyük imkanlar yaratmışdı. Hüseyn Cavid bu ədəbiyyatda cəlb edən nə idi? Bu ədəbiyyatın nümayəndələri hər zaman yenilik axtarışında, qərbləşməyə meyilli olmuşdular. Əsrin əvvəllərində qərbləşmə meyli daha da güclənmişdi. Bunun nəticəsi olaraq ədəbiyyatda fransız ədəbiyyatı üslubunda yazmaq ənənəvi hala çevrilmişdi. Şair və yazıçılar “Sərvəti-fünun” adı altında birləşərək Qərb ədəbiyyatının yeniliklərindən faydalanırdılar. Cavid də daim yenilik axtarışında olan sənətkar idi. Qərb ədəbiyyatı onunda diqqətini cəlb edirdi. Ona görə də “Sərvəti-fünun” sənətkarları ilə tez-tez görüşür, onların gətirdiyi yeniliklərlə yaxından tanış olurdu. Mövzu və forma baxımından “Sərvəti-fünun” ədiblərinin tutduğu mövqə Cavidin böyük marağına səbəb olurdu. Universitetdə ona dərs deyən müəllimlərin böyük bir hissəsini bu ədəbiyyatın nümayəndələri təşkil edirdi. Onların yüksək elmi, fəlsəfi görüşlərini dinləyən şairi həmin ədəbiyyat cəlb etməyə bilməzdi. Ədəbiyyatımızda sonet, marş kimi janrların ilk dəfə işlənməsi Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır ki, bu da “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının Türkiyə ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklərdir. Bu yenilikləri də H. Cavid ədəbiyyatımıza gətirərək, onun zənginləşməsinə, yeniləşməsinə çalışmışdır. Və demək olar ki, Cavid nuna nail olmuşdur.

Ədəbi dil məsələsində isə Hüseyn Cavid “Sərvəti-fünun”çularla əks mövqeləri paylaşmışdılar. İkincilər osmanlı türkcəsinin qatı tərəfdarı olduğu halda, Hüseyn Cavid İstanbul şivəsində yazırdı. Cavid üçün saf türkcə yazmaq ən birinci vəzifədir. Ona görə də bu mövzuda “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatının nümayəndələri razılaşırmırdı.

Nəticədə “Sərvəti-fünun” ədəbiyyatı Hüseyn Cavidin ədəbi fəaliyyətinə də mühüm bir iz qoymuşdur. Bu ədəbiyyatının nümayəndələrinin Türkiyə ədəbiyyatına Qərb ədəbiyyatından gətirdiyi yeniliklər Hüseyn Cavid vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən romantiklərimizin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. A.Ə.Kəngərli. “Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında türkçülük”. Bakı, 2002
2. Cavid xatırlarkən. Bakı, “Zərdabi”. 2012, 592 s.
3. K.Nəcəfova. “Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinə dair”. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 72 s.

Summary

Leila Aghayeva

Hussein Javid and “Sarvati-funun” literature

Hussein Javid and “Sarvati-funun” literature were studied by researches both Azerbaijan and Turkey. In this regard, the scientific researches of A.A.Kəngərli in the literature of Azerbaijan and E.Uzun in the Turkish literature are great importance. Both researches have examined in detail the influence of the literary school “Sarvati-funun” on the literary activity of Hussein Javid. Conducting such scientific research is important in terms of studying the contribution of the literature of "wealth" to both Hussein Javid's creativity and Azerbaijani romance. Javid brought to our literature the novelties of Western literature through the literature of the Sarvati -funun This literary school and its representatives have attached great importance to Javid's life and work.

Key words: turkism, Westernization, literary school, romance.

Ə.Hamdi Tanpınarın “Hüzur” romanında qərbləşmə meyillərini təmsil edən obrazlar

Açar sözlər: Ə.Hamdi Tanpınar, ədəbiyyat, roman, Hüzur, qərbləşmə, obraz

Vəfatından 10 il sonra sadəcə əsərləri ilə deyil, şəxsiyyəti, həyatı, düşüncələri ilə də dəyərləndirilən Əhməd Hamdi Tanpınar XX əsr türk ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindəndir. Onun 1949-cu ildə qələmə aldığı “Hüzur” romanı hələ də ədəbiyyatşünasların tədqiqat obyektidir. Romanın quruluşu, dili, süjet xətti, zaman və məkan seçimi, Qərblə Şərqlin qarşılaşdırılması əsərin dərin məziyyətlərindən xəbər verir.

Roman 4 əsas obrazın adı ilə fəsillərə bölünmüşdür: “İhsan”, “Nuran”, “Süad”, “Mümtaz”. Ancaq bütün fəsillərdə Mümtaz xarakteri ön plandadır. İlk üç fəsil üç əsas obrazın adını daşısa da, lakin Mümtaz bütün fəsillərdə aparıcı mövqedə çıxış edir. Romanda bütün hadisələr Mümtazın ətrafında baş verir. Hətta baş verən bütün hadisələri sadəcə izləyib öz zəhnində analiz etməyə çalışan və çox gözəl şəkildə dərk edən, lakin fəaliyyətsiz bir xarakter kimi diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən “Hüzur” Mümtazın romanı, huzursuzluq isə Mümtazın huzursuzluğudur, deyə bilərik.

“Hüzur” romanı bir avqust sabahının təsviri ilə başlayır. İkinci dünya müharibəsinin elan edilməsindən bir gün əvvəl başlayan roman müharibənin elan edilməsi ilə başa çatır. Əgər aradakı fəsilləri və geriye keçmiş zamana qayıdışları saymasaq, əsər 24 saat müddəti əhatə edir. Roman narahatlıqla başlayıb, narahatlıqla bitir.

Mümtazı A.H.Tanpınarın prototipi olaraq təsəvvür etsək, bir çox ədəbiyyatşünasın da gəldiyi ortaq fikir olaraq İhsanın Tanpınarın sevimli müəllimi Yəhya Kamal olduğunu deyə bilərik.

Tanpınar elə romanın əvvəlindəcə dərdli, sıxıntılı, narahat bir abu-hava, atmosferdən bəhs edir. Biz bu fəsildə Mümtazla Nuran haqqında ilk məlumatı alırıq. Sonrakı fəsillərdə isə münasibətlərin bitdiyi həqiqəti ilə üzləşirik. Romanın son fəslə “Mümtaz” adlanır və birinci fəslin davamı xarakterini

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, efruzbekelzade@hotmail.com

daşıyır. Aradakı “Nuran” və “Suad” fəsillərində Mümtazla Nuranın eşq hekayəsindən geriyə keçmiş zamana qayıdaraq bəhs edilir. Sonda, Mümtazı ölmüş olan Suad ilə xəyalında canlandırıb vəziyyətdə danışarkən görürük.

Tanpınar əslində Mümtaz obrazı ilə türk ziyalısının vəziyyətini işıqlandırır. Buraya İhsanı da daxil edə bilərik. Romanda İhsan xarakteri ilə türk ziyalı profili nümayiş etdirilir. Tanpınar bu əsərdə Mümtaz vasitəsilə həm də türk ziyalısının yeni modelini canlandırır. Bu Qərblə Şərqi, keçmişlə gələcəyi birləşdirib sintez halına salan bir ziyalı tipidir.

“Kendimizi sevmiyoruz. Kafamız bir yığın mukayeselerle dolu; Dede’yi Wagner olmadığı için, Yunus’u Varleine, Baki’yi Goethe ve Gide yapamadığımız için beğenmiyoruz. Uçsuz bucaksız Asya’nın o kadar zenginliği içinde, dünyanın en iyi giyinmiş milleti olduğumuz halde çıırılçıplak yaşıyoruz. Coğrafya, kültür, her şey, bizden bir yeni terkip bekliyor; biz misyonlarımızın farkında değiliz. Başka milletlerin tecrübesini yaşamaya çalışıyoruz” [4,267], - deyən Tanpınar əslində köklərinə olan bağlılığı nəzərdə tuturdu. Qərbləşmə fəlsəfəsi ilə hərəkət edən bir çox ziyalını üstüörtülü şəkildə qınayır, tənqid edirdi. Qərbləşmənin əleyhinə olmayan Tanpınar bunun üzümüzü Şərqə, belimizi Qərbə doğru edilməli olduğunu vurğulamışdır. [5,47]

“Hüzur” hər nə qədər Mümtaz mərkəzli olsa da, hərtərəfli şəkildə tədqiq və təhlil edilməli olan əsərdir. Sevim Kantarcıoğlu roman haqqında qeyd edir: *“Tanpınarın “Hüzur” romanı həm psixoloji həm də fəlsəfi romandır. Yazıçı əsərində həm baş obrazın bir şəxsiyyət olmağına, həm də bir türk ziyalı təbəqəsinin təmsilçisi kimi olmağına çalışmışdır.* [2,99]

Romanda Qərblə dediyimiz Suad obrazını tədqiqatçı alim Səcaəttin Tural belə təqdim edir: *“Batıyı tam olaraq tanımadan Batı için sahici olan bunalımları “taklit” etməyə çalışan yarı aydınların simbolüdür”.* [3,1047]

Belə ki, Tanpınar Suadın əsərdə mənfi xarakter olduğunu oxucuya Suadın öz dili ilə çatdırır. *“Evet, bir adımda eski, yeni ne varsa hepsini silkip, fırlatmak. Ne Ronsard ne Fuzûlî...”* [4,98]. İhsan *“yeni hayat şekilleri yaratmamız gerek ve bunun içinde eski değerlerimizden hareket etmemiz gerektir”* söyləsə də, Suadın bu fikrə münasibəti belədir: *“Yeni insan eskinin hiçbir artığını kabul etmez.”* [4,100]. Bu cümlədən Suadın qədim və yeni dəyərlərə qarşı laqeyd bir xarakter olduğunu deyə bilərik. Səcaəttin Tural bu xüsusiyyətlərinə görə Suadı nihilist bir xarakter olaraq dəyərləndirir və fikrini bu sözlərlə ifadə edir: *“Tanpınar romanında nihilist bir karakter olarak yer verdiği Suad’ın intiharıyla bir yandan Türk aydınının ne olmaması gerek-*

tiğinin altını çizerken, digər yandan da Tanzimat'tan bu yana süregelen bir medeniyet krizinin yol açtığı buhranların entelektüel düzlemde tartışılmasını sağlamıştır.” [3,1497]

Yazıçı və tədqiqatçı alim Beşir Ayvazoglu isə bu fikirdə idi: *“Tanpınar, en çok inandığı şeyden bile aynı zamanda en fazla şüphe eden bir aydıydı. Romanda eğer Suad, Mümtaz'a itiraz ediyorsa, bu aslında Tanpınar'ın kendisine itiraz eden bir başka Tanpınar'dır”,* - [1,243] deməklə Suadı Tanpınarın daxili səsi kimi təqdim edir.

Suadın intiharından sonra Mümtazın fikirlərində ziddiyyət yarandı: *“Birden bire Allah'ı aradım. Ah, inansaydım, her şey o kadar kolay ve tabii olurdu ki...”* [4,352]. Bərna Moran, Suad və Mümtaz münasibətləri haqqında belə söyləyir: *“Suad'ı, hesap vermesi gereken bir kişi olarak kabul etmeye başlar ve kendini eleştirirken bu eleştiriye yapan yönü Suat ile özdeşleşir. Bunun nedeni belki Suat'ın hiçbir zaman Mümtaz'ı beğenmemiş, onun görüşlerini, hayata yaklaşımını gülünç bularak onunla sürekli alay etmiş olmasıdır.”* [6,122] İki bir-birinə zidd xarakter olan Suad və Mümtaz, Tanpınarın Şərq və Qərb məsələsi haqqında fikirlərini ifadə üçün əsl fiqur rolunu oynayırdı.

Gəlinən nəticə budur ki, Tanpınar “Hüzur” romanında Şərqlə-Qərb məsələsini köhnə ilə yeninin qarşılaşdırılması kimi dəyərləndirmişdir. Lakin əsər yalnızca bu müqayisədən ibarət deyil, eyni zamanda müəllif Şərqin təvazökarlığını, “bilgə”liyini üstün tutduğunu da gizlətmir. Düzdür, Səcaəttin Turalın da qeyd etdiyi kimi Qərbi təmsil edən Suadın fikirləri hər nə qədər nihilist xarakter olaraq yarımçıq ziyalı təsəvvürü yaratsa da, əslində digər tərəfdən də, Qərb düşüncəsinin heç də sadəcə Qərbə aid olmadığını, çox insana aid olduğunu gizli şəkildə ifadə edir.

Bir çox ziyalının təsdiqlədiyi çıxış yolu bu idi: yalnız keçmişi inkar etməklə yenini yaratmaq mümkün idi. Bu yöntem tarix boyu istifadə edilmiş, bəzən uğurlu, bəzən də uğursuz nəticələnmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında keçmişi inkar edib, yenini yaratmaq dedikdə ağla ilk gələn M.F.Axundzadənin Füzuli ilə bağlı fikirləri idi ki, xatırlamaq yerinə düşərdi. Yaxud milli ədəbiyyatımızda da son zamanlar fəal şəkildə artan postmodernist əsərlər də bu ideya ilə hərəkət edir. Tanpınar yeni ilə köhnənin sintezini qurmaq niyyətində idi. Bəzi tədqiqatçılara görə Suad və Mümtaz obrazları vasitəsilə Tanpınar iki dünya arasında qıvranan türk ziyalisini təsvir edirdi və bu vəziyyətin hələ uzun illər bu davam edəcəyinin proqnozunu verirdi. Çox təəssüflər olsun ki, bu proqnoz hələ də özünü doğruldur. Həqiqi ziyalı üçün

isə dünya anlayışı var, orada əsl insan yaşayarsa o dünya hər zaman gözəl, hüzurlü dünya olaraq qalacaq.

Ədəbiyyat

1. Ayvazoğlu.Bəşir.Geleneğin direnişi Ötüken yayınları: Kültür serisi.1996.səh.243
2. Kantarcıoğlu. Sevim. Türk ve dünya romanlarında modernizm. İstanbul: Paradigma, 2007, 99 səh.
3. Seçaettin Tural. "Huzur Romanında Nihilist Bir Karakter: Suad".2010.
4. Tanpınar.Ahmed.Hamdi.Huzur.İstanbul: Dergah, 2016.36,267səh
5. Uçman.Abdullah, İnci Handan. Bir Gül Bu Karanlıklarda, İstanbul : 3F, 2008.47 səh.34..
6. Moran.Berna. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış, İstanbul: İletişim, 2007.111-112 səh

Summary

Afruz Mammadova

Westernization tendencies in Tanpınar's novel "Huzur".

In this report, Ahmad Hamdi, one of the prominent figures of Turkish literature of the 20th century, describes the westernization tendencies in Tanpınar's novel "Huzur". The work circles on behalf of Turk intellectuals, wavering between the East and the West. The work is not only a romance novel but also a philosophical novel. It is no random that the theme of Westernization trends is included in the work. Because in the 1920-40s, Turkish literature had a strong tendency towards the West. Western philosophy of life, genres used by the West in music, music, culture were in the interest of Turkey. The aesthetic expression of reality shows the reader that the two characters (IHSAN, NURAN) are East, the One (Suad) is the West, and the main character is between the two, with many examples from the language of the writer's images. The issue is still relevant, as the problem of blinding Westernization continues today. Tanpınar wanted the synthesis of the East and the West. He thought that a real intellectual must be capable of doing it.

Key words: Ahmed Hamdi Tanpınar, Literature, Novel, Peace, Westernization

Klassik ədəbiyyatda “zülf” anlayışı

Açar sözlər: zülf, kəsrət, küfr, iman

Klassik sənətkarlarımızın əsərlərində tez-tez müraciət olunan, hürufiliyə görə, insanın baş nahiyyəsində yerləşən yeddi cərgə tükdən biri olan saç klassik poeziyada mu, gisu, zülf adlandırılmışdır. Saçın əsas əlamətləri pərişanlığı (dağınıqlığı), rəngi, ətri, sünbülə bənzədilməsidir. Gözəlin saçları gecə, şam, şəbistan, zülmət, duman, hind, küfr, bütperəst kimi anlam və əlamətlərlə müqayisə olunur, zəncir, ilan, cim, dal, lam, kəmənd, tavus, cövrə bənzədilir.

Dedim: “Kimdir pərişan eyləyən aşıqlar əhvalın?”

Səba göstərdi tari-sünbülü-zülfün ki, “bu eylər”. [3, səh. 121]

Beytdə saç sünbülə bənzədilir. Saçın halı pərişandır. “Səba göstərdi” ifadəsi ilə Füzuli demək istəyir ki, səhər mehi məşuqənin saçları arasından əsib keçməklə onun ətrini aşıqə gətirir. Məhz bu ətir aşıqlərin halını pərişan etmişdir.

Zülf gecə, qaranlıq, zülmət, kəsrət, küfr, dünyəvi həvəs, masiva və b. rəmzi mənaları ifadə edir. Saçın çoxluğu kəsrətə, qaralığı zərrənin vəhdət aləmindən ayrılıb aşıq üçün qaranlıq, zülmət olan surətlər aləminə düşməsinə işarədir. Küfr dinə inanmamaq, Allaha şəriq qoşmaqdır. Bu da insanı haqdan, imandan ayırır. Klassik ədəbiyyatda küfr sevgilinin saçlarının rəngidir. Bu halda iman da üz hesab olunur. Üz Haqqın gözəlliyinin təcəllasıdır. Üz Haqqın cəmal, saç isə cəlal sifətinə işarədir. Saç üzü örtərək onun nurunu gizlədiyi üçün küfr kimi qiymətləndirilir.

Küfri-zülfündən məni mən eyləmək layiqmidir,

Sufi, insaf ilə imanın gərəkməzmi sana? [3, səh. 53]

(Onun zülfünün küfründən məni uzaqlaşdırmaq layiqmidir?! Ey sufi, insafli ol, imanın sənə lazım deyilmi?). Füzuli bu beytdə də saçın küfr olmasına işarə edir. Lakin burada fərqli bir məzmun ifadə olunmuşdur. Füzuli sufiyə deyir ki, onun saçının sevdası məni küfrə aparır. Bundan məni məhrum

¹ Филиала МГУ имени М.В. Ломоносова, филологический факультет, Баку, Азербайджан/
Магистрант, hamida.khalilova@mail.ru

etmək insaf deyil, bunu etsən, imansız olarsan. Deməli, Füzuli əvvələn kəsrətə düşmək, onu sevmək istəyir. Kainat kəsrətdən ibarətdir və bu kəsrətin içindəki vəhdəti tapa bilmək üçün onu yaşamaq lazımdır. Kəsrəti yaşamadan vəhdəti arzulamaq, Allahın yaratdığı kainat nizamını inkar etməkdir ki, bu da imanını itirməyə bərabərdir.

Qansı yerdə bulunur nisbət sənə bir gənci-hüsn,

Qansı gəncin əjdəri zülfi-pərişanınca var?[3, səh. 115]

(Hansı yerdə sənə müqayisə oluna biləcək gözəllik xəzinəsi var? Hansı xəzinənin əjdəri dağınıq saçların kimi ola bilər?). Əjdaha böyük ilan da sayıla bilər. Əfsanəyə görə, ilanlar kimsə tərəfindən öldürülmədikcə ölmürlər, 100 il yaşayırlarmış. Bundan sonra əjdahaya çevrilirlər, ağızlarından od püskürüb, insanları diri-diri udurlarmış. Belə olanda mələklər onu Qaf dağının arxasına atırlar. Əjdahaların 3, 7, hətta daha çox başları olması rəvayətlərdən məlumdur. Adətən bu əjdahalar tilsimli xəzinələri qoruyarmış. Beytdə sevgilinin qıvrım saçları əjdahaya bənzədilir. Bu bənzərlik saçlar dağınıq ikən yox, hörülü olanda özünü doğruldur. Sevgilinin hörükləri əjdahaya, saçın ucları isə onun başına bənzədilir.

Aşiyani-mürği-dil zülfi-pərişanıdadır,

Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanındadır. [3, səh. 125]

(Könül quşunun məskəni sənin dağınıq saçlarındadır. Ey pəri, harda oluram-olum, könlüm sənin yanındadır). Quş yuvası çör-çöpdəndir, dağınıq saçə bənzəyir. Aşiqin könül quşu sevgilisinin pərişan saçlarında yuva qurmuşdur. Saçında quşların yuva qurduğu bilinən aşiq Məcnundur. Pərilər həmişə Məcnunla birlikdə gəzirilər. Bu beytdə isə pərilər aşiqin yox, aşiq özü sevgilisinin yanındadır. “Qanda olmaq” iki mənada işlədilmişdir. Biri “hara da oluram-olum”, ikincisi “qan içində”, “iki əlim qanda da olsa” mənasındadır.

Züflə bağlı maraqlı metaforlara Nəsimi yaradıcılığında da təsadüf olunur. Zülfün tovuz quşu ilə müqayisə olunduğu bu beytə nəzər yetirək:

Yanaq üzrə saçın tavusa bənzər,

Ki, sənsiz cənnətül-məvaya düşmüş. [6, səh. 311]

İrfani şeirdə küfrü bildirən saçlar həm də din, iman yolunda bir tələdir. Cənnətül-məvada olan tovuz quşunun tələ anlamına gələn saçlara bənzədilməsi ilə onun Adəmin cənnətdən çıxarılmasında olan roluna işarə edilmişdir[5, səh. 87].

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında saçla bağlı olduqca maraqlı rəmzi anlamlar işlədilmişdir.

Ənəx çuxuruna aparır könüli zülfün

Bismilləh, bəgüm, çah ilə zindanamı dersin? [2, səh. 107]

Bu beytdə Babil quyusuna(“Çahi-Babil”) işarə olunur. Rəvayətə görə, insanların törətdikləri fitnə-fəsadlardan, günahlardan Allah-Təalaya şikayət edən Harut və Marut adlı mələklər Allah tərəfindən sınağa çəkilmək məqsədilə bu quyuya endirildikdən bir müddət sonra Zöhrə adlı bir qadına aşiq olur, onun təhrikilə çox keçmədən insanlar kimi fitnəyə qurşanır, günaha batırlar. Allah-Təala onlara bu günahlarına qarşılıq ya fani dünyanın, ya da axirətin əbədi əzabını seçməyi təklif edir. Fani dünyada əzab çəkməyi seçən mələklər Babil quyusunda ayaqlarından başısağa asılırlar. Aşiq sevgilisinin saçlarının da Zöhrə kimi onu özünə məftun edib yolundan döndərməsinə işarə etməklə Ənəx çuxuruna apardığını söyləyir. Quyunun zindan olmasına işarə edən aşiq Harut və Marutla müqayisə olunur. Bu dünyaya – kəsərət aləminə bağlanmaqla zindana düşmüş olur ki, bu da onun vüsala yetməməsi mənasına gəlir.

Saçın imana bənzədilməsi Nəsimi yaradıcılığında tez-tez təsadüf olunan bir hal olmaqla özündən sonrakı klassiklərin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir. Xətai, Həqiri kimi sənətkarların yaradıcılığında bu təsir açıq-aydın duyulmaqdadır.

Üzü gül, gül zülfü sünbül, gözləri ceyran kimi,

Qaşları şol yayə bənzər, ol hilalı sevmişəm. [4, səh. 126]

Dodağın abi-həyata, üzün gülüstana, zülfün dinü-imana, surətin Kəbəyə, asitanın ərşə bənzədilməsi Nəsiminin təsiridir. Nəsimi məktəbinə mənsub olan şairlər hürufilər əqidəsincə müqəddəs sayılan insan üzünü bu bənzətmələrlə təsvir edirdilər[4, səh. 126].

Həqirinin “Leyli və Məcnun” əsərində Məcnunun dilindən verilən aşağıdakı beytdə də saçın iman olması vurğulanır. Beytdə yeddi rəqəminin müqəddəsliyinə, hürufiliyə görə insanda yeddi cərgə tükün: iki qaş, dörd cərgə kirpik və saç olmasına da işarə olunmuşdur.

Ey camalın surəsi “Səbül-məsan”,

Küfri-zülfün dinü imandır mana. [7, səh. 344]

“Zülf” anlayışı klassik ədəbiyyatda çoxsaylı rəmzi anlamlar daşımışdır. Bu baxımdan, klassik əsərlərin məzmununun anlaşılmasında zülfün ifadə etdiyi anlamların öyrənilməsi ciddi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı. Nurlan. 2007

2. Bürhanəddin Qazi. Divan. Bakı. Öndər nəşriyyatı. 2005
3. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. I cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2005
4. Qasımlı Məhərrəm. Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası. Bakı. Elm. 2002
5. Qasımova Aidə. Quran qissələri XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi. Bakı. Nurlan. 2005
6. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı. Lider nəşriyyatı. 2004
7. Səfərli Əliyar, Yusifli Xəlil. Hikmət xəzinəsi (Qədim Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı). Bakı. Maarif. 1992
8. Pala İskender. Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü. İstanbul. Kapı yayınları. 2004

Summary

Aytan Shamilova

The “hair” conception in classical literature

Hair is one of the most widely used symbols in classical literature. If in the literal meaning the hair expresses lover's beauty, in the internal meaning it expresses angry face of God. It also expresses plurality and blasphemy. Lover's depend on the hair is compared with the particle's depend on the mortal world.

The content of the article indicate that the hair's length, its disconnectedness, curl and be dark are the main things that prevent the lovers' reunion.

Key words: hair, plurality, blasphemy, belief

Mikayıl Müşfiq yaradıcılığında sevgi motivi

Açar sözlər: Müşfiq, aşiq, sevgili, təbiətə baxış, zəhmətkeşlər

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında çox mühüm xidmətləri olan istedadlı şairlərimizdən biri də Mikayıl Müşfiqdir. Onun böyük ilhamla, coşğunluqla, ürək qanı ilə qələmə aldığı şeirlər bu gün də oxucu kütləsi tərəfindən sevil-məkdədir. Bu əsərlər oxucuda elə təəssürat oyadır ki, nəfəsi şeirlə gedib-gələn nadir istedad sahibi az yaşasa da, mənalı yaşamış, sənəti duyduğu, ona meylini saldığı gündən ömrünün hər anının qədrini bilmişdir.

Mikayıl Mirzə Əbdülqədir oğlu İsmayılzadə 1908-ci ilin iyun ayında Bakıda anadan olmuşdur. Mikayıl kiçik yaşlarında anasını itmiş, bacı-qardaşları ilə yetim qalmışdır. Yaxın qohumları uşaqları himayəyə götürmüş, Mikayılın nənəsi Qızqayıtın ona çox böyük təsiri olmuşdur. Onun söylədiyi nağıllar, şeirlər, atalar sözləri gələcək şairin zəngin xalq yaradıcılığı ilə tanış olmasında mühüm rol oynamışdır. Mikayıl Müşfiq əvvəlcə Bakı darülmüəlliminində, sonra 12 nömrəli iki dərəcəli məktəbdə təhsil almışdır. 1931 ci ildə isə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin dil və ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir.

Müşfiqin mətbuatda çap olunan ilk şeiri “Bir gün” 1926-cı ildə, ilk kitabı isə “Küləklər” 1930-cu ildə nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, 1932-ci ildə “Vuruşmalar”, “Günün səsləri”, “Pambıq”, “Bir may”, “Buruqlar arasında”, 1934-cü ildə “Şəngül, Şüngül, Məngül”, “Şeirlər”, 1935-ci ildə “Qaya”, “Kəndli və ilan” kitabları çap olunmuşdur. Şair istər şifahi xalq şeirinin, istərsə də klassik şeirin poetik formalarına incə həssaslıqla yanaşmış, bunların çoxunu: qoşma, gəraylı, bayatı, oxşama, rübai, məsnəvi, üçlük, dördlük (mürəbbə), beşlik (müxəmməs), altılıq (müsəddəs) və s. ilə poeziyada yüksək məharətlə istifadə etmişdir.

Şair yaradıcılığında bir çox mövzulara toxunmuşdur. Şeirlərinin əsasını, qayəsini məhəbbət, sevgi lirikası, lirik – aşiqanə motivlər təşkil edir. Müşfiqin şeirlərində onun coşğun hissi, həyəcanı, arzuları, istəkləri ilə qanadlanan xəyalı ilə qaynayıb qarışaraq romantik bir vüsət alır. “Yenə o bağ

¹ BDU/ filologiya, moon_sun_89@mail.ru

olaydı”, “Sənin gözlərin”, “Sənin gülüşlərin”, “Bir də baxsan mənə”, “Maral”, “Ürək”, “Bir günəş, bir baxış”, “Ulduzlar”, “Məhəbbət” və s. şeirləri bu qəbildəndir. Bu şeirlərdə insanın duyğuları, hissləri, məhəbbətin şirin cəfası, ürəyi yandırır – yaxan atəş, hicrandan doğan intizar, vüsal şirinliyi, sevgilisini coşğun Xəzərin dalgalarına qısqanan aşiqin səmimi ürək çırpıntıları, sevdalı cavanların ümid qapılarının gah açılıb, gah bağlanması poetik yüksəkliyə qaldırılır. Məhəbbət mövzusunda yazılmış “Yenə o bağ olaydı” şeirində bir gəncin ürək çırpıntıları, düşüncəsi, arzu və istəkləri poetik dillə təsvir edilmişdir:

Yenə o bağ olaydı, yenə yığışaraq siz
O bağa köçəydiniz.
Biz də muradımızca fələkdən kam alaydıq,
Sizə qonşu olaydıq.
Yenə o bağ olaydı, səni tez-tez görəydim;
Qələmə söz verəydim,
Hər gün bir yeni nəğmə, hər gün bir yeni ilham...
Yazaydım səhər, axşam.
Arzuya bax, sevgilim, tellərindən incəmi?
Söylə, ürəyincəmi?

Digər aşağıdakı misralarda isə aşiqin öz sevgilisini dalgalara, fırtınalara, coşğun Xəzərə qısqandığını görürük:

Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
Saçın kimi qıvrılan dalgalara dolaydım,
Dalıb ilham alaydım.
Əndamını həvəslə qucaqlarkən dalgalar,
Qəlbimdə qasırğalar,
Fırtınalar coşaydı, qısqanlıqlar doğaydı,
Məni hirsim boğaydı...

Müşfiqin digər şeirində məhəbbətin sehri, ucalığı, sevdanın sərin atəşliliyi, ümid qapılarına dikilən baxışlar, sevən gəncin ürəyini dərindən tutub qoparan sevgilisinin gül əllərindən ərkyana giley-güzarı, şikayəti, hicran ümidinə qalmaq, qısqanlığın qəlbi yandırır-yaxması, hicrandan nicat

gözləmək, qəlbə fırtınaların qopması və s. belə çalarlar onun şeirlərində öz ifadəsini mükəmməl şəkildə tapmışdır.

Baxışın qəlbimi incitmişdir,
Bu baxışdan, bu duruşdan əl çək.
Bir də baxsan mənə iş bitmişdir,
Bir də baxsan mənə, fikrim dönəcək.

Bunlardan əlavə, şairin yaradıcılığına nəzər salsaq, asanlıqla görərik ki, şairin əməyə, zəhmətə, əməksevərlərə, çalışqan insanlara xüsusi rəğbəti vardır. Əməyə yüksək qiymət verən şair əməyin insana güc, qüvvət verməsindən söhbət açır:

Əmək – insanlığın tükənməz varı...
Əmək sərf olunan yer cənnətimdir.
Hüsnümdür, eşqidir, səadətimdir!

Şair əməyi yüksəklərə qaldırır, insan zəhmətin, əməyin sayəsində ucalır, nüfuz sahibi olur. Bu cəhət, bu xüsusiyyət onu XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında çox böyük rol oynamış, görkəmli şəxsiyyətlərimizdən biri olan Nizami Gəncəvi ilə yaxınlaşdırır. Nizami Gəncəvi demək olar ki, bütün əsərlərində əməkçi insanların yaratdıqları işi alqışlamışdır:

İnsan yem dalınca qaçmasın gərək,
Quşdan ayıq olsun zirəkdən – zirək.
Çalış zəhmətinlə xalqın işinə yara,
Geysin əməlinlə dünya zər – xara.

Müşfiqin başqa bir şeirində həyata bağlılıq hissi, vurğunluq hissi duyulur. Onun ilham mayası olan yamyaşıl çəmənləri, füsunkar təbiət mənzərələrini öz ecazkarlığı ilə təsvir edir:

Mənə ilham verir o yaşıl çəmənlər,
Üstümə quşbaşı yağan yasəmən
Demək, sevimlidir bahar da, qış da,
Bir yenilik duyub mən hər baxışda
Sevirəm dəyişən, dönən varlığı.

Bu günün, yarının bəxtiyarlığı
Sevdasilə coşan nə bəxtiyardır!

Şairin başqa bir şeirində vətəndaşlıq, xalqa bağlılıq hissinin nə qədər güclü olduğu aydın şəkildə görünür. Bundan əlavə, milli adət-ənənələrə, dəyərlərə, milli mədəniyyətə bağlılıq emosional şəkildə təsvir olunmuşdur:

Oxu, tar, oxu tar!..
Səsindən ən lətif şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar...
Nəğməni su kimi ruhuma çiləyim.
Oxu, tar!
Səni kim unudar?
Ey geniş kütlənin acısı, şərbəti –
Alovlu sənəti.

Şair digər şeirlərində də musiqi alətlərimizdən olan tar, kamança, qaval və başqaları haqqında da söhbət açmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, III cild, Bakı, 1967
2. Xəndan C. Mikayıl Müşfiq. Bakı, 1956
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, Bakı, 2007
4. Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004
5. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008

Summary

Love motive in the works of Mikail Mushfiq

Chinara Alibabaeva

The thesis is devoted to the motive of love in the work of Mikail Mushfiq. In poetic poetry, love is of a secular nature and connected with real life. When the author talks about love in the poet's creativity, she paid attention to the love that inspires him is not just about man, it also about life, nature, homeland, and so on and emphasized that it expressed deep poetic meanings.

Key words: Mushfiq, lover, beloved, opinion of nature, hard-workers

Təsəvvüf ədəbiyyatında nöqtə, xal rəmzləri

Açar sözlər: xal, saç, nöqtə.

Bildiyimiz kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında insan bədənindəki müəyyən cismlər xüsusi rəmzi mənə ifadə edir. Məsələn, saç, xal kimi. Saç kəsəratə işarədir, tez-tez şeirlərdə “küfr”, “küfri-zülf” olaraq işlənir. Poeziyada saç cim və lam hərflərinə bənzədilir. “Zülf, camal kəlməsinin cimi olanda xal da onun içindəki nöqtə olar”.(6, s. 184) (Tərcümə- İ.P) Xal təsəvvüfdə vəhdətə işarədir. Aşiq xala- vəhdətə çatmaq istəyəndə zülfün tələsinə düşür:

Daneyi- xalinə ta kim, mürği-can qıldı təmə,
Dami-zülfün həlqəsinə oldu canım mübtəla.(7, s. 35)

Əslində burada zülf salikin ilahi eşq yolunda qarşılaşdığı çətinliklərə işarədir. Nəsimi bir beytində bunu belə ifadə edir:

Hər kim ki, saçın küfrünə iman gətirməz,
Mömin degil ol dinin itirmiş, ona çox vay. (5, s. 113)

Zülfə- saça ikili münasibət görürük. Zülf gözəlin üzünü örtüyü üçün aşiqi sevgilinin üzünün nurundan məhrum edir. Beləliklə, aşiq möhnət içində qalır:

Yüzün üstə zülfini ta gördüm, ey ruhi-rəvan,
Gecə-gündüz ağlamaq eşqində xoşdur mana. (7, s. 29)

Şeirlərdə xal həmişə insan üzündə təsvir edilir. İnsanın üzü də Allahın təcəllasıdır. Hürufilərə görə Allah insan üzündə hərflərlə təcəlla edir. Bu cəhətdən üz müqəddəsdir. Varlığın rəmzi olan xal da müqəddəs olan insan üzündə özünü biruzə verir. Həmçinin, xal gözəllik işarəsi olduğu üçün də onu həmişə üzdə təsvir edirlər.

Təsəvvüf ədəbiyyatında önəmli simvollarından biri nöqtədir. Söz hərflərdən, hərflər də nöqtələrdən təşkil olunub. Bütün nöqtələr birləşib bir

¹ Bakı Dövlət Universiteti, ilknur-penah@mail.ru

hərfi əmələ gətirir. Nöqtə yaradılış aktının nişanəsidir. Nöqtə Allaha işarədir. “Okkult fəlsəfədə nöqtə əzəli və sonsuz olan İlahi Substansiyanın-Mütləq Varlığın rəmzi, həmçinin abstrakt mövcudluqdan potensial mövcudluğa diferensiasiyasının simvoludur”. (1, s. 274) Allah kainatı yaratmamışdan əvvəl, bütün mövcudat nöqtə şəklində olmuş “Böyük partlayış” nəticəsində isə yaradılış aktı başlanmışdır. Kainat nöqtədən yaranıb, nəhayət, nöqtə halına da qayıdacaqdır. “Qurani-Kərim” Ənbiya surəsi 104-cü ayədə buna işarə edilmişdir:” Göyü kitab səhifəsi kimi büküb qatlayacağımız günü(qiyamət gününü) yadınıza salın. (O gün insanları) ilk dəfə (yoxdan) yaratdığımız kimi qaytarıb (dirildib) əvvəlki halına salırıq. Biz yerinə yetirməli olduğumuz vədi mütləq yerinə yetirəcəyik. (Biz qiyamət günü sizi dirildib lüt-üryan, anadangəlmə vəziyyətdə məhsərə gətirməyi vəd etmişdik. Biz onu mütləq edəcəyik). (4, s. 245) Belə bir hədis var ki, kainatın sirri Quranda, Quranın sirri bismillahda, bismillahın sirri “bə”də, bənin sirri altındakı nöqtədədir. Həmin o nöqtə isə Həzrət Əlidir. Burda da hər şeyin sonunda nöqtəyə bağlanmasını görürük.

Nöqtə kiçik olduğu üçün, eyni zamanda gözəllik rəmzidir:
Görmək ağzı nöqtəsin nuri-bəsər dəgülmidir?!
Yanağını ay anlamax hüsni-həzər dəgülmidir?! (2, s. 32)

Şair gözəlin ağzını nöqtəyə bənzədərək epitet yaradır. İlkci misrada isə məşuqun üzü Aya bənzədilib. Ay gözəllik rəmzidir. Lakin aşiq gözəlin üzünə baxmaqdan çəkinir. Qədimdə belə bir inam var idi ki, Aya baxmaq insan gözəlliyini alır, onu izləyənin yaraşığını özünə tərəf çəkir. Qazi Bürhanəddin həmin misrada ona işarə edib.

Əslində nöqtə və xalın təsəvvüf ədəbiyyatında ifadə etdiyi mənə eynidir. Nisbətən fərqlər olmasına baxmayaraq, onlar eyni missiyanı yerinə yetirirlər. Buna görə də, xal həmişə nöqtəyə bənzədilərək, “nöqtəyi- xal” ifadəsi ilə şeirlərdə işlənir:

Nöqtəyi-xalinə bağlanmış idi canü könül,
Gəzmədən daireyi-dövrə pərgar hənuz. (3, s. 154)

Dairə, çevrə kainatın nöqtədən yaranıb genişlənməsini simvolizə edir. “Nizami də, Füzuli də yazırlar ki, ilk ünsürün yoxluqdan vücuda gəlməsi

hərəkətlə, fəaliyyətlə baş verir və mövcudiyyəti hərəkət vasitəsi ilə olan hər bir şeyin qalıb yaşaması da hərəkət vasitəsilə olmalıdır”. (1, s. 282)

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva Mətanət. “Klassik poeziya: ezoterik xəzinə”. Bakı: “Bakı universiteti” nəşriyyatı; 2009; 368 s.
2. Bürhanəddin Qazi Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Öndər nəşriyyatı”; 2005; 728 s.
3. Füzuli Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” ; 2005; 400 s.
4. Quran(Z.Bünyadov, Vasif Məmmədəliyev). Bakı: “Şərq-Qərb Nəşriyyat evi; 2012; 568 s.
5. Nəsimi İmadəddin Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı: Lider nəşriyyatı; 2004; 336 s.
6. Pala İskəndər “Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü”. İstanbul: Kapı yayınları-20; 2016; 637 s.
7. Ş. İ. Xətayi Əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb”; 2005; 384 s.

Summary

Ilknur Panahly

Point and mole symbols in Sufi literature

This article describes the symbol of point, the symbol of the mole. It has been revealed that both have similar meanings.

Elmi rəhbərin rəyi: Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı zahiri işarələrlə və rəmzlərlə zəngindir. Burada metaforalardan, yəni fikrin sətiraltında şifrələnməsindən rəmzlər vasitəsi ilə istifadə olunmuşdur. Bu rəmzlər və zahiri işarələr sırasında nöqtə və xal diqqəti xüsusilə cəlb edir. İlknur Pənahlı təqdim etdiyi tezisdə Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatında xal və nöqtə mövzusunə müraciət etmişdir. O, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, M. Füzuli yaradıcılıqlarına nəzər salaraq maraqlı elmi qənaətlər əldə edə bilmişdir. Burada beytlərin şərhə xüsusilə önəm kəsb edir. Bu tezis divan şeirinin poetikasında araşdırılmağa ehtiyacı olan bir sahənin yeni elmi fikirlərlə zənginləşməsinə zəmin yaradacaqdır. Tələbə araşdırması kimi təqdirəlayiqdir və çap olunmasına etiraz etmirəm.

Key words: mole, hair, point

Mirzə Ələkbər Sabir şeirinin ideya qaynaqları

Açar sözlər: Sabir, klassik şeir, təsirlənmə, ənənə.

Ədəbiyyatın zamanla ayaqlaşması ona yeni bədii estetik dəyər qatır. Zamana görə dəyişən faktorlar ədəbiyyat üçün keçərlidir. Hər dövrün özünün poetik, yaradıcı platforması olmuşdur və bu platformada çıxış edən sənətkarlar.

Ədəbiyyat üçün hər yeni sənətkar yeni söz, yeni fikir, yeni bədii estetik dəyər deməkdir. Tərlan Novruz yazır: “Öz dövrlərinə qüvvətli təsir göstərmiş sənətkarlar təkcə xalqın şüurunda və yaradıcılığında deyil, həm də elmi-ictimai fikrində də yaşamışdır” [7,səh.5]. Hər bir sənətkar öz qələm təcrübəsi ilə öz dövrünün xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Milli ədəbiyyatımızda XX əsr dedikdə çox hadisələr yaddaşımızı qurcalayır. Hər bir yenilik, yeni qələm təcrübələri, yeni üslublar, yeni mündəricəli əsərlər yeni tipli ədəbiyyatın formalaşmasından xəbər verirdi. Bu formalaşma C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Nazim, M.Hadi və bir çox sənətkarların fikir və söz dünyasından asılı olan bir proses idi. Lakin bununla bərabər illərin sınağından çıxmış bir klassik ənənə anlayışı da vardı. Ənənə və yenilik vəhdətini öz yaradıcılığında istifadə edən sənətkarlardan biri də M.Ə.Sabir olmuşdur. M.İbrahimov yazır: “Mirzə Ələkbər Sabir Azərbaycan ədəbiyyatında həqiqi xalq şairi kimi daxil olmuş və onun inkişafında böyük rol oynamışdır” [5,səh.3].

Kimdir əsl xalq şairi? M.F.Axundovun təbili ilə desək Vaqif, F.Köçərliyə görə Füzuli, Y.V.Çəmənvəminliyə görə Nəsimidir. Bu təzadlı fikirlər yaxın dövrümüzdə ədəbiyyat tarixçilərinin qənaətlərinə əsasən formalaşmış fikirlərdir.

Sabir də hər sınaqdan üzü ağ çıxmış milli, milli olduğu qədər də istiqlal şairidir. Sona Xəyal yazır: “Öz canlı və realist əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr açan Nizami, Füzuli, Seyid Əzim kimi ədəbiyyatımızda əbədi yaşayacaq məktəb yaradan Sabir milyonları qəlbini fəth edən sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişdir” [8,səh.3].

¹ Bakı Avrasiy Universiteti/ Magistratur, vilayetmemmedov1995@gmail.com

Sabir yaradıcılığında bir yenilik vardı. O, Nizami, Hafiz, Sədi Şirazini oxuyub, öyrənib, dahi Nəsimi, Füzulidən bəhrələnib, Seyid Əzimə şagirdlik edib sonda özünün yeni yolunu açdı.

Sabir bütün yaradıcılığı boyu klassik ənənədən bəhrələnmiş və şərq şeirinin ən gözəl janrlarında qələmini sınaşıdır. Bununla bərabər Sabir yaradıcılığına ikili baxış olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar şairin yaradıcılığını iki hissəyə bölürlər: klassik ənənəyə bağlı olduğu dövr və yeni şeir formalarında qələmini sınadığı dövr. Tədqiqatçılar daha çox ikinci mərhələyə önəm vermişlər. “Sabir ilk yaradıcılıq dövrlərində “məhərrəm və səfər aylarında növhə deyib oxumaqla atasının və şair dostlarının əzizi olur (Abbas Səhhət). Ən çox irəli getdiyi zaman ibtidai tərbiyyəsində az rol oynamamış ustadı S.Ə.Şirvani ilə şeirləşmişdir ki, bu dövrdəki yaradıcılıq məhsulu ortada qalmamışdırsa da onu axtarmağa dəyməz, bizi maraqlandıran ikinci Sabirdir” [1, səh 14].

Lakin belə qənaətə gəlmək düzgün olmaz ki, şair nəinki yaradıcılığının ilk dövrlərində, həmçinin bütün yaradıcılığı boyu klassik ənənədən ayrılmamışdır.

Bəzi tədqiqatçılar Sabirin klassik janrda yazdığı əsərlərini təqlidçilik adlandırır və şairin də bu təqlidçilikdən bezib başqa janrlara müraciət etdiyini əsas tuturlar. Bu məsələ barəsində “Təkcə lirikasında deyil, satirik şeirlərində də Sabirin daima klassik şeirlə bağlı olduğunu görürük. Salman Mümtaz “Sabir haqqında xatirələr”ində Bakıda Sabirlə görüşdüyünü, onunla eyni otaqda qaldığını qeyd edərək yazırdı: “Onun nə üçün şeirlərinizi heca vəznində deyil əruz vəznində yazırsınız və şeirin əski formalarını mühafizə edirsiniz? – sualına Sabir belə cavab verir. “...Məncə yeni fikirləri və yeni mövzuları mütləq əski formada və əruz bəhrlərində vermək və yazmaq lazım, həm də vacibdir. Bunları dəyişib oxucunu ədəbiyyatdan yadırgatmaq və soyutmaq lazım deyil” [8, səh 54].

Əlbəttə ki, Sabir və qədim klassik şərq poeziyası məsələlərindən söhbət açarkən şairin bu ənənəyə nə dərəcədə bələdliyi və hansı tellərlə bağlılığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sabir mollaxana da oxuduğu dönəmlərdən qədim və orta dövr klassik mətnləri dərinlən mənimsəmiş və onlara rəğbətini ifadə etmişdir. Nəticədə Seyid Əzim bu bağı biraz da möhkəmlətməmişdir.

Sabir öz şeirlərində: “Sabir çorəksiz yaşayar, Nizamisiz yaşaya bilməz”, deməklə Nizami zirvəsini necə dəyərləndirdiyi bütün oxuculara agahdır. Ənvər Əhməd yazır: “Sabir ruhən Nəsimiyə yaxın olmuşdur. O, şeir

üçün çox önəmli olan təkrar, təlim, istiarə və başqa poetik ifadə vasitələrinin şeirdə rolu və yeri məsələsində Nəsimidən çox öyrənmişdir” [2, səh 21].

Sabir qəzəllərində bir sıra bənzətmə və istiharələr Nəsimi şeirindən təsirlənmişdir. Nəsimi yazır: Qaşlarındır qabi-qövseyvü saçın leylu-təvil

Rəsmdir vəş-şəms üzrə şol mübarək zülfi-cim” [6, səh. 47].

Şair bütün yaradıcılığı boyu Nizamiyə, Nəsimiyə, Füzuliyə, Nəvəvəyə, Nəvəvəyə, müəllimi Seyid Əzizə çoxlu nəzirlər yazmışdır. Bir neçə nümunəyə nəzər yetirək.

Füzuli yazır: Ah eylədiyim sərv-i-xuramanım üçündür

Qan ağladığım qönçeyi-xəndanım üçündür.

Sabir yazır: Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək

Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək

Sabirin Nəvəvədən də təsirlənməsinə aiddir nümunəyə diqqət yetirək.

Nəvəvə: Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı

Nə də bu aləm ara dil müqəyyədi-qəm olaydı

Sabir: Nə dərş olaydı, nə məktəb, nə elmi-sənət olaydı

Nə dərşə, elmə, filanə bu qədər hacət olaydı

Müasir dövrdə Hüseyn Cavid yaradıcılığında da bu təsirlənməni görə bilərik:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı

Nə xəliq olaydı, nə xaliq, nə eşqi-həsret olaydı

Nə dərş olaydı, nə dərman, nə də şur olaydı, nə matəm

Nə nur olaydı, nə zülmət, nə böylə xilqət olaydı. [4 səh.127].

Göründüyü kimi Sabir özü klassik ənənədən bəhrələnməklə qalmamış, özü də məktəb yaradan sənətkar kimi sonrakı ədəbi prosesə yön vermiş və klassik ədəbiyyatın davamçılarından olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. “Sabir, Məqalələr məcmuməsi” Bakı: 1962.
2. Əhməd Ə. “M.Ə.Sabirin poetikası”, Bakı: “ADPU”, 1996.
3. Hacıyev T. “Sabir qaynaqlar və sələflər” Bakı: 1980.
4. Hüseyn C. “Seçilmiş əsərləri” V cild, II cild, Bakı: “Lider”, 2005.
5. İbrahimov M. “Böyük şairimiz Sabir” Bakı: “ASSEA”, 1962.

6. Nəsimi. "Seçilmiş əsərləri" II cildə, II cild, Bakı: "Lider", 2004.
7. Novruz T. "M.Ə.Sabir" Bakı: "Yazıçı", 1986.
8. Sona X. "M.Ə.Sabirə yeni nəzər" Bakı: "Yazıçı", 2002

Summary

Vilayat Mammadov

The concept sources of Mirza Alakper Sabir poet

We can say with certainty that Sabir's work constitutes a milestone in Azerbaijani literature. The poet's creativity embodies both the classical poetry of the east and the new literature. Anyone who knows the poet's poetry knows how it relates to classical poetry.

Each of the ancient and medieval poets enjoyed Sabir. Sabir benefited from each of the ancient and medieval poets.

Key words: Sabir, classic poetry, exposure, tradition

Virçiniya Vulfun “Mayaka Doğru” əsərində həyat konsepti representasiyasının üsulları

Açar sözlər: Virçiniya Vulf, şüur axını, simvol, həyat, ölüm

Key words: Virçiniya Woolf, stream of consciousness, symbol, life, death

XX əsr ingilis ədəbiyyatının önəmli simalarından olan modernist yazıçı Virçiniya Vulf qələmə aldığı romanlarda fərdin mənəvi dünyasını, fərd-cəmiyyət qarşılaşması və ətraf mühitlə sintez halında götürərək təqdim etmişdir. Yazıcının 1928-ci ildə qələmə aldığı “Mayaka doğru” romanı şüur axını metodunda yazılmış ən diqqət çəkən əsərlərindən biridir. Romanda obrazların daxili aləminə nüfuz edən Virçiniya Vulf kişi-qadın münasibətlərini, ailə münasibətlərini, puç olmuş ümidləri, gah baş qaldıran, gah da yox olan utopik arzuları lirik-epik səhnələrlə qələmə almışdır. Yazıçı əsərdə bir sıra simvolları istifadə edərək həyat konseptini şüur axını metodunda təqdim edir. Əsərin əvvəlindən sonunadək ən əsas simvol olan mayak həyatın və arzuların simvolu kimi verilmişdir. Mayak əsərdə hər obraz üçün çeşidli mənalar daşıyır. İkinci simvol olan Remzilərin yay evi həyatın öz axarında davam etməsini, ölümü və doğumu zamanının illər ərzində dəyişdiriyi evin timsalında göstərir. Əsərin birinci fəslində hadisələrin hamısı pəncərənin yanında cərəyan edir. V. Vulf gecə və gündüz, keçmiş və gələcək arasındakı ziddiyyətləri və həyatın bir göz qırpmında ötüb keçdiyini təsirli səhnələrlə əks etdirir. Romandakı digər bir simvol isə şam yeməyidir. Sonuncu şam yeməyindən sonra Remzi ailəsinin həyatında heç nə əvvəlki kimi olmur. Əsərdə nəzərə çarpan ən vacib simvollarından biri olan dalğalar isə həyatın özünü əks etdirir. Dalğalar zamanın necə sürətlə ötüb- keçdiyini, insan həyatının əslində qısa olduğuna işarədir. Bu simvol yazıcının “Xanım Dallovey” əsərindəki Big Ben ilə müqayisə olunur. Ümumiyyətlə, bütün simvollar insanın qorxuları, həyat və ölüm ilə bir başa əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

- 1.URL-1 <https://www.britannica.com/biography/Virginia-Woolf/Major>
- 2.Virçiniya Vulf. Mayaka doğru.Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2018, 191 səh.

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti, leylasuleymanli715@gmail.com

3. Virginiya Woolf “ To the lighthouse”, pdf.

Summary

Styles of the representation of life concept in the work of “To the lighthouse” of Virginia Woolf

Leyla Suleymanova

To the Lighthouse is Virginia Woolf's most autobiographical novel. The novel is a whole reflection about life and the main character of novel, Mrs. Ramsay, represents Virginia Woolf's mother. The novel tells the story of the Ramsays, their children and their friends and all occurs in their summer house. The novel recalls childhood emotions and highlights adult relationships. Among the book's many tropes and themes are those of loss, subjectivity, the nature of art and the problem of perception. One of the most important features of the novel, apart from the use of consciousness, is the symbolism and imagery used Virginia Woolf.

Aristofanın “Atlılar” komediyası

Açar sözlər: Aristofan, Atlılar, Demos, Demosfen, Niki, Kleon

Tarix bizdən əvvəlkilərin yaşadıkları və bizim şahidi olduğlarımızdan ibarətdir. Çox şey tarixin tozlu səhifələrində itirilir: bəziləri tamamilə unudulub, bəziləri aralıq xatırlanır. Amma bəzən tarix zaman-zaman təkrar olunur. Bunu ən çox biz “ədəbiyyat güzgüsündə” görürük və Aristotelin təbiri ilə desək, poeziya /ədəbiyyat/ tarixdən daha dəqiqdir, eyni zamanda, tarixin “itirilən” tozlu səhifələrini özündə yaşadır. O, heç nəyi unutmur və bizi daim özümüzdən asılı olmayaraq düşünməyə, müqayisə etməyə vadar edir. Belə ədəbi nümunələrdən biri də miladdan öncə yazılmış “Atlılar” komediyasıdır.

Attik komediyanın nümayəndəsi olan Aristofan istər əsərlərinin yazı və dil üslubu, istər tənqid hədəfləri və satirasının kəskinliyi, istərsə də mövzu aktuallığı ilə dünya ədəbiyyatında diqqətəlayiq yer tutur. Onun 44 əsərindən 11-i dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. “Atlılar” komediyasını Aristofan yaradıcılığı üçün tipik əsər saymaq olar.

Hadisələr şıltaq, qulağı zəif eşidən qoca Demosun (yeni Afina xalqı) evi qarşısında baş verir. Proloq iki qulun komik dialoqu ilə başlayır ki, tamaşaçılar elə ilk sözlərdən onların məşhur sərkərdə Demosfen və Niki olduğunu tanıya bilərdilər. Məlum olur ki, Demos evin bütün hakimiyyətini yeni qula - dabbə Paflaqonluya (Kleonun atasının, peşəsinə işarədir) vermişdir. Oğurlanmış şərabdan bir qədər içəndən sonra qulların ağına gözəl bir fikir gəlir - gələcəkdən xəbər verən orakulu, yəni falçılıq dəsgahını dabbədən oğurlamaq, çünki məhz bu orakulla o, qocanın başını dəng etmişdir (Peleponnes müharibəsinin qələbə ilə bitəcəyini xəbər verən saysız-hesabsız orakullara işarədir). Onlar falçılıq dəsgahını oğurlayırlar və Demosfen şərab içərkən orakul oxumağa başlayır. Fala görə Demosa 4 insan növbə ilə hökmdarlıq edəcəkdir. İlk iki nəfər-kəndir taciri və qoyun-keçi çodarı artıq hökmdarlıq etmişdir. İndiki Kleon üçüncü hökmdardır, lakin son hökmdar Kolbasaçı olacaqdır. Beləliklə, komediyanın hadisələri karnaval mərasiminin başlıca prinsipini - ictimai münasibətlərin «dəyişilməsi» («qoy axırıncılar birinci olsun»)

¹ Xəzər Universiteti, nagiyeva.99@inbox aydan.99.nagi@mail.ru

əsasında qoyulmuşdur. Kolbasaçı öz tabağı və kolbasaları ilə dərhal üzə çıxır. Karnaval mərasimində qulu, yaxud təlxəyi icmanın “çar” və «xilaskar» seçilməsinə parodiya olan səhnədə kolbasaçıya onun vəzifəsi izah edilir-Afinanın hakimi olmaq. Doğrudur, Paflaqonlunun gəlişi kolbasaçının qaçmasına səbəb olur, lakin ona yardım kimi «atlılar» xoru (Kleona düşmən olan aristokratik dəstə) səhnəyə çıxır. Qarmaqarışıqlıq, söyüş səhnələri aqonla bitir ki, burada kolbasaçı öz utanmazlığı və təkəbbürü ilə Paflaqonluya üstün gəlir. Onlar şuranın yanına gedirlər və orada mübahisə etməyə başlayırlar. Kolbasaçı qalib gəlir və hətta qayıdanda deyir ki, artıq şuranın sədri odur. Növbəti aqon Demosun iştiraki ilə keçirilir; burada zarafat məqamlarına radikal demokratiya siyasətinin ciddi tənqidi də əlavə olunur. Uzunmüddətli müharibənin ağrıacıları, kəndlilərin müflisləşməsi və tüfeyli kütləyə çevrilməsi, müttəfiq icmaların sıxıntıya məruz qalmaları bir daha vurğulanır. Bunun ardınca Demosa parodiya tipli orakulları göstərməklə, onu müxtəlif yeməklərə qonaq etməklə (komediya «qonaqlığı») rəqiblər arasında yarışma davam edir. Nəhayət, kolbasaçı Demosu Paflaqonludan oğurladığı dovşana qonaq edəndə, Demos onun qələbə çaldığını bildirir. Kleon son dəfə Kolbasaçı ilə söz savaşına çıxır və sonda özü onun qalib gəldiyini etiraf edərək gedir. Son səhnədə Demos dəyişilmiş şəkildə göstərilir: kolbasaçı onu qaynar suda qaynatmaqla (məşhur nağıl motivi) cavanlığını qaytarır və bundan, sonra Demos yunan-fars müharibələrində olduğu kimi cavan və möhkəmdir. Komediya öz adətincə, məhəbbət səhnəsi ilə başa çatır: otuz illik sülhün təmsilçiləri olan gözəl qadınlar səhnəyə doluşurlar, komos Demosun və kolbasaçının başçılığı altında orxestrani tərk edir (3, 210-211).

“Atlılar”ın lirik partiyaları içərisində Aristofanın öz sələflərinə - bir sıra komediya şairlərinə xarakteristika verdiyi parabasa böyük maraq doğurur. O, xorlarda Maqnet, Krates, Morsim və Kratinin kimi məzhəkə yazanların adını çəkib. Aristofanın əsərlərində Sokrat, Kleon və Evripid obrazları daim səhnədə olur. O, Sokratın düşüncələrini təhlükəli hesab edirdi. Ədəbiyyatda yeniliyi çox da sevməyən Aristofan üçün Evripid də əsas gülüş mənbələrindən biri idi. Onun fikrincə, Esxil ən yaxşı dramaturq idi. “Atlılar” əsərində də Evripidlə bağlı məqamlar var. Evripidin “İppolit” adlı əsərindən bir cümlə - “Dərdimi dinlə, sonra özün tərcüman ol!” (1, 431) olduğu kimi verilmişdir. Demosfen və Niki arasındakı dialoqda Niki öz sözünü deməkdə Evripid qədər mahir olmadığını, axıcı, rəvan sözlər tapa bilmədiyini deyir. Demosfen nitqində deyir ki, “Evripidin turpu nə lazım bizə?”. Bu isə Evripidin anasının

tərəvəz satan olduğuna işarə idi. Onun “Sülh” pyesi Evripidin “Belleront” əsərinin parodiyası idi.

Kleon “Tifon”, “Paflaqonlu”, “Kleonim”, “Qara qartal” kimi ləqəblərlə qarşımıza çıxır. Kleonun vaxt aşırı döyülməsi, şuranın yanına gedərkən tanrıdan “həyasızlıq” diləməsi, Kolbasaçının onu aldadaq dovşanını oğurlaması və sonda öz fırıldaqlığını etiraf etməsi əsas gülüş doğuran amillərdəndir. Sona yaxın Kleon Kolbasaçının ondan da fırıldaqçı olduğunu qəbul edir və hakimiyyətə həqiqətən onun layiq olduğunu deyir.

Kolbasaçının şuradakı çıxışı isə düşündürücüdür. Kolbasaçı şuraya balığı ucuz edəcəyi vədini verir. Tanrılara dana və keçi qurban kəsəcəyini deyir, lakin Kolbasaçı bununla bərabər xalqın malını müsadirə etməyi də təklif edir. Qədim dövrdə hökumətdə belə qanunlar da vardı, - onlar varlılara zorla gəmi aldırır sonra onu dövlətə verməyə məcbur edərək, əmlaklarını haqsız yerə müsadirə edirdi. Kolbasaçının çıxışından o qənaətə gəlmək olar ki, hakimiyyət xalqın malını əvvəl əlindən alır, sonra onun öz malını yaxşılıq edirmiş kimi özünə qaytararaq, insanların gözündən pərdə asır.

İnsanı yaşadan ümidlərdir. O, ümidləri ilə yaşayır, həyatın bütün çətinliklərinə dözür və hər yenilmədən sonra məhz ümidlərinə söykənilir yenilənir, həyatını yenidən başlamaq iqtidarında olur. Əsərin sonunda Demosun cavanlaşması da, fikrimizcə, bununla bağlıdır. Yeni bir hakim, yeni vədlər, yeni sözlər və yeni ümidlər demək idi. Növbəti rəhbərə inam xalqı-Demosu yenidən ümidləndirdi və nəticədə, o dirçəldi, cavanlaşdı. Kar və kor Demos hardan biləydi ki, pis günləri hələ qarşıdadır, çünki bu dəfəki hakim ən təhlükəlisi idi. Maraqlıdır ki, eramızdan əvvəl yazılmış bir əsərə diqqətlə baxanda dövrümüzdəki bəzi ölkələrin idarə sistemi ilə bənzərliklər görürük. Bu bəlkə Aristofanın necə qüdrətli bir dramaturq olduğunun göstəricisi, bəlkə idarə sisteminin bəzi yerlərdə heç dəyişmədiyinin göstəricisi, bəlkə də, sadəcə, tarixin məyus edici təkrarıdır.

Ədəbiyyat

1. Antik ədəbiyyat antologiyası. 2 cildə. I cild. Bakı: “Avrasiya press”, 2006, 496 s.
2. Əlizadə A.A. Antik fəlsəfə tarixi. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2016, 288 s.
3. İ.M.Tronski. Antik ədəbiyyat tarixi, Bakı: “Asiya” nəşriyyatı, 2011 (dərslik)
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Aristofan>
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Aristophanes>
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Lenaia>

7. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Knights
8. <http://www.bued.boun.edu.tr/turik.asp?id=108>
9. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Aristofanes>
10. <https://www.turkedebiyati.org/aristofanes.html>
11. <https://www.turkedebiyati.org/aristofanes.html>
12. <https://www.babil.com/aristophanes-atlilar-kitabi-deniz-kundakci>
13. <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-lenaia-14011/>
14. https://www.ancient-literature.com/greece_aristophanes_knights.html

Summary

Aydan Naghiyeva

The comedy of “The knights” of Aristophanes

The article presents “The Knights” comedy, the typical sample of Aristophanes creativity as everlasting work in terms of its subject and content. Aristophanes, the representative of Attic comedy who lived before Christ with its criticism targets is modern in all times and nowadays. The article stresses this feature of the comedy most of all, general conclusion arrived at completes thesis stressed in the article.

Paphlagonian (Cleon), the steward on an elderly man Demos (“The People” in Greek) is the main target of criticism. A sausage seller, (Agoracritus), a more shameless and unscrupulous, the most shameless among rulers of Athens emerges triumphant from a series of contests against Cleon. The sausage seller states in his speech that he is mean, swindler person fooling people. He is able to fool the people and outdo Cleon and take over the rule for these very features. New ruler meant new pledges, new hopes. Trust to a new ruler gave hope to the people-Demos as a result Demos rejuvenated.

“How could deaf and blind Demos know that the worst days lie ahead because this ruler was the most dangerous”, - such a conclusion is drawn from the comedy.

Key words: Aristophanes, The Knights, Demos, Demosthenes, Nicias, Cleon

Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında qadın obrazı

Açar sözlər: Maral Rəhmanzadə, qadın, incəsənət, obraz, ənənə, rəssamlıq

Giriş. Azərbaycan təsviri incəsənət tarixinə nəzər yetirsək mövzu baxımından daima aktual olan silsilə əsərlər görə bilərik. Qadın obrazı qədim dövrlərdən, müasir incəsənətimizin inkişafı kontekstində daima rəssamlarımız tərəfindən tez-tez müraciət edilir. Zərif, incə, liderlik keyfiyyətləri kompozisiyada tamaşaçıya çatdırılacaq ideya kimi təsvir dili ilə daha da qabardılır. Xüsusilə qadın sənətkarlarımız bu mövzuya öz incə qəlbləri ilə yaratdığı tablolarla, fərqli rəng metod-üsulu ilə bir birindən maraqlı əsərlər təqdim etmişlər. Belə sənətkarlardan biri də xalq rəssamı Maral Rəhmanzadədir. (1916-2018)

Maral Rəhmanzadə yaradıcılığına baxış. Maral Rəhmanzadə 1916-cı ildə Bakının Mərdəkan kəndində zərgər ailəsində anadan olmuşdur. 1930-cu ildə Bakıda rəssamlıq texnikumuna, 1934-cü ildə V.İ.Surikov adına Moskva Dövlət rəssamlıq institutuna daxil olur. Təhsil aldığı illərdə B.Favorski, D.Moor, P.Pavlov və digər tanınmış sənətkarlardan təhsil alır. Rəssam tələbəlik illərindən qadın mövzusuna öz yaradıcılığında aktual olaraq müraciət etmişdir. Maral Rəhmanzadənin “Azərbaycan qadını keçmişdə və bu gün” adlı diplom işi rektor İqor Qrabarın diqqətini çəkir. 11 silsilədən ibarət diplom işini bütövlükdə Azərbaycan qadınının tarixi inkişaf mərhələsini özündə birləşdirən səlnamə adlandırmaq olar...”

Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında qadın obrazı. Dağ kəndinin anaları” (1964) rəngli linoqravür texnikası ilə yerinə yetirilmiş əsərdə bənövşəyi və qırmızı rənglərində dağ qadınlarına məxsus geyimləri ilə təsvir edilmiş iki qadın obrazı verilmişdir. Arxa fonda təbiətin əks edilməsində miniatür əndlərinə xas olan şərti şəkildə həll edilmiş, məkan və obrazın qarşılıqlı münasibətlərinin kompozisiya daxilində bir-birini tamamlamasını görə bilərik. ”Azərbaycan qadınları” silsiləsinə daxil olan “Xalçaçılar. Qonaqkənd” (1964) əsərində bir qrup qadının ardıcıl olaraq toxuculuq dəzgahı qarşısında əyləşərək, milli geyimdə xalça toxumaları əks edilmişdir. Rənglər ritmik ola-

¹ Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası “Sənətşünaslıq” fakültəsinin magistrantı,
Emilaghayev93@mail.ru

raq əsər boyu təkrarlanır. Rəssam dörd qadının geyimində ilin fəsillərini əhatə etmişdir. Bu silsiləyə daxil olan digər əsərdə isə bir qadının gəncliyi və qocalığı arasında dialoq yaradan rəssam özünəməxsus fəlsəfi-fikir yaratmışdır. Baş geyimlərində buta ornamentinin işıq-kölgə ilə vurğulanması, rəssamın milli ənənələrimizə üstünlük verdiyinin göstəricisidir.

Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında “Neft daşları” silsiləsi mühüm yer tutur. Bu silsiləyə daxil olan maraqlı əsərlərdən biri də “Montajçı qızlar” adlanır. Kağız üzərində litoqrafiyaya məxsus olan ağ-tünd qara rənglərin bir-birinə zidd olan xüsusiyyətləri verilmişdir. Əsərin əsas mərkəzində montajçı qızlar təsvir edilmişdir. Bu çətin iş prosesində rəssam gender bərabərliyini göstərərək, neft daşlarındakı əzmkar qadınlara həsr edilən kompozisiya işləmişdir.

Şəkil 1. “Dağ kəndinin anaları” (1964) (kağız, rəngli linoqravür)

Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığına nəzər yetirsək 70-ci illərdə Naxçıvan silsiləsinə daxil olan əsərlərin birində simvolik təsvir həllindən istifadə edərək, Naxçıvanı ana obrazı ilə qarşılaşdırır. Ananın üzündəki qırışlar, geyimindəki ağ və çəhrayı rənglər, Naxçıvan təbiətinin qış və yaz fəsillərindəki gözəlliyinə işarədir. “Ana Naxçıvan” kompozisiyası ilə sənətkar qadını vətən, torpaq kimi daha da ucaldır....

“Laçın” silsiləsinə daxil olan “Dağlı qızlar” (1972) əsərində dağ əhəlinin köçməsinə təsvir edən rəssam, ön planda iki qadının tamaşaçıya doğru baxan obrazlarını mərkəzdə canlandırırmışdır. Məkan həlli, perspektiva və qızıl-bölgü prinsipi, geyimlərindəki naxışlar, təbiət-qadın mövzusu bir-biri ilə sıx vəhdət təşkil edərək, kompozisiyada bitkinlik təəssüratı yaradır.

“Lənkəran qızlarının rəqsi” (1970) əsərində üç qız yerli rəqsi ifa edərək oynayır. Dinamika, mimika və jestlər, naxışların ritmik təkrarlanması əsərə canlılıq gətirir.

Rəssamın yaradıcılığında maraqlı silsilələrdən biri də “Quba” silsiləsidir. Bu silsiləyə daxil olan “İstirahət vaxtı” əsərində yay vaxtı istirahət edən bir qrup qadın təsvir edilmişdir. Kompozisiyada qadınların birinin qəzet oxuması, digərinin uşağının saçını daraması, radioya qulaq asan ananın xəyallara dalması, süfrə açan qızların söhbəti əsərə nağıl xarakteristikası verir. “Quba” silsiləsinə daxil olan “Zəhmətkeş qız”, “Bazarda” əsərlərində rəssam öz zəh-

mətləriylə işləyən qadın obrazları yaratmışdır.

“Tətildə” əsərində gənc qız yaşlı qadınların qarşısında əyləşərək onların məsləhətini dinləyir. Kompozisiyada ağ-qara ştrixlər, xalçadakı naxışlar və geyimdəki ornamentlər illüziya təəssüratı yaradır.

“Üzüm yığımı” (Üç gül silsiləsindən) və “Çayçı qızlar” (Lənkəran silsiləsindən) əsərlərində gənc qızların mahnı oxuyaraq, dinamik obrazları yaradılmışdır. “Tarla sahibələri”, “Rəfiqələr” əsərlərində söhbət edən qadınlar dünyanın “vacib məsələlərini” həll edirlər.

“Günəşin şirəsi” əsərində arxa fonda axşam vaxtı təsvir edilən İlanlı dağ önündə qadınların üzümləri səbətlərə yığma səhnəsi canlandırılmışdır. Uzunsov, müxtəlif ifadə və mimikalara məxsus olan zəhmətkeşlər günəşin şirəsini öz incə-sevgi dolu qəlbləriylə daha da isidirlər.

“İnsan və torpaq” silsiləsinə daxil olan 1984-cü ildə yaradılmış “Torpağın töhfəsi” əsəri iki hissədən ibarətdir. Diptixin birinci hissəsində günəşli məkan təsvir edilmişdir. İkinci hissədə isə torpaqdan öz məhsulunu yığan qadın obrazları yaradılaraq, rəssam tərəfindən bu əsərə fəlsəfi bir məna gətirilmişdir. Qadın və kişi bərabərliyi gender münasibətləri kontekstində əsərin əsas ideyası kimi səsləşir.

Nəticə. Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında qadın obrazı mövzusunda yazılan tezisə nəticələri aşağıdakılardır.

-Maral Rəhmanzadə yaradıcılığının bütün mərhələlərində qadın mövzusu qırmızı xətt kimi keçir

-Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında qadın obrazları zəhmətkeş, sadə, kənd həyatı yaşayanlardır

- Maral Rəhmanzadə qadın obrazlarını yaradarkən onların geyimindəki milli naxışları, daxili aləmlərinin ifadəliliyini ustalıqla əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Əsədova Xədicə “Maral Rəhmanzadə”, “Sərvət” toplusu, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2013, 104 s
2. Məlikova Şirin “Maral Rəhmanzadə”, Xalq Bank, 2011, 238 s

Summary

Rahman Aghazadeh

The image of woman in the creation of Maral Rahmanzade

This article analyzes women images that play an important role in Maral Rahmanzadeh's work

Hamlet İsaxanlı poeziyasının qaynaqları

Açar sözlər: İsaxanlı, poeziya, klassik şeir, şəxsiyyət

Poeziya bilikdir, ruhun xilasıdır, fədakarlıqdır. Poeziya bizə bu dünyanın mahiyyətini açır və başqa bir dünya yaradır. Məhz buna görədir ki, poeziyaya böyük dəyər və qiymət verən Ümümmilli Liderimiz Heydər Əliyev demişdir. “İnsanlara şeir qədər, ədəbiyyat qədər güclü təsir edən, insanlığın mənəviyyətinə, əxlaqına, tərbiyəsinə, fikirlərinin formalaşmasına bu qədər güclü təsir göstərən başqa bir vasitə yoxdur.” (4)

Yaradıcılığında xalqımızın duyğu və düşüncələrini, söz və fikir azadlığını, şeirlərində hiss və duyğulardan daha çox fikir, fəlsəfi düşüncə, təbiətin sirrlərinə heyranlıq, ifadə edən şairin yaradıcılığı bütün dövrlərdə aktuallıq kəsb edir. Söhbət yazıçı, publisist, tərcüməçi, maarifçi, Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri, professor, ensklopedik bilik sahibi, eyni zamanda gözəl insani keyfiyyətlərə malik, sadə, təvazökar, dürüst bir insandan- Hamlet İsaxanlıdan gedir.

Hamlet İsaxanlının şeir yaradıcılığı ilə tanışlıqdan sonra bu qənaətə gəlirik ki, şairin poeziyasını dörd keyfiyyətə görə qiymətləndirmək olar: ucalıq, genişlik, təmizlik, gözəllik. Şair zərif duyğular, incə hisslərlə şeirlərində insan qəlbinin, sevgisinin gözəlliyi göz oxşayır anladır. Şair sevgiyə xas olan həyəcanı gözəl bənzətmələr, fonetik zənginliklərlə daha səmimi ifadə edir. “Səni sevdim çox sadəcə” şeirindəki kimi.

Səni sevdim gündən-günə daha dolğun, daha incə,
Düşünmədən, daşınmadan, bər-bəzəksiz, çox sadəcə.
Səni sevdim yerə həsrət yağış kimi, leysan kimi,
Səni sevdim gözəlliyə heyran olan insan kimi.
Sadəcə, çox sevdim səni,
Səni sevdim çox sadəcə!...(1, səh.26)

Sevginin vəsfi, onun ilahi gözəlliyi, şairin şeirlərində özünün rəngarəng ifadəsini tapır. Sanki şair sevənlərin sevincinə şərik olur, göz yaşlarını silir, pıçıltılarını, hıçqırıq səslərini misralara köçürür, sevgi qanadlarında uçan

¹ Xəzər Universiteti, semaqasimova6@gmail.com

qəlbləri oxşayır. Məhz elə buna görədir ki, şair sevgiyə aid bir-birindən fərqli, şeirlər silsiləsi yaratmışdır. “Sevənlərə”, “Sən həyatdan dadlısanmış”, “Səni sevdim çox sadəcə”, “Duyğu zirvəsində”, “Əzəl qaya”, “Görüş yerimiz” və s kimi şeirlər və nəhəng “Azərbaycan sevgi poeziyası” anatologiyası yaratmışdır.

Təklilik mövzusu bir çox şair və yazıçıların əsərlərində müxtəlif cür təzahür etmişdir.

H. İsaخانlının «**Tək qalmaq istəyirəm**» hayqırtısı hansımızın ürəyindən keçməyib ki?!

Təklilik –
Fikrimin süsləndiyi
ən uca yüksəklik.
Təklilik –
Xəyalımın bəsləndiyi
ən xoş gərçəklik. (1, səh. 55)

Bu motivlər S. Yesenin, Anna Axmədova yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır.

H. İsaخانlı sevgiyə aid şeirlərində eşqin böyüklüyünü, əzəmətini ən ali hiss kimi tərənnüm edir Eyni ilə klassik şairimiz Nəsimi poeziyasında olduğu kimi. Nəsimi poeziyasının da mərkəzində həmişə sevgi ön planda olmuşdur. Şair yazırdı ki, yalnız bu yol insanı Tanrıya, həqiqətə çatdıra bilər.

Tanrıya ağıl qoymuram, amma, vallah, olmaz bu cür...

Ya hər ikimizi güldür, ya bizi birlikdə öldür! (5, səh. 35)

M. P. Vaqifin şeirlərində olduğu kimi, şairin şeirlərində də qadın gözəlliyi ən incə detallar ilə əks olunur.

Ey yanağı lalə, ləbləri püstə,
Ağzı nabat, şəkkər zəban, bəri bax! (6)
Dodaqların ləbi-dərya,
Vədlərin quru lisanmış. (1, səh.32)

Göründüyü kimi zərif harmoniya hissi riyaziyyatçını şairlə doğma-laşdırır.

Riyaziyyatçı, klassik şerin ustadı, rübailər ustası Ömər Xəyyam kimi görkəmli şair, riyaziyyatçı alim Hamlet İsaخانlı da fəlsəfi fikirlərlə zəngin olan gözəl rübailər yaratmışdır.

Gül üzli gözələ vurğundur könül,	Qüdrətdən pay versin Füzuli, Xəyyam,
Əlimdə gül rəngli badə var, ey gül!	Vəsfinə gücüm yox, özgədir əyyam
Qoymaram ürəkdə bir arzum qalsın	Gözlərim söyləyir sənə sevgimi

Dönüb ta cüzilər olmayınca küll.

(7, səh.17)

Ömər Xəyyam

Neyləyim, dilimi bağlayıb həyam.

(1, səh.10)

Hamlet İsxanlı

Hamlet İsxanlı poeziyası onun şəxsiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Əslində hər hansı bir şeir şairdən kiçik bir zərrədir. Şair havadan poeziya yarada bilməz. Poeziya onun ruhu, iç aləminin bəlirtiləridir.

Şairin **“Vüsal həsrətindəyəm”** şeirində biz Azərbaycanın böyük şair Füzulinin poeziyasında olduğu kimi daxili qafiyə bölgüsü vardır.

Ruhum oynar, / könlüm qaynar, / cismim alışıb-yanar,

Doyumsuz eşqə düşmüşəm, / olmazın çətindəyəm. (1, səh.95)

Göründüyü kimi birinci misrada 3 daxili qafiyə, ikinci misrada isə 2 daxili qafiyə mövcuddur.

Hamlet İsxanlı poeziyasında ana mövzusa həssas münasibəti hiss edilir. Kitabı – Dədə Qorqud”dan başlanmış, Xaqaninin Nizaminin, Füzulinin, eyni zamanda Bəxtiyar Vahabzadənin, Cabir Novruzun, Əli Kərimin, yaradıcılığında bu mövzusu xüsusi yer tutur. Hamlet İsxanlının **“Susma danış, ay ana”** şeiri bu mövzuya həsr olunmuş poetik nümunələr içərisində özünəməxsus yeri vardır:

Səssizliyin nə dərinidir, ay ana.

Səssizliyin inildəyir içimdə.

Bu ölçüdə, bu biçimdə

Səssizliyə dözmək olmur, ay ana.

Eşitməsəm səsinə,

Duymasam nəfəsini,

Gen dünyada rahat – rahat gəzmək olmur, ay ana. (1, səh.48)

Şairin poeziyasında həsrət, kədər motivi daşıyan şeirlərdə rast gəlirik ki, bunlardan da biri **“Durnalar”** şeiridir. Ədəbiyyatımızda M. P. Vaqif, M. V. Vidadi, Q. Zakirin poeziyasında “Koroğlu dastanında da həsrət və kədər mövzusunda yazılmış “Durnalar” şeirinə rast gəlirik. Ancaq Hamlet İsxanlının poeziyasında həsrət, kədər ekoloji problemlərin səbəbidir.

Yolları örtümüş dumanlı pərdə?

Təmiz hava qalmadımı göylərdə?

Daha yoxmu sizi sevən bu yerdə?

Küsdünüzü qadın haqqdan, durnalar? (1, səh.58)

Şair şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etmişdir. Şeirlərində göydən ulduz qoparmaq, ağ bənizin köüllərə od salması kimi mübaligələr, ipək ürək kimi epitetlər, ağlamaq-gülmək, açıq – bağlı,

oturub – durmaq, işıq – qaranlıq kimi təzadlar, buludlar göz yaşı axıdır və s kimi metaforalar, bədii suallar gşrmək mümkündür.

Hamlet İsxanlının sevgi şeirləri oxucuya eşqin, məhəbbətin ülviliyini, ədəbiliyini nişan verir. İnsan seversə, deməli, o, yaşamağa, yaratmağa qadirdir. Çünki sevgi onu təmiz saxlayır, mənən zənginləşdirir. Hamlet İsxanlı da bunu oxuculara, gənc nəsə öz poeziyası ilə çatdırır.

Beləliklə, Hamlet İsxanlı şeirinin poetik qaynaqlarından söhbət açarkən, onun həm klassik Şərq və Azərbaycan, həm də müasirləri olduğu sənətkarlardan qidalandığının şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Hamlet İsxanlı. “Təzadlar”, Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, Bakı – 2001
2. <https://www.yumpu.com/xx/document/read/32320358/riyaziyyatcinin-bnzsiz-seir-dunyasi-maarif-haciyeva-hamlet->
3. Hamlet İsxanlı: Biblioqrafiya. Alim, qurucu, Şair. Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 2010, 247 səh.
4. <http://aghdash.cls.az/more/text/37323>
5. Hamlet İsxanlı: ziyarət. Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 2009.
6. [https://az.wikisource.org/wiki/B%C9%99ri_bax_\(Molla_P%C9%99nah_Va_qif\)](https://az.wikisource.org/wiki/B%C9%99ri_bax_(Molla_P%C9%99nah_Va_qif))
7. <http://elibrary.bsu.az/kis/1622.pdf>

Summary

Sama Gasimzadeh

Sources of Hamlet Isaxanli's poetry

Hamlet Isaxanly's poetry is an integral part of his personality. Any poem is actually a piece of poet. Hamlet Isaxanly's poetry is a poetry of agonizing thinking and thoughts about the world, man, love and freedom. Hamlet Isaxanli's love poems give the reader a sense of the eternity of love. If a person loves, he can live and create. Because love keeps him clean and enriches his morality. Hamlet Isaxanli brings this to his readers through his poetry. Like he tells tales of love in his poetry.

When talking about a poet, the epithet «philosopher poet» is often used. I think Hamlet Isaxanli does not need such an epithet. Philosophical harmony is already in his poetry.

Hamlet of Isakhanly is a great figure who works for the enlightenment and progress of the people and fights for this. Hamlet Isaxanli, a poet, scientist and public figure, makes a unique contribution to the development of Azerbaijani science and

culture. His complete works are the most valuable contribution to the ideology of Azerbaijanism.

Key words: İsxanli, poetry, classical poetry, personality

Jan Batist Qrenuy ve onun dünyası

Açar sözlər: qoxu, qatil, dahi

Paris deyəndə insanın ağına sevgi, gözəllik şəhəri gəlir. Patrik Züskindin «Parfümer» romanında təsvir etdiyi VIII əsr Parisində gözəllik deyil, iylənmiş üfünət qoxan küçələr var idi. Bir də bu pis qoxulu küçədə dünyaya göz açan qoxusuz, doğulduğu gün anasının qatili olan Qrenuy var idi. «Ənənəvi olaraq pis ruhlarla əlaqəli bir həşərat, habelə hörümçəklər, qurbağalar və bənzər canlılar kimi şərh olunan, dünyaya heç nə və kimsənin yaratdığı və diqqətlə qorunan bir çirkin bir gənə - Qrenuy». [5,səh.21] Deyirlər ki, fərqli istedad sahibi olan insanların dünyaya gəlişi də, ölümü də fərqli olur. Eyni ilə Qrenuy kimi. Qrenuy da fərqli idi, həm də çox fərqli idi. Evlənməmiş balıqçı anası tərəfindən ölmək üçün yeni doğulmuş bir körpə olan Qrenuy ağladı və ətrafdakılar tərəfindən eşidildi və xilas edildi. Anası etdiyi cinayətə görə edam olunur. Kilsə onu böyütmək üçün digər iki yetim uşaq ilə birgə Madam Qayyar adlı bir qadına verdi. Kilsə pul ödəməyi dayandırdıqda, başındakı zədə səbəbiylə soyuqqanlı bir qadın olan Madam Qayyar, onu şagird kimi dabbagçı Grimala verir. Bir dərzi işçisi olaraq, Qrenuyun hər gün yerinə yetirməsi üçün təhlükəli bir işi var idi və o, bir ev heyvanından daha dözümlü idi. Bu müddət ərzində Qrenuy ilk azadlıq dadını alır və başqalarına nisbətən qoxulara daha çox öyrəşdiyini anlayır. Daha sonra Baldininin yanında şagird olur. Qrenuy qoxulara o qədər qarışır ki, gənc bir qız tapır və istəmədən də olsa, onu öldürür - sadəcə qoxusunu çəkə bilir. Baldini ilə birlikdə olarkən Qrenuy qoxu istehsalında dahi olduğunu sübut edir. Baldinini ətriyyatçı kimi tərk edir və yeddi il tək bir dağ mağarasında yaşamağa başlayır.

«İstedadlı və bir o qədər iyrənc şəxsiyyət olan Qrenuy super qüsurlu qabiliyyətləri ilə kompensasiya edilməyən şiddətli emosional məhdudiyyət xarakteridir.»[1] Heç vaxt istəmədiyi və sevilmədiyindən digər insanlara qarşı sevgi hiss etmirdi. O, xoşbəxt deyildi, çünki onu sevən, qayğısına qalan bir ailəsi, yaxınları yox idi. O, sevginin nə olduğunu bilmirdi, sevməyi

¹ Bakı Avrasiya Universiteti/ Magistrant, lalemusevi1990@gmail.com

bacarmırdı, insani hislərdən uzaq idi. Qrenuy öz dünyasında yalnız idi. Bu dünyada sadəcə Qrenuy və onun qoxubilmə istedadı var idi. Onun dünyasının qapısı cəmiyyətə, insanlara bağlı idi. İnsanlardan, cəmiyyətdən uzaqlarda yaşayır, yalnız ehtiyacı olanda insanların arasına enib «qidasını» toplayırdı. İnsanlardan öz qoxu bilmə qabiliyyətinə görə seçilir. Qrenuy onunla nə baş verdiyinin fərqləndirici idi. O, öz istedadını kəşf etmişdi. O, insanlara rişxəndlə «Burunlarından sadəcə asqırmaq üçün istifadə edirlər «[6,səh.63] deyər qınayırdı. Qrenuy absurd dərəcədə kəskin bir qoxu hissinə, özünəməxsus qoxusu olmayan və bəşəriyyətə qarşı güclü bir nifrətə sahibdir ki, bu da onu insanlığa nəzarət etməyə imkan verən mükəmməl bir qoxu yaratmaq üçün səyahətə aparır.

Qrenuy özünün qoxusu olmadığını öyrənəndə bu, onun üçün faciə oldu. Kilometrlərlə uzaqdan qoxuları ayırd edə bilən Qrenuy üçün bu, dözülməz idi. Qrenuy hamıda olub onda olmayan insan qoxusundan qaçırdı. Qrenuy özünü yoxluqda hiss edirdi, əgər onun qoxusu yoxdursa, deməli onu heç kim görmür, heç kim eşitmirdi. O düşünürdü, plan qururdu, öz məqsədinə çatmaq üçün əlindən gələni edirdi. Özü üçün insanlara xas qoxu hazırlayıb üzərinə tökənə qədər bu belə davam edir. O, hamını ram edə biləcək qoxu hazırlamalıydı. Bunun üçün o, ən gözəl qızları seçir, tam 25 qızın qatili olur O, hansısa şəvəni hislərə qapılan bir qatil deyildi. «Onu gözəllik maraqlandırmırdı. O, gözəlliyə, vücuda ətri üstündə olduğu müddətdə dəyər verirdi «.[2] İşini çox ustalıqla yerinə yetirirdi. O, qatil olsa belə, həm də əsl sənətkar idi. Baş verəcək hər bir məqamı nəzərə alırdı. Heç bir təhsili olmayan, kimsəsiz küçələrdə böyüyən bir insan üçün bu əsl möcüzə idi. Qrenuy məqsədinə çatır, insanları özünə tabe edəcək, həm də özü bilmədən öz sonunu gətirəcək o sirli parfümü hazırlayır. Balaca bir ətir şüşəsi ilə o, bütün dünyanı özünü ram edə bilirdi, amma Qrenuy bunu seçmir. Doğulduğu pis qoxulu küçədə məhv olmağı seçir. Qrenuy özünü qatil hesab etmir, qatil olmağı onu heç narahat da eləmir. Əksinə o, özünü qalib hesab edirdi.

Patrik Züskind yaradıcılığının ən çox oxunan, sevilən əsəri məzh «Parfumer» romanıdır. Bu romana Tomas Mannın «Budden brooks» kitabından bəri ən çox oxunan Alman romanlarından biri kimi istinad edilmişdir. Dünyanın 35 dən çox dilinə tərcümə olunmuşdur. Qəhrəmanın fizioloji şikəstliyi fonunda XVII əsr Fransasının, eləcə də Avropanın sirlərindən danışan roman insan cildli əcaib Jan - Batist Qrenuyun bütün dünyanı və onun qanunlarını alt - üst etməsinin səbəbini ortaya qoyur.

Əsəri oxuduqca Qrenuyu sevə bilmədim, çünki o, bir qatildir. Qrenuya nifrət də edə bilmədim, çünki o bir sənətkardır. Onun əzmi, iradəsi, zəkası mənə heyran qoydu. « Bu, dərzi, ətriyyatçı, oğru, qatil, dahi şəxsiyyətin hamısı bir-bir yuvarlandığı... doğuşdan ölümə qədərki həyat hekayəsidir ». [4] Yazıçı əsərin sonunda fantastik boyalara toxunmuş, amma bu da əsərə xüsusi gözəllik vermişdir. Qoxuları insan gözünün önündə canlandırmağa vadar edəcək qədər güclü bir əsərdir.

Ədəbiyyat

1. https://imagine-parfum.ru/blog/10_angel-i-demon-v-odnom-flakone-ili-posobie-po-parfumerii.html
2. <http://edebiyatqazeti.az/news/proza/1651-koko-sanel-kristian-dior-versace-ve-qrenuy>
3. <https://kitabsever.wordpress.com/2015/02/15/patrik-zuskind-parfumer/https://www.gradesaver.com/perfume-the-story-of-a-murderer>
4. <https://bookpollen.livejournal.com/11198.html>
5. Н.Л. Вигель, И.К. Жолобова, Ростовский Государственный Медицинский Университет г. Ростов-на-Дону, Россия 2017
6. Patrik Züskind « Parfümer, Bir qatilin tarixçəsi » Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2017

Summary

Fidan Babayeva

Jan Batist Grenui and his world

Of course, such a talent could not be wasted! Despite the humiliation, poverty, and hatred of those around him since birth, he has achieved what he wants - a true perfume and a «death scent.» Yes, you should not blame your hero while reading what he has to do in order to create it! But at the same time, you realize that in order to achieve a life goal, you must always sacrifice something.

Key words: Smell, Killer, Genius

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenshtedt problemi (H.İsaxanlının tədqiqatları əsasında)

Açar sözlər: İsaxanlı, Şərq, poeziya, Bodenshtedt

Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan xalqının böyük şairi, filosofu və mütəfəkkiri kimi Şərq və Qərb arasında məşhur bir şəxsiyyətdir. Vazeh Şərq poeziyasının çoxəsrlik ənənələrini layiqincə yaşatmış və yüksək insanpərvərliyi, mənəvi gözəlliyi tərənnüm edən diqqətəlayiq irs qoyub getmişdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycanın Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında özünəməxsus mühüm yer tutur. Azərbaycan şairi Mirzə Şəfi Vazehin şəxsiyyəti və yaradıcılığı onu Şərq poeziyası klassikləri pleyadasının parlaq nümayəndələrindən biri hesab etməyə əsas verir. Görkəmli şair, pedaqoq və maarifçi-filosofun həyat və yaradıcılığına, onun şərq və qərb sivilizasiyalarının müdrikliyini özündə üzvi şəkildə birləşdirən poetik irsinin qeyri-adi taleyinə maraq bu gün də azalmır. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şəxsiyyəti və yaradıcılığı dumana bürünmüş Vazeh kimi ikinci bir ədib bəlkə də yoxdur. İki yüz ilə yaxındır ki, Mirzə Şəfi Vazehin dünya şöhrəti qazanmış nəğmələrinin atribusiya məsələsi öz qəti həllini tapa bilməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Şəfinin bədii yaradıcılığının təhlili, ictimai-fəlsəfi fikirlərinin öyrənilməsi sahəsində ədəbiyyatşünaslardan Ə.Ə.Seyidzadə, S.Mümtaz, professorlarımızdan M.Rəfili, F.Qasımzadə, H.Hüseynov, M.Qasimov, F.Veysəlli, A. Bayramov və digərlərinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Professor H.İsaxanlı da hər iki şəxsiyyətin münasibətlərinə nəzər salaraq “Mirzə Şəfi Vazeh və Fridrix Bodenshtedt: böyük dostluq və böyük ayrılıq” məqaləsini qələmə almışdır.

Bu məqalədə Mirzə Şəfi və F.Bodenshtedt münasibətlərinə nəzər salmamışdan öncə, professor Mirzə Şəfinin doğum tarixi ilə bağlı yanlış

¹ Xəzər Universiteti, esmerhesenzade98@gmail.com

məlumatlara aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, bir çox tədqiqatçılar Mirzə Şəfinin doğum tarixi olaraq 1792-1794 illəri misal göstərirlər. Lakin, professor H.İsaxanlı bu faktın yanlış olduğunu sübut edir. Bizə məlum olduğu kimi, dahi Azərbaycan alimi və mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Belə ki, Mirzə Şəfinin təşkil etdiyi “Divani-hikmət” məclisinə bir gün təşrif buyuran Abbasqulu ağa Bakıxanov haqqında Mirzə Şəfi ilə Bodenştedtin söhbəti baş tutur. Söhbət zamanı Mirzə Şəfi Bakıxanovun ondan yaşca böyük olduğunu vurğulayır. Bu fakt bizə deməyə əsas verir ki, Vazeh 1795 və ya bundan sonrakı illərdə doğulmuşdur.

1840-ci ildə Tiflis qəza məktəbində Şərq dilləri üzrə müəllim işləyən M.F.Axundov vəzifədən çıxarkən öz yerini Mirzə Şəfiyə vermiş, buna görə də Vazeh uzun zaman Tiflisdə yaşamışdır. Alman səyyahı, rus və Şərq poeziyasının tərcüməçisi Fridrix Bodenştedtlə də Vazeh məhz Tiflisdə görüşmüşdür. Mirzə Şəfi ilə Bodenştedtin görüşünü tarixi bir görüş adlandıran professor H.İsaxanlı Mirzə Şəfinin təşkil etdiyi “Divani-hikmət” məclisindən məqalədə geniş şəkildə söhbət açmışdır. Bodenştedt Tiflisdə ikən Azərbaycan və fars dillərini öyrənməyə başlamışdı. Mirzə Şəfi dərslər zamanı ona Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz və Füzulinin şeirlərindən oxuyar, daha çox öz şeirlərini yazdırardı.

Sonradan Bodenştedtin 1850-ci ildə nəşr etdirdiyi “Şərqdə min bir gün” kitabında onun iştirakçısı olduğu “Divani-hikmət” məclisi haqqında təəssürləri də yer almışdır. Kitabın dünya ədəbiyyatında tutduğu yüksək mövqedən söz açan H.İsaxanlı məqalədə təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, 500 səhifəlik həcmə malik olan bu kitab bütövlükdə ana dilimizə hələ də tərcümə edilməmişdir. Lakin, bu kitab ilk nəşr olunduğu ildən bir il sonra tam şəkildə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Kitabın adının mənbəyi haqqında isə professor bir çox tədqiqatçıların vurğulamadığı maraqlı bir faktı açıqlamışdır. Belə ki, Mirzə Şəfi ilə görüşə gələn Bodenştedt burada böyük qonaqpərvərliklə qarşılanır. O, məclisdə Hafizin, Füzulinin qəzəllərini dinləyir, Kaxet şərabının dadından zövq alır. Onu əhatə edən bu ecazkar aləmin təsirinə düşüb məst olan, bunu “Min bir gecə” nağılına bənzədən Bodenştedt kitabın adını da məhz “Şərqdə min bir gün” qoymaq qərarına gəlir.

Professor H. İsaxanlı həm də məqalədə diqqətə çatdırır ki, Bodenştedt Abbasqulu ağa Bakıxanovdan “Fatma tar çalır” şeirini hədiyyə olaraq qəbul edir. Təəssüf ki, şeirin orijinalı bu gün əlimizdə yoxdur. Kitabda həmçinin,

Bodenştedt Mirzə Şəfinin ilk sevgisi Züleyxaya həsr etdiyi şeirlərin bir hissəsinin tərcüməsinə də yer vermişdir.

F.Bodenştedt öz vətəninə qayıdarkən onunla vidalaşan zaman Mirzə Şəfi kalliqrafik xətlə yazılmış şeirlər dəftərini ona hədiyyə etmiş, 1851-ci ildə isə Bodenştedt bu şeirləri “Mirzə Şəfi nəğmələri” adlı kitabda nəşr etdirmişdir. Kitabın ümumilikdə Qərbdə böyük uğur qazandığını qeyd edən professor, qısa müddətdə kitabın ingilis, fransız, italyan, polyak, macar, rus, ivrit dilinə və başqa dillərə tərcümə edildiyini, hətta Bodenştedtin ölümünə qədər (1892-ci il) kitabın 140 dəfə çap olunduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Mirzə Şəfi Vazehin ölümündən iyirmi il sonra XIX əsrin 70-ci illərində F.Bodenştedt qeyri-adi bir bəyanatla çıxış edərək dedi ki, şərqli şair və filosofun adı və obrazı uydurma və mistifikasiyadır, o vaxta qədər Mirzə Şəfi Vazeh imzası ilə təqdim edilmiş şeirlər guya nəşrin öz qələminin məhsullarıdır. H.İsaxanlı bildirir ki, əslində Bodenştedti “mistifikator” adlandırırlar: “Yəni, uyduran, çaşdıran, kobud desək, kələkbaz. Məsələn, Puşkindən, Lermontovdan etdiyi tərcümələri öz şeirlərinin arasına qoyub, aradan bir müddət keçəndən sonra onları özünün yazdığını deyib. Yəni, Bodenştedtdə bu məsələlər olub, onu müdafiə edənlər də bunu təsdiqləyirlər”. Professor bu arqumentləri misal gətirərək şeirlərin Bodenştedtdə yox, məhz Mirzə Şəfiyə aid olduğunu bildirir. Bununla yanaşı, Bodenştedtin dostu, sonralar Nobel mükafatı almış Paul Heysenin fikrini sitat gətirən H.İsaxanlı: “Bodenştedtin büründüyü Şərq maskasını çıxarıb atsaq, söhbət yalnız az və ya çox dərəcədə ruhla dolu orijinal əsərlərin yenidən işlənməsindən gedə bilər” - deyərək, Bodenştedtin özünün bu cür orijinal şeirlər yazmağa qadir olmadığını nəzərə çatdırır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov A. - “Vazeh və Bodenştedt: “Yozmalar və faktlar”, “Azərbaycan müəllimi”- 2010 - 28 may - S.21.
2. Bodenştedt F. – “Mirzə Şəfi haqqında xatirələr”, “Xan” nəşriyyatı, Bakı-2015, 136 səh.
3. Vazeh M.Ş.– “Nəğmələr”, “Şərq-Qərb”, Bakı-2004, 96 səh.
4. Veysəlli F. – “Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenştedt”, “Təhsil”, Bakı – 2010, 156 səh.
5. https://azertag.az/xeber/Azərbaycan_poeziyasinin_klassiki_Mirze_Sefi_Vazehin_yaradiciligi_Azərbaycan_ile_Avropa_arasında_edebi_medeni_elaqeler_in_inkisafında_muhüm_yer_tutur-58327 (18.03.2014)
6. <http://veyselli.com/8.htm> (30.7.2013)
7. https://525.az/site/?name=xeber&news_id=34524#gsc.tab=0 (13.04.15)

Summary

Asmar Hasanazadeh

Problems of Mirza Shafi Vazeh and Friedrich Bodenshtedt in Azerbaijani Literature (Based on the research of H.Isaxanli)

In this article, relationships of Azerbaijani poet and thinker Mirza Shafi Vazeh with German poet and orientalist F.Bodenshtedt, F. Bodenshtedt's thoughts on the Eastern World and simultaneously the general attitude to Mirza Shafi's poems after the publication of them were reviewed based on the research of Professor H. Isakhanli.

Key words: Isaxanli, East, Poetry, Bodenstein

III BÖLMƏ TƏHSİL

*Mehriban Məmmədova*¹

Elmi rəhbər: P.e.ü.f.d. L.Kərimova

Azərbaycan təhsilində islahatlar

Açar sözlər: Azərbaycan, təhsil, innovasiya, kurikulum

1999-cu ildə «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı» təsdiq olunduqdan sonra bütün təhsil sistemində, o cümlədən ali təhsil pilləsində islahatlar sistemli xarakter aldı.[2] Təhsilin məzmununun modernləşdirilməsi məqsədi ilə təhsil sahəsinə dövlət standartlarını tətbiq etmək, təhsilin keyfiyyətinə nəzarəti təmin etmək, təlim prosesində tələbələrin fəal iştirakını təmin etmək məqsədi ilə yeni təhsil texnologiyaları tətbiq etmək, bütün bu işlərin həyata keçirilməsi üçün yeni maliyyələşmə mexanizmi hazırlamaq, təhsilalanlara və tədrisedənlərə dövlət tərəfindən sosial himayənin artırılması kimi məsələlər diqqətdə saxlanılsa [4] da, müəyyən məqamlarda qüsurlar da rastgəlinən haldır. Bu qüsurlar əsasən, maddi-texniki bazanın düzgün istiqamətdə istifadə edilməməsi, kadr siyasətinin bəzən uğurlu olmaması və innovasiyaların müəyyən hallarda sadəcə formal xarakter daşmasından ibarətdir. Bu köklü islahatların özünün düzgün aparılması üçün ilkin tədbirlərə ehtiyac var. Çünki, var olanı yıxıb, onun yerində sıfırdan yenilik yaratmaq uzun zaman, zəhmət və böyük maddi-resurslar tələb edir. Ona görə də, müəyyən qədər mühafizəkar olub, “köhnə” üzərində “yeni” yaratmaq daha uğurlu nəticələr ortaya çıxara bilər.

Bu məqamda ilk göstərici gənc müəllimlərin ali təhsil müəssisələrinə cəlb olunması prosesinin genişləndirilməsidir. Müəllimlərin fəaliyyətini lazımınca dəstəkləmək üçün xüsusi mexanizmlər işlənilib hazırlanmalıdır. Ömək bazarı ilə əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün

¹ ADPU-nin Quba filialı/ Pedaqoji fakültə, mehriban.aliyeva.2011@mail.ru

təhsil siyasəti ilə əmək bazarı arasında müxtəlif koordinasiya mexanizmləri yaradılmalıdır. Əmək bazarının müntəzəm təhlili aparılaraq ali təhsillilər üçün şərh olunmalıdır. Əmək bazarı daha dəqiq tədqiq olunmalı və ona uyğun olaraq təhsil sistemi formalaşdırılmalıdır. Bu, ali məktəb məzunlarının əmək bazarında daha düzgün istiqamətlənməsinə və özünə yer tapmasına yardımçı olacaqdır. Ölkənin iqtisadi inkişafı, onun potensialının dinamikası nəzərə alınaraq ali təhsilin inkişaf strategiyası qurulmalıdır. Ümumiyyətlə görülən bütün islahatlar rəqabət qabiliyyətli mütəxəssislər, tədqiqatçıların hazırlığına yönəlməlidir.

Bundan başqa, mövcud ölkə və təhsil şərtləri islahatları yararlandığı ölkələrindən fərqli olması ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda Avropa ali təhsil modeli tətbiq edilərkən, yerli mühitin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, bu təcrübənin onlara uyğunlaşdırılması, habelə bu vaxta qədər bu və ya digər ölkədə ali təhsil sahəsində toplanmış müsbət təcrübələrin və milli ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi günün vacib məsələlərindəndir. Bunun üçün, ölkənin coğrafi, sosial-iqtisadi, demoqrafik şərtləri müqayisə edilməli və müvafiq struktura uyğun keys üsulu (case study) hazırlanmalıdır. Bu proseslə bağlı Dünya Bankının sədr müavini Wadi Haddadin “Education policy-planning process: an applied framework” kitabında adı çəkilən sferalarda tamamilə fərqli nəticələri ola Peru, İordaniya, Tailand və Burkina Faso kimi dövlətlərə aid 4 fərqli “case study” irəli sürülmüş, fərqli şərtlərin fərqli nəticələr doğurduğu qənaəti sübut olunmuşdur. [5, 68-77]

Kurikulum konsepsiyası ondan ibarətdir ki, buna qədər fakt yönümlü tədris həyata keçirən təhsil müəssisələri, artıq şəxsiyyət yönümlü tədris üzərində iş qurmalıdı. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hazırladığı “Future of Education and Skills 2030: Curriculum analysis” təhlilində prosesə təsir edən faktorları makrosistem, mezosistem, ekzosistem, mikrosistemlər olaraq qruplaşdırılmış və tələbələr bütün qrupların mərkəzində yer almışdır. [3, s.6] Balonya deklarasiyasını imzalamış bütün ölkələrin ortaq məqsədi təhsilin fasiləsizliyini təmin etmək, Avropa təhsilinin dahada zənginləşdirilərək bütün dünyaya yayılmasına nail olmaqdır. Balonya sisteminin özəlliyi ondan ibarətdir ki o, təhsilin bütün iştirakçıları, xüsusəndə tələbələr üçün bərabər imkanlar yaradır. Tələbələr bu sistemdə təkcə iştirakçı yox, həm də yaradıcı olmaq hüququ əldə edirlər. Lakin Balonya sisteminin özünə də sehirli qüvvə kimi baxmaq olmaz. Bu sistemin tətbiqi zamanı qarşıya xeyli problemlər çıxır ki, onların həlli cəmiyyətin birliyini tələb edir. Vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən problemin dərk edilməsi və dəstəklənməsi uğurun başlanğıcıdır.

Azərbaycanın və regionun digər gənc dövlətlərinin belə bir məqamda Avropanın qabaqcıl ölkələri ilə bir arada, bu məsələdən irəli gələn problemləri yüksək standartlar və Ümumavropa Ali Təhsil Zonası çərçivəsində həll etməyə qərar verməsi düzgün addımdır. [1, 10]

Ədəbiyyat

1. “Avropa ali təhsilinə inteqrasiya: problemlər, perspektivlər” mövzusunda Tətbiqi Tədqiqatlar Fondu və Azərbaycan Turizm İnstitutunun birgə keçirdikləri elmi praktik konfransın materialları. Bakı 2011.
2. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, https://president.az/files/future_az.pdf
3. OECD Future Of Education And Skills 2030: Curriculum Analysis
4. Təhsil Haqqında Qanun, [http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/18/c f 18343.htm](http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/18/c_f_18343.htm)
5. W.Haddad. “The policy-planning process in education: an applied framework”. UNESCO 1995. s 68-77

Summary

Mehriban Mammadova

Reforms on Azerbaijan education

The thesis is devoted to the analysis of innovative reforms in Azerbaijani education. The purpose of the study is to study the impact of reforms, to reveal the essence and application of the curriculum concept. In this regard, shortcomings and suggestions were introduced. This analysis was conducted with the study of the sources related to the subject, the analysis of the results obtained, the analysis and synthesis of the arguments, and also the comparative analysis method.

Müasir təlim metodları və dərslərdə ondan istifadə

Açar sözlər: təlim metodları, elektron təhsil, tədris, texnologiya, öyrənmə

Müasir təlim metodları

Zaman keçdikcə, dünya inkişaf etdikcə təhsil sistemində də yeniliklər yaranır. Bu yenilikləri izləmək, öz tədris planımıza daxil etmək və bununla da şagirdlərdə dərəcə maraqlı oymaq, onları motivasiya etmək biz – müəllimlərin borcudur. Bir neçə məşhur, uğur qazanmış müasir təlim metodlarını sizə təqdim etmək istəyirik.

STEAM – sözü hər hərfi ayrı mənəni ifadə edən abreviaturadır: S – science (elm), T – technology (texnologiya), E – engineering (mühəndislik), A – art (incəsənət), M – mathematics (riyaziyyat). Qeyd edək ki, bu tədris metodu Amerikada yaranıb və əvvəl sözün daxilində A hərfi yox idi, sonra isə bu sahədə çalışan elmi işçilər düşündülər ki, “elmi, texniki və yaradıcı sahələrin birləşməsi təhsil prosesini tələbələr üçün daha effektiv və faydalı edir” (7, 323) və beləcə bu sözə A (Art) hərfini – “incəsənət”i əlavə etdilər.

“STEAM fənləri ayrı-ayrı tədris etməyən, lakin kompleks təhsil layihələrinin icrası çərçivəsində bir-biri ilə vəhdətdə öyrənməyə imkan verən təhsil sistemidir” (4).

STEAM-in üstün cəhətləri: Dərslər fənlərə deyil, mövzulara bölünür; Elmi-texniki biliklərin real həyatda tətbiqi; Cəld düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və problemləri həll etmək; Öz gücünə inam yaratmaq; Aktiv kommunikativlik və qrup işi; Projektlərə kreativ yanaşma və s.

Fishbone – sözü tərcümədə “balıq skeleti” mənəsinə ifadə edir. Bu metod Yapon alimi Kaoru İsikavi tərəfindən hazırlanıb. “Fishbone diaqramı qrafik bir texnikadır və işləmə keyfiyyətinə təsir edən amilləri tapmaq və əhəmiyyətli dərəcədə təhlil etmək üçün yaxşı bir vasitədir”(6, 61). Bu, qoyulmuş problemin yaranma səbəbini araşdırmağa, inkişaf mərhələlərini izləməyə və onu aradan qaldırmaq üçün mümkün vasitələri analiz etməyə imkan verir.

¹ Xəzər Universiteti, hasanova_parvin@mail.ru

Fishbone diaqramı 4 informasiya blokundan ibarətdir: *Balığın baş hissəsi* problemi təcəssüm etdirir, *Aşağı hissədə* problemi yaradan səbəblər, *Yuxarı hissədə* problemi yaradan səbəbləri aradan qaldırmaq üçün metodlar, *Quyruq hissədə* isə nəticələr göstərilir.

Fishbone tədris metodunda:

- şagirdlər individual və ya qrup şəklində işləyirlər,
- qrafikin doldurulmasına 10-15 dəqiqə vaxt verilir,
- daha sonra isə hər bir hazırlanmış qrafik təqdim edilərək müəllim və digər şagirdlərlə birgə müzakirə olunur, bu zaman şagirdlər hər bir problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmağı, onu hərtərəfli təhlil etməyi öyrənirlər.

Mind fitness termini ilk dəfə 2014-cü ildə Moskvada “Атлас новых профессий” (Yeni peşələr atlası) jurnalında istifadə olunmuşdur. Mind fitness proqramının yaradıcıları olan Andy Barker və Beth Wood öz yeni kitablarında yazmışlar: “Həyatınızı dəyişəcək bacarıqları öyrənin, hansı ki sizin şəxsi fəaliyyətinizi, rifahınızı və ümumi xoşbəxtliyinizi artıracaq” (5).

Mind fitness trenerləri yaddaşı möhkəmləndirmək, diqqəti bir yerə cəmləmək, oxu sürətini artırmaq və sair bu kimi koqnitiv bacarıqları inkişaf etdirirlər. Onlar müxtəlif tip uşaqlarla işləyə bilirlər: bura həm xüsusi istedadla malik, giperaktiv uşaqlar, həm də öyrənmə və ya ünsiyyət çətinliyi yaşayan, motivasiya düşkünlüyü olan uşaqlar daxildir.

İlk növbədə yaddaşın quruluşu haqqında qeyd etmək lazımdır ki, yaddaş “qısamüddətli” və “uzunmüddətli” olaraq 2 yerə ayrılır. Beynimiz bizi artıq yüklənmədən azad etmək üçün “qısamüddətli” yaddaşa daxil olan informasiyanı tez-tez silir. Əgər hər hansı bir informasiyanın “uzunmüddətli” yaddaşa keçməsinə, beynimizə, necə deyərlər, həkk olunmasını istəyiriksə, onu mütləq vaxtaşırı təkrar etməliyik.

1. Özbərləməyin, dərk edərək öyrənməyə çalışın.
2. “4 detalın çalışması” üsulu.
3. Bir-birinə qarşı olan detalları, antonimləri öyrənin.
4. Bağlama/uyğunlaşdırma prinsipi.
5. “Yaddaş sarayı” metodu və s.

Beləliklə, yuxarıda göstərdiyimiz müasir təlim metodlarını sizə təqdim etməkdə məqsədimiz və istəyimiz odur ki, öz tədris planınıza bütünlükdə mümkün olmasa belə, müəyyən dərəcədə bu yenilikləri əlavə edəsiniz, dərsinizə rəngarənglik qatasınız, şagirdlərdə öyrənmə motivasiyasını inkişaf etdirəsiniz.

Ədəbiyyat

1. Arcaro.,J.S. Quality in education: an implementation handbook. St. Lucie Press. Florida.1995. ISBN 1-884015-58-1, pp.133;
2. <http://atlas100.ru/catalog/obrazovanie/trener-po-maynd-fitnessu/>
3. <http://steam.edu.az/index.html>
4. <https://letidor.ru/obrazovanie/3-voprosa-o-sisteme-steam-kotoraya-izmenit-rossiiskuyu-shkolu.htm>
5. <https://www.mindfitness.training/>
6. The Application of Fishbone Diagram Analysis to Improve School Quality. [https://www.academia.edu/28296336/The Application of Fishbone Diagram Analysis to Improve School Quality](https://www.academia.edu/28296336/The_Application_of_Fishbone_Diagram_Analysis_to_Improve_School_Quality)
7. Анисимова.,Т.И. STEAM-образование как инновационная технология для Индустрии 4.0. Т. И. Анисимова, О. В. Шатунова, Ф. М. Сабирова // Научный диалог. — 2018. — No 11. — С. 322—332. — DOI: 10.24224/2227-1295-2018-11-322-332.
8. Планета STEAM. Книга учителя. Lego Education. https://le-www-live-s.legocdn.com/sc/media/files/teacher-guides/preschool/ps_steam_park_45024_rus-1959813dee9c41b41216d0998d2e0bea.pdf

Summary

Parvin Hasanova

Modern teaching methods and their use in lessons

Nowadays, various new teaching methods have appeared in the educational system. We, as teachers, are obliged to follow these innovations, integrate them into our curriculum and thereby stimulate students' interest and motivate them. This article is written using the method of literary research and is based on a descriptive and analytical approach. As a result, this article demonstrates that new teaching methods are relevant for our time and are successfully applied in the process of teaching and learning.

Key words: teaching methods, e-learning, teaching, technology, learning

Azərbaycan dili dərslərində yeni təlim texnologiyalarından istifadə

Açar sözlər: məktəb, Azərbaycan dili, metod, dərs, motivasiya, şəxsiyyət.

Müasir məktəbin vəzifəsi – təbiətin və cəmiyyətin inkişafı haqqında tam və ya bütöv biliklər verməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin vacibliyini anlamaq üçün müəllim integrativ təlimin məzmunu və metodikasına yiyələnməklə yanaşı, həm də bir sıra özəllikləri, o cümlədən, uşağın şəxsiyyətinin ayrı – ayrı psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafına yönəldilmiş integrasiyanın rolunu bilməlidir.

Azərbaycan dilində verilən bilikləri, yəni məzmundaxili əlaqələri dərk etmədən təlim prosesində həmin əlaqələrə istinad nöqtələrini, yəni kəsişmə imkanlarını tapmaq və metodikalar tətbiq etmək qeyri-mümkündür [2, səh 226]. Müasir təhsildə üstünlük verilən başlıca məqsəd uşağın şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədə çatmaq üçün integrasiyalar yaradan təlimdən daha çox istifadə olunmalıdır.

5-11-ci siniflərdə Azərbaycan dili təlimi sistemə kurs sayılır. Milli Kurikulumda da şəbəkə məhz bu cür saxlanılır. Bu sistemdə Azərbaycan ədəbi dilinin nəzəri və təcrübi cəhətdən geniş planda öyrənilməsi həm də onun təlim dili, Dövlət dili olması ilə bilavasitə əlaqədardır [1, səh10].

Azərbaycan dilin 5-9 cu siniflərdən nəzəri-təcrübi, 10-11 ci siniflərdə isə təcrübi- nəzəri aspektdən öyrənilir. Dilin geniş məzmununun xətti, pilləli, konsentrik prinsiplərlə öyrədilməsinə baxmayaraq, yenə də orta məktəbi qurtaran gəncin şifahi və yazılı nitqi ədəbi dilin normativ tələblərinə cavab vermir.

Ədəbi tələffüzün ton, temp, fasilə, vurğu, intonasiya və orfoepiya komponentləri orta və ali məktəbə hazırlıq üçün yaradılan test tapşırıqlarına salınmır. Nitqdə daimi təkmilləşməyə ehtiyac duyulur.

¹ Bakı Slavyan Universiteti, agayevazx98@mail.ru

Müasir dərs yalnız tədris vəzifələrini deyil, təlim, tərbiyə və inkişafın bir – biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu kompleks vəzifələrin planlaşdırılmasını tələb edir. Bu vəzifələr məzmun, metod, priyom, təşkilatı forma, bir sözlə, bütün pedoqoji vəsaitlərin vəhdətində həyata keçirilir. Təlim metodunun əsas funksiyaları təlimedici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici funksiyalardır [3, səh.24].

Son dövrün pedoqoji – psixoloji mətbuatını izləyəndə məlum olur ki, bir çox metodist və müəllimlər sərhədləri aşıb gələn innovasiyaları az-çox dərk edir, onların tətbiqi yollarına həsr olunmuş təcrübələrini mətbuat vasitəsilə həmkarlarına çatdırmağa çalışırlar. Bu, alqışlanmalı haldır. Həmin müəllim və metodistlər yeni texnologiya və üsullar əsasında öz dərslərini idarə edirlər. Bunlara misal olaraq söz assosiasiyaları, şaxələndirmə BİBÖ, söz zənciri və digərləri kimi metodları göstərmək olar.

Söz assosiasiyaları. Bu priyoma əsasən müəllim 2-3 dəqiqə ərzində mövzunun mahiyyətini diktə edir, şagirdlər dərhal cavab verirlər. Müəllim, inkişaf dinamikasına əsasən şagirdləri qiymətləndirir.

Müəllim “Məsdər” mövzunu tədris edərkən sinifə tapşırıq verir ki, mən dediyim sözə əksmənalı söz tapıb defidlə yazın. Şagirdlər müəllimin dediyi sözlərin hər birini yazır, defis işarəsindən sonra əksmənalı söz əlavə edirlər: qqlxmaq- əyləşmək, atmaq – tutmaq və.s

Şaxələndirmə dedikdə, mövzudan asılı olaraq hər hansı aparıcı terminin, açar sözlərin mənalılarının açılmasına, dəqiqləşdirilməsinə xidmət edən priyom başa düşülür. Bu priyom tətbiq olunduqda şagirdlər sərbəst düşünür, kollektiv fəaliyyətdə fəal iştirak edirlər.

BİBÖ düsturu bildiklərim, istəyirəm biləm, öyrəndiklərim mənasını əhatə edir. Bu metod dərstdə motivasiyanın yaradılmasını tələb edir. Dərstdə motivasiya yaratmaq, şagirdləri maraqlandırmaq, nəyi işə öyrənməyə yönəltmək üçün şagirdlərə az tanış olan müəyyən əşya, şəkil, mexanizm göstərilir və onunla əlaqədar bildikləri xəbər alınır: “Bu nədir?”, “ Bunun haqqında nə bilərsiniz?”. Şagirdlər ona diqqətlə baxır, nələri bildiklərini, nələri bilmədiklərini götür-qoy edirlər. Onlar müəllimin köməyi və ya istiqaməti olmadan nələri öyrənmək istədiklərini qeyd edirlər.

Söz zənciri. Əlifba təlimi dövründə şagirdlərin heca anlayışını inkişaf etdirmək, onlara sözlər düzəltmək vərdişi aşılamaq məqsədilə ikihecalı sözlərdən ibarət söz zəncirindən istifadə olunur. Söz zəncirində hər bir sözün ikinci hecası növbəti sözün birinci hecası olur.

Ədəbiyyat

1. Əsgərova D.T. Ana dili dərslərində bədii materialların mənimsənilməsinin vasitə və yolları. Bakı, 2014, 124.s
2. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı, 2007, 271 s.
3. Qurbanov V. T. Azərbaycan dilinin təlimində fənn daxili əlaqələrdən istifadə üzrə işin sistemi. Bakı, 2015, 270 s.

Summary

Khayala Aghayeva

The use of new learning technologies in Azerbaijani language lessons

Modern school tasks and methods and technologies used in their implementation. Systematic teaching of Azerbaijani language in grades 5 - 11 as a separate subject. Looking back on the past, we see that the lesson is not only teaching, but we see that training, education, and development are interrelated to the organization of modern lessons From experience we learn that using new technologies and methods can lead to more economical results. Today, our society is developing a fully developed personality.

Key words: school, Azerbaijani language, method, urgency, motivation, personality.

Uşaqların nitq inkişafının zənginləşdirilməsində oyunların rolu

Açar sözlər: uşaq, nitq, oyun, dil, idrak, tapmaca, əxlaq.

Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin metodoloji əsasını dialektik idrak nəzəriyyəsi təşkil edir. Nitqin inkişafı üzrə işi düzgün təşkil etmək üçün tərbiyəçi həm də nəzəri-lingvistik məsələlərə dərinlən bələd olmalıdır. Məlumdur ki, dil və nitq arasındakı münasibəti lingvistik baxımdan ilk dəfə qiymətləndirən İsveçrə lingvisti Ferdinand De Sössür olmuşdur. Onun fikrincə dil və nitqin qarşılıqlı vəhdətdə olduğunu söyləmişdir. Bu fikirlə tam razılaşmaq olar.

Dil və nitq eyni hadisənin bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki aspektidir. Nitq yalnız kənardan müşahidə edən üçün səslənir. İnsanın idrak fəaliyyəti, təfəkkür fəaliyyəti dildə qeydə alınır və möhkəmlənir. Həyatının ilkin illərində uşağın inkişafı ilə əlaqədar onun idrak fəallığı idraki fəaliyyətə getdikcə daha çox yaxınlaşır.

Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Cəmiyyətdə dilin başlıca rolu onun əsas ünsiyyət vasitəsi olmasıdır [2, səh 9]. O eyni zamanda yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dünya fəlsəfəsidir. Nitqin inkişafı nitq fəaliyyətindən, dildən asılıdır. Nitq fəaliyyəti dedikdə, insan orqanizminin nitqi qurmaq üçün zəruri olan psixo-fizioloji işlərinin məcmusunu nəzərdə tuturlar.

Uşaqların nitq inkişafının zənginləşdirilməsində oyunların rolu böyükdür. Nitqin təşəkkülü və əyani-əmali təfəkkürün formalaşması məktəbəqədər yaş dövründən başlayır. Uşaqda ilk dəfə “mən”, “mən özüm” kimi şüurlu təzahürlər meydana çıxır [3, səh 7].

Uşaq oyunları əşyalarla keçirilən oyunlar, qaydalı oyunlar və yaradıcı oyunlar olmaqla üç böyük qrupa ayrılır. Əşyalarla keçirilən oyunlar məişət əşyaları, oyuncaqlar və stolüstü çap oyunlarına bölünür. 3 yaşa qədər uşağın oyunu əşyavi xarakter daşıyır. O, öz oyununu fərdi olaraq əşyalarla qurur.

¹ Bakı Slavyan Universiteti, a_xllova@mail.ru

Uşağın yaşı artdıqca onun fiziki inkişafı üçün istifadə olunan tədbirlərin növü artır və xarakteri dəyişir.

Didaktik oyunlarda ətrafdakılar haqqında təsəvvürlər dəqiqləşdirilir, möhkəmləndirilir və genişləndirilir [4, səh 11]. Uşaq əşyaların rəngi haqqında aydın təsəvvürə yiyələnir. Oyun zamanı eyni rəngdə olan əşyaları bir yerə toplamaq və rənglərin fərdi xüsusiyyətlərini tapmaq lazımdır. Bu zaman onların rəng haqqında təsəvvürləri genişlənir suallara sürətlə cavab tapmağı, fikirlərini aydın ifadə etməyi tələb edir.

Uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsində tapmaca, yanıltmacların və təmsillərin də imkanları geniş, rolu böyükdür. Tapmacalar uşaqların təfəkkürünün və nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir, onları düşündürməyə, fakt və hadisələri tutuşdurmağa, fərqli və oxşar cəhətlərini müəyyənləşdirməyə istiqamətləndirir.

Uşaq tapmacanın cavabını fikri axtarış edərək, özü fikirləşib tapmalıdır. Çünki bu zaman uşaq çox fikirləşir, götür – qoy edir, əşya – hadisə haqqında biliklərini, bacarıq və vərdişlərini aşkara çıxararaq, nitqi zənginləşdirərək məntiqli edir. Tapmacaların bir çoxu isə məişət, əşyalar, insanlar, bitkilər, heyvanlar, meyvələr, hava, təbiət hadisələri və s. haqqında məlumat verən təlim materialıdır.

Tapmacalarda hər hansı əşyanın mühüm əlaməti göstərilərək, bənzətmələrin köməyi ilə əşya dolayı yolla tapılır ki, bu da uşağın hafizəsini, yaradıcı təfəkkürünü və daxili nitqini inkişaf etdirir. Uşaq gördüyü əşyaları tutuşdurur, tapmacalardakı nişanələri müqayisə edir və nəhayət tapır [1, səh 95]

Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə onların lüğət ehtiyatının tanış olmayan və az tanış olan sözlər hesabına zənginləşməsi nəzərdə tutulur. Uşaqlar ətraf aləmin əlamətləri, fakt və hadisələri ifadə edən sözləri öyrənməklə, təbiət hadisələri, təbiət obyektləri ilə tanış olduqda, müşahidə apardığı əşya və hadisələr barədə uşaq öz yaşıdları ilə dialoqa girdikdə də lüğət ehtiyatı yeni sözlər hesabına zənginləşir. Eyni zamanda ictimai həyat hadisələri, insanların əməyi, ictimai müəssisə adları, orada işləyən peşə sahibləri haqda məlumat da lüğət ehtiyatına daxil olur.

Uşaqların nitq inkişafına dair aparılan məşğələlər onların tərbiyə və təhsil sahəsində böyük yer tutur. Uşaqların konkret əmək prosesinin gedişini təsvir etmələri də rabitəli nitqin inkişafına kömək edir. Müşahidə zamanı əşyanın hazırlanması üzrə prosesi uşaqlara göstərmək, əşyaların hissələri, keyfiyyətləri, xassələri ilə tanışlıq üzrə məşğələlər uşaqların nitqinə çox geniş və rəngarəng söz ehtiyatı daxil olmasına imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev M.M., Sadıqov A.S. Uşaq oyunları. Bakı: Gənclik, 1967, 261 s.
2. Bayramov A. Ziyəddin Məhərrəmov, Mustafa İsgəndərzadə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, "Ulu", 2015, 236 s.
3. Məktəbəqədər Təhsilin Kurikulumu (layihə). AMİ, 2007
4. Sadıqov F., Əliyeva L. Didaktik oyunlar, Bakı: Ünsiyyət, 2000, 28 s.

Summary

Aitaj Khalilova

The Role Of Games In The Enrichment Of Child`S Speech

Speech training plays an important role in upbringing and education of children. At the same time, the role of games is great in enhancing the development of speech. The development of coherent speech helps children describe a specific labor process. Only through didactic games does the imagination of the environment become clear, strengthened, improved, and the storage of speech is enriched.

Müasir dövrdə müəllim və tələbələr arasındakı pedaqoji ünsiyyətin şərtləri

Açar sözlər: müəllim, bacarıq, şagird, korreksiya, əməkdaşlıq

Bildiyiniz kimi, müasir dövrdə müəllimin ənənəvi işində dəyişikliklər olmuşdur. Müəllimin vəziyyəti indi bir lider (vasitəçi), aparıcı mövqedədir. Əslində bu müəllim rəhbərliyinin yeni bir növüdür. Bu rəhbərlik təlim məqsədinə çatmaq üçün müəllim və tələbənin birgə səylərinə əsaslanır. Müəllim sistematik, ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə əməkdaşlıq edir: problemli hallar yaradır, şagirdlərə tədqiqat məqsədləri qoymağa kömək edir, onların həllində metodiki kömək göstərir, həmçinin biliklərə yiyələnmək və mənimsəməyi öyrədir. Tələbə müəllimin rəhbərliyi ilə işləyir. Onun mövqeyi bir tədqiqat xarakteri daşıyır. Buna görə müəllimin istiqamətindəki kiçik araşdırmalara qoşulur, araşdırma aparır və konkret nəticələr çıxarır. Tələbə nəticələrini qiymətləndirərək sonlandırır. Müəllim və tələbənin hərəkətləri mövzularla eyni xarakter daşıyır. Bu münasibətlər müasir təhsilin əsas xüsusiyyətidir, məktəbi xarakterizə edir və onun humanist keyfiyyətlərini ortaya qoyur. [1,səh.49]

Qarşılıqlı anlaşımanı asanlaşdırmaq üçün müəllim-tələbə qarşılıqlı əlaqələri bir-birlərinə yönəldilməlidir. Bu da öz növbəsində davranışın qarşılıqlı düzəlişinə səbəb olur. Öyrənmə tələbələrarası münasibətlərdən başlayır və bitir. Müəllim və şagird qarşılıqlı əlaqəsi tədris və təlim məsələlərinin həllində əsas rol oynayır.

Tədris prosesi hər iki tərəfin məqsədlərinə çatma bilməsi üçün əlaqələr yaratmaq məqsədilə hazırlanmışdır. Əməkdaşlığın əsası proses iştirakçıları arasında müsbət münasibətlərin qorunmasıdır. Müəllim və tələbə arasındakı münasibət birbaşa ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə vasitələrinin təbiətindən asılıdır. Tələbələrin təcrübəsini mənimsəmək şəxsi münasibətlərdən kənarda mümkün deyil. Məhz bu münasibətlərdə şagird müəllimin qiymətləndirməsini başa düşür. Şagird müəllimini də yüksək qiymətləndirir. Müəllimin münasibəti şagirdin uğur qazanmasına səbəb olan vasitədir. Müəllimə müsbət münasibət öyrənməyə marağı və tələbələrin bilik əldə etmək istəyini artırır.

¹ Bakı Slavyan Universiteti, yusubzademedine@gmail.com

Bu vəziyyətdə müəllim nəyin düzəldilməli, mənimsənilməli və nəyə əsaslandırıldığını təyin edə biləcəkdir. Bu assimilyasiya prosesləri öz-özünə baş vermir. Şagird müəllim dəstəyi nəticəsində başqalarının fikirlərini, davranışlarını nəzərə almağın vacibliyini öyrənir. Əsas, tələbənin bütün şəxsiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaqdır.

Bu, təlim tempini və keyfiyyətini dəyişdirməyə imkan verən bir şərtədir. Savadlı bir müəllim, təbii olaraq pedaqoji prosesi yeni prinsiplərin tələblərinə uyğun olaraq demokratik bir mühitdə qurmağa çalışır. Bu şərtlər, öz növbəsində, tələbə fəaliyyətinə imkan verir. Şagird müəllimin göstəriş və tövsiyələri əsasında müəllimin potensialını səfərbər edərək səmərəli işləyir.

Müəllim və tələbə arasındakı yüksək münasibətlər yaxşı nəticələrin əldə edilməsi ilə müəyyən edilir. Bu, real prosesdə baş verir.

Real proses pedaqoji bir prosesdir. Məhz bu müddətdə müəllimlə tələbə arasındakı əlaqənin tədris-təlim mexanizmi yaranır. Həm müəllimlər, həm də tələbələr bu çərçivədə potensiallarını nümayiş etdirirlər. Həqiqi proses, təlimin səmərəliliyinə və iki tərəf arasındakı qarşılıqlı əlaqələrə diqqət yetirərək müəllimlə tələbə arasında əməkdaşlıq tələb edir. Yeni tədris prosesində tədris və təlim arasındakı əlaqələrin əməkdaşlıq baxımından nə qədər yüksək qiymətləndirilməsindən asılı olmayaraq, tələbə nişanları daha çox görünür. Müasir pedaqoji ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, pedaqoji prosesdə subyektlər kimi çıxış edirlər. Tədqiqatlarda iştirak edir, bu mövzuda araşdırma aparır, əldə olunan bilikləri tətbiq edir və müqayisə və təhlil istifadə edərək məntiqi düşüncə filtrindən istifadə edərək fakt və hadisələri qiymətləndirirlər. [3,səh.102]

Tələbələrin təlim prosesindəki fəaliyyətləri təqlid, təkrar və ya hər hansı bir dekorativ bilikləri tətbiq etmə nümunələrinin inkişafı ilə bitmir. Tələbə mülahizəsi, əsaslandırma, müstəqil mühakimə müasir öyrənmə xüsusiyyətləridir. Bütün bunlar şagirdlərdən təlim prosesində məntiqi tapşırıqlar və yaradıcı fəaliyyət üzərində işləmələrini tələb edir. Müasir psixopatoloji tədqiqatlar da bu fikrin müasir təhsil nəzəriyyəsində aparıcı rol oynadığını göstərir.

Müəllim və şagirdlərin fəaliyyət xüsusiyyətləri, yeni məzmun arasındakı əlaqəni diktə edir. Əlbətdə bunu son pedaqoji ədəbiyyatda göstərildiyi kimi «əməkdaşlıq», «əməkdaşlıq pedaqogikası» adlandırmaq olar. [5,səh.67] Əslində bu münasibətlər qarşılıqlı anlaşma və demokratik ünsiyyət, bir sözlə, dialoq mədəniyyətinə əsaslanır. Bu, ilk növbədə problemin həllidir. Müəllimlər və tələbələr söylərini buna yönəldirlər. Məqsəd öyrənmə və öyrənmə qüvvələrini birləşdirməkdir. Bu prosesin faydası tələbələrin bilik aktivliyini

artırmaq, problemlərə həll yolu tapmaq və kəşflər etməkdir. Hər bir nailiyyət müsbət nəticələri ilə müsbət münasibət yaradır və tələbələr arasında böyük sevincə səbəb olur. Həm də öyrənməyə marağın artmasına təsir göstərir.

Müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması təbii bir tədris prosesinin formalaşmasına səbəb olur. Bu, təhsilin ənənəvi tədris prosesi ilə əlaqəli sahələrinin dəyişdirilməsinə səbəb olacaqdır. Bu zaman müəllim və tələbə arasında işgüzar əlaqələr yaranır. Bu şərtlərdə hər kəs təbii olaraq qarşısına qoyduğu məqsədə çalışır.

Müəllim-şagird qarşılıqlılığının ortaya çıxması da ənənəvi olaraq məktəb və valideynlər arasında münasibətlərin yeni kontekstdə inkişafına öz töhfəsini verir. Valideynlərə məktəb prosesində və övladlarının gündəlik fəaliyyətlərində daha fəal iştirak etmək və onların öyrənməsinə təsir etmək imkanı verilir. Müəllimlər və valideynlər arasında yeni ünsiyyət xətləri yaranır. Valideynlər övladlarının təlim fəaliyyətlərində iştirak edə və problemləri ilə daha yaxından tanış ola bilərlər. Müəllim və tələbə arasındakı əlaqə tədris prosesinin barometridir. Onun vasitəsi ilə müəllimlərin və tələbələrin fəaliyyəti, habelə təlimin xarakteri haqqında tam məlumat əldə edə bilərsiniz. Şagirdlərinin öyrənmə maraqlarından istifadə edən müəllimlər ünsiyyət bacarıqlarından istifadə edirlər. Beləliklə, tələbə komandasını tədris prosesinə hazırlamaq, ümumi fəaliyyət məntiqinə əməl etmək üçün ən yaxşı yol ünsiyyət bacarığıdır. Müəllim və tələbə arasındakı münasibətlərdə müəllim fəaliyyətində aparıcı keyfiyyətlərdən biri də tədqiqatdır. Müəllim məqsədlərini tətbiq edəcəyi standartlara əsasən müəyyənləşdirir. Öz hərəkətlərini onları reallaşdırmaq üçün tərtib edir. Konkret bir plan hazırlayır. Gündəlik fəaliyyətə gəlincə, müəllim hər dərs üçün orijinal bir sistem hazırlayır. Onun həyata keçirilməsi üçün imkanları müəyyənləşdirir. Bu mənada iş müəllimin zəruri bacarıqlarından biri hesab olunur və onun formalaşması üçün səy göstərmək arzu olunur. [6,səh.34]

Müəllim həm ünsiyyət, həm də tədqiqat üçün elmi bacarıqlar əldə etməlidir. Müəllimin akademik və pedaqoji və psixoloji hazırlığı onun ünsiyyət və tədqiqat bacarıqlarını təmin edir. Buna görə də bu bacarıqlar, başqalarının müəllim kimi formalaşması, tələbələrə aktiv tədris mühitini daha səmərəli təşkil etməyə və idarə etməyə kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2010.
2. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.

3. Karnegi D. Dost qazanmaq və adamlara təsir göstərmək sənəti. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2015.
4. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2002.
5. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azərənşr, 2009.
6. Komenski Y.A. Böyük didaktika (Elmi redaktoru, nəşrə hazırlayan və ön sözün müəllifi F.Rüstəmov). Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
7. Qənizadə S.M. Seçilmiş əsərləri, Bakı: 1965.
8. Quliyeva K.R. Yuxarı sinif şagirdlərinin müəllimlik peşəsinə istiqamətləndirilməsi. Bakı: Nurlan, 2003.
9. Mahmut Açı. Peşəkar müəllimin bədən dili. Bakı: 2013.
10. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007.
11. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2007.

Summary

Madina Yusubzadeh

Conditions of pedagogical communication between teachers and students in modern times

The training process is designed to create such relationships that both parties can achieve the goals set. The basis of the cooperation is to maintain positive relationships between the participants of the process. How the relationship between the teacher and the student is directly influenced by the nature of the means of communication and interaction. Mastering the experience by students is not possible outside of personal relationships. It is within these relationships that a student understands the teacher's assessment. The student also appreciates his teacher. The attitude of a teacher is what makes a student successful. Positive attitude towards the teacher increases the interest in learning and the students' desire to acquire knowledge. In this case, the teacher will be able to determine what needs correction, assimilation and what it is based on.

Key words: teacher, skill, student, correction, collaboration

Xarici dillərin tədrisində videokommunikasiyaların rolu

Açar sözlər: videokommunikasiya, distant təhsil, xarici dil

Müasir dövrümüz hər bir insanın ən azı bir xarici dil bilməsini tələb edir. İnsanlar xarici dili iş həyatında inkişaf, uğurlu gələcək, səyahət etmək, müxtəlif mədəniyyətlərlə tanış olmaq və s. kimi bir çox məqsədlərə çatmaq üçün öyrənmək istəyirlər. Buna görə də xarici dil öyrənmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər, hətta bəziləri bunun üçün yeni üsullar yaratmağa çalışırlar. Bu işdə ən təcrübəli şəxslərdən soruşsaq, alacağımız cavab şübhəsiz ki, “dili yerində öyrənməlisən” olacaq. Əlbəttə ki, xarici dil öyrənməkdə ən effektiv metod həmin dili öz daşıyıcısından öyrənməkdir. Ancaq bildiyimiz kimi bu, hamı üçün əlverişli və sərfəli deyil. Son vaxtlarda getdikcə yayılan bir sistem var: “Distant Təhsil”. Bu üsuldən istifadə edərək olduğumuz yerdən nəinki bir xarici dili, hətta istədiyimiz bir çox şeyi öyrənmə bilərik.

Müəllim və tələbənin eyni məkanda olma məcburiyyətini ortadan qaldıran sistem “Distant Təhsil” sistemidir. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasındakı əlaqəni telekommunikasiya¹ və kompyuter şəbəkələri ilə uzaq məsafədən həyata keçirir. Distant təhsilin yaranma və başlanğıc tarixi mübahisəli mövzudur, lakin bu proqramın ən erkən formaları Avropada 1800-cü illərin başlanğıcında inkişaf etməyə başlamışdır. Ən ilkin formaları qəzet və jurnallar idi. İlk zamanlarda şahmat oyunlarını öyrətmək üçün müəllimlər elanlar verirdilər və tələbələr məktub vasitəsilə şahmatın sıralı addımlarını müəllimə göndərirdilər. Əgər tələbə düzgün etmişsə qəzetdə çap olunurmuş, əgər yanlış olarsa qəzetdə düzgün forması elan edilirmiş. Bu sistemdəki üsullarda texnologiya həmişə üstünlük təşkil edir. Bunlardan ən məşhuru “videokommunikasiyalardan” istifadədir.

Videokommunikasiya nədir? Videokommunikasiya məlumatların canlı video axını və ya video paylaşma yolu ilə ötürülməsinə deyilir. Bu ünsiyyət forması ilə məlumat göndərənlər və qəbul edənlər həm səs, həm də videodan istifadə edərək qarşılıqlı əlaqə qura bilirlər. Bu prosesin digər formalardan

¹ Xəzər Universiteti, gulal.hajimammadova@gmail.com

üstünlüyü ondadır ki, ekranda qarşılıqlı əlaqə olur və bu da yaxşı əks təsir alınmasına kömək edir. Videokommunikasiyaların müxtəlif növləri var:

1.Video Zəng: Bu, iki və ya daha çox insanın telefon və ya kompyuterdən istifadə edərək video vasitəsilə əlaqə qura biləcəyi bir xidmətdir. Bu zəng növü ilə qarşılıqlı əlaqə quranlar əsasən söhbət edərkən bir-birlərini görə və eşidə bilirlər.

1: (ing. telecommunications, rus. телекоммуникация):telerabitə

2. Video Konfrans: Bu, iki və ya daha çox insanın müxtəlif yerlərdən canlı, vizual bağlantı paylaşa biləcəyi ünsiyyət formasıdır. Bu prosesin müsbət cəhəti bundadır ki, dil öyrənmək istəyən tələbə hər hansı bir sözü və ya qrammatik məlumatı başa düşməzsə, həmin an əks təsir ala bilər, müəllimə sual verə bilər. Sual vermək xarici dillərin öyrənilməsində bizə kömək edən ən effektiv vasitədir. Mənfi tərəfi isə budur ki, texniki problemlər ola bilər. Məsələn, işıq sönmə bilər, şəbəkə xətti kəsilə bilər və s.

3. Telepresensiya²: Bu, video konfransın daha inkişaf etmiş formasıdır. Burada iştirakçılar göz təması qura və şəxsi səviyyədə qarşılıqlı əlaqə qura bilərlər. Telepresensiyanın uğurla işləməsi üçün istifadəçilər üçün xüsusi hazırlanmış kameralar və LCD ekranlar lazımdır. Telepresensiya daha çox şirkətlər tərəfindən işçilərlə korporativ görüşlər keçirmək və ya dünyanın dörd bir tərəfindəki müştərilər, təchizatçılar və tərəfdaşlarla əlaqə yaratmaq üçün istifadə olunur.

4. Video Paylaşımı: Bu metodla iclas iştirakçıları məruzəçinin həmin an nəyi paylaşdığını görə bilərlər. Bu, video zəngə uyğun işləyən paket məlumat bağlantısı ilə mümkündür. Həmin platformada videoların paylaşılması dərhal baş verir və bütün görüş iştirakçıları video fayllarını eyni vaxtda görə bilirlər.

Ümumiyyətlə, videokommunikasiyaların dil öyrənmə zamanı ən çox müraciət edilən və istifadə edilən sahəsi “video dərslərdir”. Normal şəraitdə dərs zamanı tədris proqramına uyğun şəkildə dərsə davam edilir. Amma video dərslərdə bu sərbəst formada irəliləyir, bizə hansı hissə, mövzu maraqlıdırsa, hansı hissədə çətinlik çəkiriksə, onu seçib izləyirik. Bundan əlavə olaraq vizuallaşdırma³ video dərslərdə olan müsbət faktorlardan biridir. Buna görsəlləşdirmə də deyə bilərik. İnsanlarda 5 hissiyat üzvü var: görmə, eşitmə, dad bilmə, iy bilmə və toxunma. Video dərslər zamanı bizim iki hissiyat üzvümüz aktiv olur: görmə və eşitmə. Görmə insanın məlumatı qavramasının 80 %-ni təşkil edir. Bir insan hər hansı məlumatı gördükdə onun 80%-ni qavramış olur, eşitdikdə isə 40%, maksimum 60%-ni qavramış olur. Video

dərslər zamanı bunların hər ikisi olur və bununla da biz dil öyrənərkən həm sözlərin tələffüzünü, həm də necə yazıldığını yaxşı anlayırıq. Bunlar video dərslərin bəzi müsbət cəhətləridir. Bu prosesin mənfi cəhətləri də var. Ən başda, həmin videonun hazırlanması öyrədən şəxs üçün zəhmətli və müəyyən xərc tələb edən prosesdir. Bu video çəkildikdən sonra montaj edilir, şəkillərlə əhatə edilir və altıyazılar əlavə edilir. Bu da həm vaxt, həm səbr, həm də müəyyən xərc tələb edir. Müasir dövrdə insanlar maksimum qısa müddətdə maksimum məlumat əldə etmək istəyir. Buna görə videoları hazırlayanlar da videoların müddətini qısa tutmağa çalışırlar ki, yorucu olmasın. Bir insan hər hansı bir şeyə maksimum 20 dəqiqə diqqətini cəmləyə bilər, hətta bəzən daha az. Buna görə də video dərsi hazırlayan şəxs həm videonu qısa tutmağa, həm də həmin videoya bir çox məlumat yerləşdirməyə çalışır, bu zaman da həmin videonu izləyən şəxs məlumatı tam şəkildə başa düşüb, qavramaq üçün videoya bir neçə dəfə təkrar baxmalı olur. Xüsusilə də dil öyrənərkən diqqət çox vacibdir. Video çox qarışıq olarsa, bu zaman məlumatın yadda qalması çətinləşər. Bu da video dərslərin digər mənfi tərəfidir.

2: (ing.telepresence, rus. телеприсутствия): texnologiyanın uzaqdan kontrolu

3: lat. visualis–görülən, ing. visualization–görüntüləmə

Bundan əlavə olaraq videokommunikasiyaları onlayn və oflayn olmaqla iki yerə bölmək olar. Onlayn olduğu zaman biz həmin an əks təsir ala bilərik və öyrənmək istədiyimiz xarici dillə bağlı suallar verib həmin suallara da cavab ala bilərik. Həmçinin bu, onlayn proses olduğuna görə digər ölkələrdən olan müxtəlif dil daşıyıcılarının hər birindən yeni informasiyalar əldə edə bilərik. Amma bu proses zamanı texniki problemlər bizə mane ola bilər, bəzi insanlar çoxluq içində utanıb suallarını verməyə bilər və ya onlayn video zamanı biz başqa bir işlə məşğul ola bilərik. Əlavə olaraq biz bu prosesdən yalnız internet vasitəsilə faydalana bilərik.

Oflayn proses isə fərqlidir. Biz istədiyimiz an videonu dayandırıb başqa bir işlə məşğul ola bilərik, həmin videonu yükləyib internetin olmadığı yerlərdə təkrar izləyə bilərik. Lakin oflayn proses zamanı biz həmin an əks təsir ala bilmərik, başa düşmədiyimiz məqam olarsa sual verə bilmərik.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, xarici dillərin tədrisində videokommunikasiyalar önəmli rola malikdir. Mən düşünürəm ki, video dərslər xarici dillərin öyrənilməsində daha üstün rola malikdir. Lakin video dərslərdə öyrədən şəxs qrupun, insanların həm psixoloji, həm də mənəvi yönümünü, bundan əlavə olaraq, qrupun psixoloji, mənəvi və fiziki

göstəricilərini nəzərə almalıdır. Əgər bütün bunlar nəzərə alınarsa, bu zaman xarici dillərin tədrisində videokommunikasiyalar əvəzsiz rola malik olarlar.

Ədəbiyyat

1. <https://www.celt.az/distant-t%C9%99hsil-n%C9%99dir-az%C9%99rbaycanda-distant-t%C9%99hsil-sistemi/>
2. <https://cis-india.org/telecom/resources/video-communication>
3. <https://www.eztalks.com/video-conference/video-communication-all-you-want-to-know.html>
4. <https://ikisahil.az/post/distant-tehsil-nedirve-hansi-xususiyyetleri-var>

Summary

Gulal Hajimammadova

The Role Of Videocommunicating on Teaching Foreign Languages

These are some of the main forms of video communication that can be ideal for teaching foreign languages. Each of them has its own unique benefits but also comes with a set of drawbacks as well. That means one has to consider the strengths of each mode and compare to see whether it matches his/her own communication needs. But what matters is finding a form of video communication that's flexible, reliable and cost-effective. While comparing or shopping around, it might also be important to consider the newest technologies of online communication. That's because they tend to offer high-quality video streaming, seamless video communication and more lifelike face-to-face interaction. The use of video communication has grown exponentially over the past decade, especially in the business and education.

Key words: video communication, distance learning, foreign language

Hamlet İsxanlının həyat və yaradıcılığının ali və orta məktəblərdə tədrisi

Açar sözlər: İsxanlı, dilçi, Xəzər Universiteti, təsisçisi, riyaziyyatçı.

Bəşəriyyətin yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərin yaradıcılığı kimi həyatı da gənclərə həmişə nümunə olmuş, yeni nəslin yüksək ideallarla yaşamağa, xalq üçün faydalı adamlar tək böyüməyə, işləməyə və qurub yaratmağa ruhlandırmışdır. Belə şəxsiyyətlərin zəngin yaradıcılığı ilə yanaşı həyat və ictimai fəaliyyətinin şagirdlərə dərinlən mənimsədilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki, belə sənətkarlar qələm sahibləri olmaqdan əlavə, eyni zamanda, öz gündəlik yaşayışları, dost-tanışa, xalqa, vətənə, ədəbiyyata, münasibətləri ilə də fərqlənmişdilər.[1, səh.3]

Xəzər Universitetinin təsisçisi, riyaziyyatçı, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, şair, yazıçı, publisist, tərcüməçi, elm, mədəniyyət və təhsil tarixi üzrə mütəxəssis, ədəbiyyat və dilçilik, tarix və fəlsəfəyə dair çoxsaylı əsərlərin müəllifi də belə dəyərli şəxsiyyətlərdən biridir.

Onun həyat və yaradıcılığının orta və ali təhsil kitablarında tədrisi gənc nəsillərə böyük töhfələr verəcək. Xalq arasında biliklər yaymaq, ürəklərdə maarif ziyası yandırmaq hər birimizin müqəddəs işi, mənəvi borcudur. Onun maarifçilik, milli elmimizin tərəqqisi, dünya şöhrəti qazanması sahəsində göstərdiyi bir çox xidmətləri olmuşdur. İstər orta məktəblərdə, istərsə də ali təhsil ocaqlarında təhsil alan gənclərimiz yaradıcılığını oxuduğu şair və yazıçıların həyatlarını hər zaman özləri üçün nümunə götürürlər. Hamlet İsxanlının həyatı da gənclərin parlaq gələcəyi üçün ən bariz nümunədir. Dilimizi öyrənərkən ayrı-ayrı bəhslərə yaradıcı yanaşmaq üçün şagirdlərin daha dolğun fikir sahibləri olması məhz Hamlet İsxanlı kimi uzaqgörən şəxsiyyətlərin yaradıcılığında öz əksini tapır. Bu gün istedadlı şagirdləri üzə çıxarmaq onlardakı bu və ya digər qabiliyyəti inkişaf etdirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Onlara ədəbiyyat ruhunu aşılamaq məhz müəllimlərin tədris etdiyi bayatılar, şeirlər kitablarından nümunə götürməklə başlayır. Müəllim – biliklərin əldə edilməsi yolunun bələdçisi, şagird-

¹ Xəzər Universiteti, esmer.ejderli@gmail.com

tədqiqatçı və bilikləri kəşf edəndir. Bizə elə gəlir ki, məktəblilər tədris edilən bilikləri yalnız qavramağı deyil, həmçinin də onları öz şüurlarında möhkəmləndirməyi və nitqləri vasitəsilə aydın, məntiqi şəkildə ifadə etməyi bacarmalıdırlar. Hər bir şagirdin ümumi dünyagörüşünə, geniş təfəkkürə və aydın nitq vərdişlərinə yiyələnməsi ədəbiyyat kitablarının müstəsna rolu vardır. [2, səh. 15]

Tədqiqat və müşahidələr göstərir ki, müasir təlim şagirdlərin idrakını, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllimin pedaqoji ustalığı həm də şagirdlərin elmi təfəkkürünü, tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməsindədir. Şagirdlər üçün elə şərait yaradılmalıdır ki, onlar öz fikirlərini davam etdirləsinlər.

Hamlet İsaخانlının müxtəlif kitab, qəzet və jurnallarda dərc olunmuş yazıları vardır. Hamlet İsaخانlının təsisçisi olduğu universitetin nəşriyyatı da vardır. Xəzər Universiteti nəşriyyatı oxucuların və təhsil ocaqlarının tələbatını ödəyən keyfiyyətli elmi və bədii kitab və jurnal nəşri ilə məşğuldur. Nəşriyyat dərslilər və dərslərsəitləri, monoqrafiyalar, konfrans materialları, elmi və elmi-kütləvi dərgilər, tərcümə əsərləri və digər keyfiyyətli nəşrlər hazırlayır. İngilis və digər xarici dillərdən Azərbaycan türkcəsinə və Azərbaycan türkcəsindən digər dillərə tərcümə layihələri bu nəşriyyatın fəaliyyətində mühüm yer tutur. Onun “Şair” kitabı 2010-cu ildə Xəzər Universiteti Nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür. Həyat və yaradıcılığında arzu olunan mövqeyə gələn dahilərin rolu təhsildə daimi aparıcı rol oynayır. Elm ocaqlarında müəllimlərin tədris etməsini asanlaşdırır. Orta məktəblərdə müəllim bu nəcib ideyanı şagirdlərə dərk etdirməlidir ki, belə şəxsiyyətlər mədəniyyətimizin əsasında duran bizim milli vüqarımızdılar. Əslində şagirdləri, hər şeydən əvvəl, yazıçıların şəxsiyyəti, onun ideya zənginliyi, ədəbiyyata, sənətə, sənətkarlara münasibəti, dövrünün ədəbi həyatında tutduğu mövqe, müasir həyatın qarşıya qoyduğu məsələlərə nə dərəcədə cavab verməsi kimi məsələlər maraqlandırır. Məhz buna görə də şagirdlər yazıçıların tərcümeyi-halını öyrənmək məsələsinə olduqca böyük maraq göstərir, öyrəndikləri sənətkarların yaxşı sifətlərini təqlid etməyə, həyatda özlərini onlara oxşatmağa meyl göstərirlər. Yazıçının şəxsiyyətini özü üçün aydın təsəvvür edən şagird onun haqqında daha artıq düşünür, əsərlərini diqqətlə oxuyur, onda sənətkarın yaradıcılığına şüurlu münasibət yaranır. Yazıçının həyatını tədris edərkən müəllimin əlində ən etibarlı mənbələr bunlar olmalıdır: yazıçı haqqında müasirlərinin xatirələri, məktubları, gündəliklər, yazıçının tərcümeyi-halı, qeyd dəftərçəsi, onun öz şəxsiyyətinin müəyyən cəhətlərini işıqlandıran bədii əsərləri və s.

Müəllimin yazıçı haqqında verdiyi məlumatlardan çox şey asılıdır. Hərtərəfli biliyə malik olan, canlı bədii və maraqlı söhbətləri ilə şagirdlərin hissənə, şüuruna, varlığına təsir edən müəllim onlarda ədəbiyyata, sənətə, bədii yaradıcılığa, habelə yazıçıların həyatına böyük məhəbbət oyadır. Bu cəhətdən Hamlet İsxanlının mənalı və qaynar həyatı müəllimə zəngin material verir. Yaradıcılığını o qədər sadə, anlaşıqlı dildə yazmışdır ki, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrindən asılı olmayaraq, şair müxtəlif variantlarda sinifə təqdim oluna bilər.

Cəmiyyət böyüməkdə olan nəslin təmsalında öz ömrünü davam etdirir və həmin nəslin tərbiyəsi, əxlaqı, mədəniyyəti, davranış normaları, dünya-görüşü, əqidəsi, arzu və istəkləri, daim onun üçün diqqət mərkəzində durur. Həmin keyfiyyətlərin işıqlı, müsbət istiqamətə yönəldilməsində uşaqlar üçün yaradılmış sərvətlərdən bədii əsərlərdən də mühüm vasitə kimi istifadə edilməlidir. İstər ali təhsil ocaqlarında, istərsə də orta məktəblərdə Hamlet İsxanlının həyat və yaradıcılığının tədrisi, gənclərin bu kimi şəxsiyyətləri özlərinə ideal obraz olaraq seçib, məqsədyönlü şəkildə gələcəkdə olan öz mövqelərini tapmaqda çox böyük təsir edəcək. Hamlet İsxanlı riyaziyyatçı olmaqla yanaşı ədəbiyyata çox böyük maraq göstərən həmçinin, onun inkişafında bir çox fəaliyyətləri olmuşdur.

Hamlet İsxanlı dil və ədəbiyyat, tərcümə nəzəriyyəsi və tarix üzrə tədqiqat aparan və sanballı əsərlər yazan elm və sənət adamıdır, çoxsaylı məqalə, monoqrafiya və dərsliklərin müəllifidir. Hamlet İsxanlının həyat və fəaliyyəti müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış elmi, bədii və publisistik yazılarda, məqalə və kitablarda, sənət əsərlərində öz geniş əksini tapmışdır. İsxanlı soyadını o, poetik yaradıcılığında, həmçinin humanitar və sosial elmlər sahəsində yazdığı əsərlərində işlətməmişdir. Onun bütün riyazi əsərləri «İsayev» soyadı ilə çap olunmuşdur. Hazırda o, geniş ictimaiyyət arasında daha çox Hamlet İsxanlı kimi tanınır. Hamlet İsxanlının tərcümə məsələləri ilə bağlı tədqiqatları çox maraqlıdır. «Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı» adlı irihəcmli məqaləsi geniş tərcümə fəaliyyətinin həlledici rol oynadığı Şərq-Qərb ünsiyyətinin tarixinə və təhlilinə həsr olunmuşdur. [2, səh.2] Azərbaycan türkcəsinə və Azərbaycan türkcəsindən tərcümələri, o cümlədən poetik tərcümə problemlərini işıqlandıran bu əsər yaradıcı (bədii) tərcümə ilə məşğul olanlar üçün, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, «əvəzedilməzdir, stolüstü kitabdır, istinad qaynağıdır». Azərbaycanda təhsil islahatı aparılması yolları üzərində düşünməyə və yazmağa davam edən Hamlet İsxanlı bu işdə əməli surətdə də

ciddi iştirak etdi, tamamilə yeni tipli ali məktəb yaratdı. Xəzər Universiteti Azərbaycanın ilk özəl ali məktəbi olmaqla yanaşı, keçmiş Sovetlərdə də rəsmən yaradılmış ilk özəl ali məktəblərdən biri idi. Bu universitetin qurulması ilə bağlı hadisələri o, bir qədər sonra qələmə aldığı «Xəzərin sorağında» adlı əsərində ustalıqla təsvir etdi. Hamlet İsxanlının yaradıcılığında və elmi fəaliyyətində tarix fəlsəfəsi və tarix, siyasət və beynəlxalq münasibətlər, mədəniyyət və elm tarixi üzrə əsərlər mühüm yer tutur. [4, səh.1]

Hamlet İsxanlı təhsilin çox müxtəlif məsələləri, o cümlədən təhsil siyasəti, təhsil nəzəriyyəsi, təhsilin tarixi və fəlsəfəsi sahələrində fəaliyyət göstərən ən nüfuzlu alim və ictimai xadimlər sırasındadır.

Ədəbiyyat

1. Orta məktəbdə ədəbiyyatın tədrisi, Maarif nəşriyyatı, Bakı-1976
2. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı, Maarif nəşriyyatı, Bakı-1992
3. Poetik tərcümələr, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı- 2005
4. Xəzərin sorağında, Hamlet İsxanlı, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı-2006

Summary

Asmar Ajdarli

The teaching of life and trade of Hamlet Isaxanlı in schools and universities

An article related to the teaching of life and creativity of Hamlet Isaxanli in higher and secondary schools

As a creature of the great personalities raised by humanity, life has always been an example for young people, inspiring the new generation to live up to high ideals, to grow, work and create useful people for the people. In addition to the rich creativity of such personalities, it is also important to have a deep understanding of students' life and social activities.

Teaching her life and creativity in secondary and higher education books will greatly contribute to the younger generations.

Hamlet Isaxanli has articles published in various books, newspapers and magazines. There is also the publishing house of the university, which was founded by Hamlet Isaxanli.

Much depends on what the teacher gives about the writer. A teacher who has a comprehensive knowledge, influences the perceptions, consciousness, and existence of students through their lively and interesting conversations, gives them great love for literature, art, art, and writers' lives.

In addition to being a mathematician, Hamlet Isaxanli showed great interest in literature and also contributed to the development of literature.

Hamlet Isaxanli is one of the most influential scholars and public figures in various fields of education, including education policy, educational theory, history and philosophy of education.

Key words: Isaxanli, Linguist, Khazar University, Founder, Mathematician

Fars dilinin tədrisi metodikası

Açar sözlər: Təhsil, tədris, dil, qrammatika, metod.

Dil bəşər ünsiyyətinin ən mühüm vasitəsidir. Təbii ki, insanlar bir-birini öz danışığı vasitəsiylə başa düşürlər. Dünyada müxtəlif xalqların ayrı-ayrı dilləri mövcuddur. Bu dillər arasında oxşarlıqlar vardır. Lakin fərqlər də az deyil. Yer kürəsindəki yaşayan xalq və millətlərin özlərinə xas dilləri mövcuddur. Uzun zamanlardan etibarən xalq və millətlər bir-biri ilə münasibət qurmuş və təmasda olmuşlar. Hazırda beynəlxalq münasibətlər, qohumluq, qonşuluq, turizm, müxtəlif ölkələrə elmi gediş-gəliş və bir sözlə millətlər arasında inteqrasiya bu məsələni daha da aktuallaşdırır. İndi heç bir ölkə təkbaşına hərəkət edə bilmir, İnsanlar daha çox görüb-götürmək arzusu ilə yaşayırlar. Bu mənada indiki zamanımızda dillərin önəmi danılmazdır. Qeyd etmək lazımdır ki, insanların o qədər vaxtı yoxdur ki, bütün dünya dillərini öyrənsin. Burada əksəriyyət təşkil edən ümumi işlək dillərdən istifadə olunur. Misal olaraq B M T-də ingilis, fransız, çin, rus və alman dillərini göstərmək olar. Əlbətdə bu dilləri öyrənmək üçün iki yol var. Birincisi gərək həmin xalqın içərisində yaşayasan. İkincisi ancaq dərslik kitablarından dili qrammatik şəkildə mənimsəyəsən. Nəzərə alsaq ki hər bir insanın bütün ölkələri gəzmək imkanı yoxdur, ikinci variant daha məqbuldur. Ona görə də dünyanın tanınmış dilçi alimləri belə qərara gəlmişlər ki, hər 4 ildən bir dünyanın müxtəlif ölkələrində dil simpozimləri keçirilsin və bura bütün dövlətlərdən adlı-sanlı dilşünas alimlər cəlb edilsin. Axı, dildə də müəyyən dəyişikliklər olur. Arxivləşmiş sözlər sıradan çıxır, elmin və texnikanın inkişafı ilə yeni sözlər meydana gəlir, dilin öz daxili imkanlarına görə yeni-yeni sözlər düzəlir və s. Bunun nəticəsidir ki, dünya dilçi alimləri XVIII əsrin II yarısında Danimarkanın Kopenhagen şəhərinə toplanaraq bu global məsələni həll etməyə çalışmışlar. Onlar hər bir dilin qrammatik qanun-qaydalarındakı dəyişikliklərə diqqət yetirmiş, müxtəlif dillərin oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirmişlər. Bu ənənə indi də davam edir.

Bizim Gəncə Dövlət Universitetində tədris etdiyimiz fars dilinə gəldikdə onu deməliyik ki, bu dilin çox qədim kökləri vardır. Fars dili əsas etibariylə üç mərhələdən keçmişdir:

1. Mixi əlifba
2. Pəhləvi əlifba
3. Ərəb əlifbası

Mixi əlifbası fars dili qədim daşlar, qayalar, dəri və ağaclar üzərində yazılan ən qədim nümunələrə aiddir. Pəhləvi əlifbalı fars dili orta əsrə mənsubdur və Pəhləvi sülaləsinin adı ilə bağlıdır. Ərəb əlifbalı fars dilinə gəldikdə bu əlifba ərəblərin bütün şərq ölkələrini istila etməsiylə əlaqədardır. Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, ərəb əlifbasında 28 hərf mövcuddur, fars dilində isə 32 hərf vardır. 4 hərf p, ç, g, j hərfləri ərəb dilində olmadığından fars dilçi alimləri göstərilən hərfləri ərəb əlifbası əsasında komponent şəkildə meydana gətirmişlər ki, fars dilinin lüğət tərkibində bu 4 hərfə aid olan sözlər itməsin. Əks halda fars dili ərəb dilinin tam təsiri altına düşsə, onda dilin zənginliyi məhvə doğru getmiş olar.

Fars ədəbiyyatına gəlincə bu ədəbiyyat dünya səviyyəsində tanınmış simaları ilə seçilir. Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Hafiz və Şəhriyar kimi sənətkarlar dillər əzbəridir. Nəzərə alsaq ki, orta əsrin şeir dili məhz fars dili qəbul edilmiş və dünyanın ən böyük Şərq şairləri Rudəki, Nəvai, Ə. Cami, C. Rumi, Əbül Əla Gəncəvi, Məhsəti xanım Gəncəvi, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, M.F. Axundzadə farsca öz əsərlərini yazıb-yaratmışlar, sübuta heç bir ehtiyac qalmır. Hətta, onu demək kifayətdir ki, bütün Şərq ölkələrində fars dilli ədəbiyyat yaranmışdır. Azərbaycan da bu sahədə istisna deyil. Dil və ədəbiyyatın təsiri ilə fars dili geniş vüsət almışdır. Hazırda 3 dövlətin : İran, Əfqanıstan və Tacikistanın dövlət dili fars dilidir. Bundan əlavə Hindistan və Pakistanda hələ də fars dilində danışanlar vardır. Dünyanın 53 ölkəsində fars dili özünü göstərir. Etnik xalqlardan talış, lahıc, kürd və tatların dilləri fars dilinin bir qolu hesab olunur.

Azərbaycanda fars dilinin öyrənilməsi tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Bu sahədə bütün keçmiş mollaxanalarda ərəb və fars dili tədris olunmuşdur. Keçmiş ziyalılarımızın böyük əksəriyyəti bundan faydalanmışlar və özlərinin gələcək elmi işlərində istifadə etmişlər.

Son 2 əsrdə bu sahədə çox görkəmli alimlər bir çox dərslik kitablarının müəllifləri, mütərcimlər yetişmişlər. Onlardan bəzilərinin adlarını çəkmək yerinə düşər. N.Z. Hətəmi, Ə. Azəri, R. Əliyev, H. Zərinəzadə, M. Əlizadə, H. Arash,

Y.Z. Şirvani, H. Əlizadə, T. Rüstəmov, M. Nağısoylu, N. Göyüşov, R. Hüseynov, Ş. Əlibəyli və onlarla başqaları buna bariz nümunədir. Demək olar ki, adı çəkilən müəlliflər orta və ali məktəblər üçün müxtəlif dərsliklər

yazmış, fars dilindən tərcümələr etmiş və elmi araşdırmalarla məşğul olmuşlar. Farsca-Azərbaycanca lüğətlər hazırlamışlar. Bütün bu ustadlardan dərs alan və onlarla tələbə yoldaşı olan mən də özümü sınamaq fikrinə düşdüm. Qərara aldım ki, Azərbaycan universitetlərinin hamısının filologiya və tarix fakültələrində fars dili qeyri-ixtisas fənni kimi tədris olunursa, nə üçün mən bir dərslik kitabı hazırlamayım? Böyük zəhmət bahasına tərəfimdən dərslik kitabı hazırlandı və 2009-cu ildə Təhsil Nazirliyinin 07-07.2009-cu il tarixli 855 nömrəli əmri ilə təsdiq edildi.

Fars dili dərslik kitabı 2009, 2013 və 2018-ci ildə nəşr edilərək Azərbaycanın bütün universitetlərinə paylandı. Bu sahədə mənə dəstək olan JJR-nin Bakıdakı səfirliyi və onların Mədəniyyət Mərkəzinə öz dərin təşəkkürümü bildirirəm. Əsas o oldu ki, tələbələr tərəfindən bu dərslik çox rəğbətlə qarşılandı. Əlbətdə, fars dili dərslik kitabı İran, Moskva, Gürcüstan və Azərbaycan müəlliflərinin ənənəvi dərslik metodları nəzərə alınmaqla günün tələbləri səviyyəsində yazılmışdır. Belə ki, əsas dilimiz Azərbaycan dili meyar götürülmüşdür. Mütəmadi və ardıcılıq prinsipi əsas götürülmüşdür. Fonetika, morfologiya, sintaksis bəhləri ardıcılıqla verilmiş və onlara aid mətn, tapşırıq, tərcümə və danışq mövzuları öz əksini tapmışdır. Burada orta məktəb, şərqşünaslıq fakültəsinin tələbələri deyil, məhz qeyri-ixtisas fənni kimi universitet tələbələri və onların bilik səviyyələri nəzərdə tutulmuşdur.

Fonetikanın tədrisi.

Hər şeydən əvvəl fars dilini, ana dilimiz Azərbaycan dilinin əsasında yanaşmaq daha düzgün metoddur. Burada hər 2 dil arasında oxşar və fərqli cəhət mövcuddur. Onları göstərmək əsas şərtdir.

Fonetikada fars diliündə 6 sait səs, Azərbaycan dilində 9 sait səs mövcuddur. Dilimizdə hər hərfin özünə xas xüsusiyyəti var. Lakin fars dilində bir hərf, bir neçə hərfi ifadə edə bilər. Samitlərə gəlincə fars dilində 4 z, 3 s, 2 h, 2 ğ səsini ifadə edən hərflər mövcuddur. Bax, bütün bunları xüsusi metodla tələbələrə aşılamaq lazımdır. Əslində Azərbaycan dilinin qrammatikası çox çətinidir. Ancaq fars əlifbası qəliz bir əlifbadır. Çünki, orada 1,2,3,4 şəkilli hərflər var ki, onlar da özəl xüsusiyyətlərə malikdir. Bu hərflər sözlərin əvvəlində, ortasında, axırda və ayrıca yazıla bilər. Bu baxımdan fars dilini öyrənmək üçün xüsusi metod və tələbələrin yaxşı yaddaşı vacibdir. Fonetika 14 dərsə tədris olunur.

Morfologiyanın tədrisi.

Morfologiya da Azərbaycan dilinin mütəmadilik prinsipi ilə tədris edilir. Yenə də oxşar cəhətlər göstərilir, fərqli cəhətlər izah edilir. Misal olaraq isim bəhsində dilimizdə hal kateqoriyası olduğu halda, fars dilində bu yoxdur. Bəs sual olunur bu məsələ özünü necə tənzimləyir..? Çox sadə, fars dilində isimlərə ön və son qoşmalar artırmaqla. Digər bir misal. Azərbaycan dilində cəm şəkli düzəltmək üçün lar² şəkilçisindən istifadə olunur. Fars dilində bu üç yolla düzəldilir:

1.Cansız əşyalar və heyvanlarda:

Ha=lar² ilə;

2.Canlı insanlar və peşə sahiblərində:

An= lar² ilə;

3. Ərəb dilindən fars dilinə bir başa keçən cəm sözləri ərəbcə olduğu kimi yazılı

Tək cəm

Şeir- əşar

Səmə-r-əsmar.

Sifətdə demək olar ki, fərq yoxdur. Saya gəlincə mürəkkəb saylar “və” bağlayıcısı ilə bir-birinə bağlanır ki, o da “ o” kimi tələffüz olunur. Fars-ərəb əlifbası sağdan sola yazıldığı halda, rəqəmlər bizdəki kimi soldan-sağa yazılır. Dünyadakı işlətdiyimiz rəqəmlər fars dilində də işləyir, ancaq ərəb dilindən keçən rəqəmlər əsas götürülür.

Əvəzlikdə elə bir fərq yoxdur. Feil bəhsinə gəldikdə bu çox geniş və çətin bəhsdir. Ancaq fərq o qədər böyük deyil.

Zərflər tam olduğu kimi hər iki dildə eynidir.Hətta, terminlərdə də fərq yoxdur.

Köməkçi nitq hissələri də asan başa düşüləndir.

Feil bəhsində feilin zamanları kateqoriyasına xüsusi fikir vermək lazımdır.Çünki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq fars dilində feilin keçmiş zamanının 4 forması var:

1.Şühudi keçmiş zaman

2.Nəqli keçmiş zaman

3.Bitməmiş keçmiş zaman

4.Uzaq keçmiş zaman

İndiki zaman, eləcə də qeyri-qəti gələcək zamanı bildirir. Əslində bu formalar bizim dilimizdə də işlədilir, ancaq nədənsə biz keçmiş zamanı iki zamanla işlədirik.

Sintaksis bəhsi.

Burada da oxşarlıq çoxdur. Hətta, terminlərin adı belə eynidir. Bir fərq tamamlıqda özünü göstərir. Fars dilində tamamlıq- məful adlanır. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan və fars dilləri arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Dilimizdə 20 fars ərəb və fars sözləri işlədilir. Onların heç tərcüməyə də ehtiyacı yoxdur. Onda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, farsların Azərbaycan dili və Azərbaycanlıların fars dili öyrənməsində elə bir problem yoxdur. Hər iki dilin ortaq sözləri, adət-ənənə tərz, mədəni, qohumluq, qonşuluq əlaqələri buna imkan verir. Aydındır ki, insan nə qədər dil bilsə, o, onun başının ucalığıdır.

Ədəbiyyat

- 1.Ağamirov C. Fars dili,Bakı,2009
- 2.Məmmədşad C.Fars dilinin fonetikasının öyrənilməsi,Bakı, 2015
- 3.N.Z.Hatəmi, H.Əlizadə. Fars dili, Bakı, 1961
- 4.Ə.Azəri. Fars dili, Bakı, 1959
- 5.N.Z.Hatəmi, Fars dili, Bakı, 1984
- 6.T.Rüstəmov, Fars dili, Bakı, 2004
- 7.O.Ovçinnikov, Fars dili, Moskva, 1986
- 8.N.Koridze. Fars dili,Tbilisi, 1968
- 9.Y.Z.Şirvani, Ərəb-fars sözləri lüğəti, Bakı, 1966
- 10.M.Nağısoylu. Farsca-Azərbaycanca lüğət, Bakı, 2006
- 11.C.Ağamirov. Fars dilinin morfologiyası. GDU-nun elmi əsərləri №2, Gəncə, 2016.
- 12.Farsca-Rusca lüğət, Moskva, 1968

Summary

Jahan Aghamirov, Semtaura Najafova

The method of teaching of Persian language

Persian is the ancient language of the world. The method of teaching of this language has a special meaning. In the medieval Persian was the language of poetry of all the Middle East. The Azerbaijani language and literature is tightly connected with Persian. That's why, learning persian is important for us.

Key words: education, teaching, language, grammar, method.

Təhsildə informasiya sistemlərinin yaradılması metodologiyası

Açar sözlər: Təhsil, konsepsiya, informasiya, kommunikasiya, texnologiya

Ölkə üzrə vəziyyət

Nəzər salsaq təhsilin idarəedilməsi sistemlərinin Azərbaycanda da tətbiq olunduğunu görürük. Lakin bu tip təhsil sistemləri bütün təhsil ocaqlarında istifadə olunmur. Hal-hazırda 6-ya yaxın universitetdə bu sistemlərdən istifadə olunur. Bəziləri isə yerli IT şirkətlərin məhsullarıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli şirkətlərin məhsulları heç də xarici sistemlərdən geri qalmır. Elmi dildə müəssisənin proqram təminatını xarici resurslardan götürülməsinə outsourcing deyilir. Beynəlxalq standartlı proqram aşağıdakı imkanları verir:

- Funksionallıq
- Sistemin beynəlxalq mühitə inteqrasiyası
- Təhlükəsizlik
- Etibarlılıq

Mənfi cəhətləri isə aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- İqtisadi cəhətdən bəla
- Supportun (texniki dəstək) yüksək ödənişli olması
- Kod qaynağının bağlı olması
- Sistemin ölkə təhsil sisteminə uyğunlaşmasının çətinliyi

Yerli şirkət tərəfindən qurulan Unibook təhsil sistemi də hal-hazırda bir neçə təhsil müəssisəsində istifadə olunmaqdadır. Həmin sistemin funksiyaları aşağıdakılardır.

- Tədris prosesinin təşkili
- Tələbələrin dərəcə davamiyyətinin izlənilməsi
- Qiymətləndirmə prosesinin icrası
- Dərs yükünün bölünməsi
- Mübahisəli hallarda online müraciətlərin icrası

¹ Xəzər Universiteti, naibcebrayilov2000@gmail.com

- Statistik hesabatların əldə edilməsi

- Müəllimlərin tələbələr tərəfindən qiymətləndirilməsi və s. [1,səh.10]

Digər təhsil sistemlərindən biri də Safaroff şirkətinin qurduğu təhsilin idarəedilməsi sistemidir. Bu sistem aşağıdakı funksiyaları özündə cəmləşdirir.

- Tələbələrin davamiyyət məlumatları

- Dərs prosesinin izlənilməsi

- Elektron məlumatları özündə saxlayan verilənlər bazası

- İmtahan prosesinin təşkili

- İmtahan nəticələrinin avtomatik olaraq tələbə hesablarına inteqrasiyası

- Apelyasiya müraciətlərinin təmini

- Elektron material və video resurslar

- Mobil tətbiq və responsive uyumlu dizayn

- Təhlükəsiz mühit.

Bütün araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, yerli məhsulu ölkə təhsil sisteminə uyğunlaşdırmaq daha asandı. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır.

- Mütəxəsislərin yerli olması sifarişçi ilə icraçı arasında əlaqəni daha rahat edir.

- Sistem daha ucuz başa gəlir.

- Support yerli mütəxəsislər tərəfindən yerinə yetirilir.

- Sistemdə dəyişiklik edilməsi daha asan olur.

Təhsilin idarə edilməsində informasiya sistemlərinin istifadəçilərinin geniş olması onun veb üzrə reallaşdırılmasını vacib edir. Yəni sistem lokal şəbəkədə yox, bulud texnologiyasında və ya fiziki server üzərində qurulmalıdır. Burada prinsip belədir ki, fiziki server üzərində sistemin reallaşdırılacağı əməliyyat sistemi yüklənir. Ondan sonrakı mərhələdə əməliyyat sistemi üzərində seçilmiş proqramlaşdırma dilinə uyğun olaraq veb server qurulur. Serverin qurulduğu məkan uzaq məsafəli və yaxud müəssisə daxilində ola bilər. Sonrakı mərhələdə serverin açıq (public) IP-i təyin olunur və o DNS (domain name server) vasitəsilə domen adına qoşulur. Beləliklə informasiya sisteminə istənilən nöqtədən daxil olmaq mümkün olur. Təbii ki bura da təhlükəsizlik məsələləri daim nəzərə alınmalıdır. Bu məsələlərə aşağıdakılar aiddir:

- Server təhlükəsizliyi

- Şəbəkə təhlükəsizliyi
- Program təhlükəsizliyi

Burada sistemin run olunduğu əməliyyat sistemindəki boşluqların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Şəbəkə təhlükəsizliyi müxtəlif şifrələnmə üsulları və təhlükəsizlik sertifikatları təmin edilməlidir. [2,səh.3] Sistem aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- Sistemin hansı proqramlaşdırma dilində qurulması
- Sistemin kross hücumlara dayanıqlığı
- Verilənlər bazasının seçilməsi
- Sistemin performansı
- Sistemin sürəti
- Sıx trafikə dayanıqlılıq
- Sistemin qrafik interfeysinin rahatlığı
- Sistemin funksionallığı

Predmet sahəsini öyrənmək

Təhsildə informasiya sistemlərinin qurulmasında ilk mərhələ tələbləri öyrənməkdən ibarətdir. Burada aşağıdakı suallara cavab verilir.

- Planlaşdırılan istifadəçi sayı nə qədərdir?
- Müəssisənin strukturu hansı formadadır. Hansı şöbələr mövcuddur.
- Təhsil sistemi hansı prinsiplərə əsaslanır?
- Sistemi adminstrativ cəhətdən idarəedəcək şöbələr hansılardır?
- Sistemi istifadə edəcək şəxslərin informasiya texnologiyaları sahəsində bilik səviyyəsi necədir?
- Sistemdən hansı funksionallıqlar gözlənilir?

Burada bir faktora nəzər yetirmək lazımdır ki, sistemə qoyulan tələblər cari vəziyyətdə bəlli olmaya bilər. Məhz bu səbəbdən dünya standartında Agile metodundan istifadə edilir. Bu metodda sistem daim inkişaf etməkdə olan spiral modeli formasını alır. Yəni tələblər daim dəyişir, informasiya sistemi də bu tələblərə uyğun dəyişə bilər.

Təhsildə istifadə olunan informasiya sistemlərinin hər hansı bir universitet üzrə icrasına baxaq. Universitetin ilk öncə sistemdən istifadə edəcək şöbələri araşdırılır. Burada struktur olaraq yuxardan aşağıya doğru ağacvari strukturu görmək mümkündür. Dekanatlıq tədris prosesinin idarəedilməsində daha üst səviyyədə olduğu üçün bu şöbənin səlahiyyəti kafedradan bir pillədə yuxarıdır. Dekanlığın səlahiyyətləri aşağıdakılardır.

- Tədris ilinin idarə edilməsi
- Fənlərin seçimi
- Kafedralara uyğun olaraq tədris yükünün paylanması
- Tələbələrin sistemə daxil edilməsi

Təbii ki, bu sahələr nümunə xarakteri daşıyır. Kafedra səviyyəsində sistemdən istifadə səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

–Tədris prosesinin müəllim və professor heyəti arasında bölüşdürülməsi prosesi

- Dərs cədvəllərinin tərtibi
- Tədris qrafikinə qurulması
- Müəllim səviyyədə səlahiyyətlər aşağıdakılardır
- Tələbələrin davamiyyətinin sistemə daxil edilməsi
- Hesabatların onlayn qiymətləndirilməsi
- Qiymətləndirmə prosesinin yerinə yetirilməsi
- Elektron materialların əlavə edilməsi
- Sistem daxili informasiya paylaşılması
- Tələbə sistemdə aşağıdakı funksiyalardan yararlanı bilər.
- Akademik qiymətləndirməsinə nəzarət etmək
- Qiymətlər barədə çıxarış əldə etmək
- Elektron materialların müəllimdən online formada idarəedilməsi

Hər bir sistemdə olduğu kimi bu sistemdə də admin statusunda olan şəxslərin vəziyyəti müəyyən edilir. Bu status əsasən adminstrativ və ya IT ilə bağlı departamentə verilir.[10]

İndi isə verilənlər bazasının təşkil edən informasiyalara daha fərdi şəkildə baxaq. İlk öncə tələbə məlumatlarını araşdıraq. Burada aşağıdakı verilənlərə baxılır:

- Tələbənin şəxsi məlumatları.
- Tələbənin adı, soyadı, ata adı, təvəllüd, şəkil, ünvanı, milliyəti
- Tələbənin təhsil göstəriciləri.
- Bitirdiyi məktəb, məktəbi bitirdiyi tarix, universitetə daxil olduğu il, qəbul balı, təhsil forması (əyani və ya qiyabi), ödəniş statusu (DS və ya Ödənişli), təhsil aldığı fakültə, ixtisas, kurs və s.

Müəllim haqqında aşağıdakı verilənlər tələb olunur. Bu verilənlər sistemin funksionallığından və sifarişçinin tələblərindən aslı olaraq dəyişə bilər.

- Müəllim adı
- Müəllim soyadı

- Ata adı
- Təvəllüd
- Ünvan
- İşə qəbul olduğu tarix
- Vəzifəsi
- Elmi dərəcəsi
- Fəaliyyət göstərdiyi kafedra
- Elmi sənəd və sertifikatları və s.

Sistemdə tədris prosesinin əsasını dekanatlıq modulu təşkil edir. Dekanlıqlar əksər hallarda 1 hərf 3 rəqəmdən ibarət koda malik olur. Dekanlıqda aşağıdakı proseslər yerinə yetirilir.

- Fənn seçimi
- Kafedralar arasındakı yüklərin bölünməsi
- Tələbə informasiyalarında dəyişikliklər edilməsi və s.
- Kafedra səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:
 - Fənlərin müəllimlər üzrə bölüşdürülməsi
 - Dərs saatlarının təyini
 - Akademik balların təyini
 - Admin statuslu şəxslər ən yüksək səlahiyyətlərə malikdir. Bu statuslu istifadəçilərin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir.
 - İstifadəçi məlumatların redaktə edilməsi
 - Səhvlərin düzəldilməsi
 - Statistik məlumatların çıxarılması və s.[4, səh.8]

Təhsildə informasiya sistemlərinin ən vacib nöqtələrindən biri də tələbələrin imtahan nəticələrinin sistemə daxil edilməsidir. Bu proseslər əsasən tədris prosesləri ilə məşğul olan şöbələrə tapşırılır. Təhsildə istifadə olunan informasiya sistemləri tədris prosesini tamamilə özündə əks etdirməli və daimi dəyişiklərə çevik davranmalıdır. Əks halda zaman keçdikcə sistem müasir tələblərə cavab verməyəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Ağayev R. və Mehtiyev A. Azərbaycanca orta təhsil sisteminin Cənubi Qafqaz, Baltik və Şərqi Avropa ölkələri ilə müqayisəli tədqiqi. İqtisadi Təşəbbüslərə Yardım İB, Bakı – 2010
2. BMTİP Azərbaycan. İnsan İnkişafı. Dərslik (sınaq nüsxəsi). Bakı - 2013
3. Məmmədov H. Azərbaycanda bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması istiqamətində dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlər həyata keçirilir. Müsahibə. Yeni Azərbaycan qəzeti, 13 yanvar 2011-c il, onlayn: http://www.yeniazərbaycan.com/Musahibe_e7357_az.html
4. Murad Bağırzadə, i.e.n. Azərbaycanda Təhsil Sektorunun və Biznesin Qarşılıqlı Əlaqələrinin İnkişaf Perspektivləri. ATİB/TİKA, Bakı – 2009

Summary

Naib Jabrailov

Methodology of creating information systems in education

In the decree of “National Strategy on improving of information-communication technologies” (2003-2012) that was accepted in 2003, especially, education system was considered the way with highest priority between directions of application of IIE for Azerbaijan in current age. Certain programmes and projects have been achieving by Azerbaijan Republic and some international corporation in direction of reconstruction of educational system. Several theoretical issues about application in education of IIE were searched and discovered negative and positive aspects. This conception is systematical preview, at the same time, this embraced the main purposes and duties on this field, direction of activity, methods and mechanisms which need to be applied

Key words: Education, concept, information, communication, technologies

Ünsiyyət psixologiyası

Açar sözlər: ünsiyyət, psixologiya, münasibət, mimika, təbəssüm, jest, simpatiya, formal, qeyri-formal.

Giriş.

Məlumdur ki yaşadığımız cəmiyyətdə ünsiyyət fəaliyyətlə vəhdət təşkil edir. Belə ki, ünsiyyət fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət nədir sualının isə hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilən ümumi tərfi yoxdur desək yanlışdır. Ünsiyyətə müxtəlif təriflər verilmişdi. Onlardan biri ilə tanış olaq: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz söylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirə ünsiyyət deyilir. Ünsiyyətin predmeti digər şəxsdən ibarətdir. Əbəs yerə deyildir ki K. Marks digər şəxsi «ən böyük sərvət» adlandırırdı. Demək olar ki ünsiyyət insan tələbatları içərisində xüsusi yer tutur.

L.S.Viqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsas və hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi [1,səh.502]. Göstərirdi ki, uşağın xarici aləmə, hətta ən sadə münasibəti də başqa adama münasibət vasitəsilə əks olunur. Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesində təcridən onun üçün başqa adam, insanla təmas, onunla ünsiyyət tələbə çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyetmə ictimai-əxlaqi münasibət normalarını ünsiyyət prosesində mənimsəyir. Yaşlılıq hissi və meylinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq (mülahizə, sual, cavab, replika və s.) xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv-mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, baxış, mimika, əl və bədənə ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır [1,3 səh.503,6]. Ünsiyyətin əşyavi-hərəkəti vasitələrinin də rolunu qeyd etmək lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də

¹ Xəzər Universiteti, zeyneb.akhmedova@bk.ru

poza; b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək və s; c) etiraz.

Belə qənaətə gəlinmişdir ki ümumi şəkildə ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar. Onlara *birgə fəaliyyətdə ünsiyyət* və *şəxsi (şəxsiyyətə məxsus) ünsiyyət* deyilir. Birgə fəaliyyət şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kəsb edir, yəni onun mövzusu birgə fəaliyyətin obyektı ilə müəyyən olunur. Bu zaman birgə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yolların axtarılması ünsiyyətin əsas məqsədini təşkil edir.

Bir sıra hallarda isə insanlar bir-birinə birgə fəaliyyətin obyektı haqqında deyil, hər hansı bir adam, onun münasibətləri haqqında informasiya verirlər. Bəzən adamın özü ünsiyyətin mövzusuna çevrilir: o, başqalarına özü haqqında danışır. Adamların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtəlif hadisələri öz aralarında müzakirə etməsi hallarına da az təsadüf olunmur. Belə ünsiyyətə şəxsi ünsiyyət deyilir.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikatıv, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər [1,səh.505]. Ünsiyyətin kommunikatıv tərəfi dedikdə, onun ilk növbədə informasiya mübadiləsi olması nəzərdə tutulur. Kommunikasiyanın iki tipini - verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanı fərqləndirirlər. Ünsiyyətin interaktiv tərəfi onun qarşılıqlı təsir prosesi olmasını göstərir. Bu deməkdir ki, ünsiyyətdə olarkən insanlar yalnız bir-birillərinə məlumat ötürmür, həmçinin müxtəlif səviyyələrdə bir-birillərinə psixoloji təsir göstərmiş olurlar. Ünsiyyətin perseptiv tərəfi isə insanların ünsiyyət prosesində bir-birilərini qavraması və anlamasını nəzərdə tutur. Belə qavrayış prosesi isə sosial persepsiya adlanmaqla özünəməxsus sosial-psixoloji xüsusiyyətlərə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, Psixologiya, Ali məktəblər üçün dərslik..., «Çinar-Çap», Bakı -2002, 620 s.
2. Firəduun Nadir oğlu İbrahimov, Rüşət Lətif oğlu Hüseynzadə, PEDAQOGİKA: 2 cildə. II cild, Bakı-2012.
3. V. I. Ponomaryov, A. A. Osypenko, Ia. K. Iagniyuk. – Kh. Communication Psychology : manual. In 2 parts. Part : V. N. Karazin Kharkiv National University, 2016.– 156 p.
4. Prof. S.Ğ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə, Ümumi psixologiya. Bakı –YYSQ – 2014

Summary

Zeynab Ahmadova

Communication psychology

Communication is the activity of conveying information through the exchange of thoughts, messages, or information, as by speech, visuals, signals, writing, or behavior.

Communication is a connection between people that allows for the exchange of thoughts, feelings, and ideas, and leads to mutual understanding. Communication is about using symbols and in case of humans, using language, to convey meanings and ideas between individuals and it involves the act of evoking reactions from other individuals.

Communication is the basis of human and non-human interaction and we can all communicate with a touch or a sound, a look or a symbol, a word or a sentence and also by doing or saying nothing at all. As communication is non-verbal and visual as well as verbal, we are always sending behavioral messages from which others draw inferences or meaning. Even silence communicates if another person infers meaning from it.

Key words: communication, psychology, attitude, facial expressions, smile, gesture, sympathy, formal, informal.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA TƏRBİYƏSİ

Açar sözlər: vətənpərvərlik, təhsil, hərbi, valideyin, müəllim, məktəbli

Vətənpərvərlik insanın əxlaqi keyfiyyətləri içərisində mühüm yer tutur. O, əxlaqın əsasıdır və bir çox hissləri öz üzərində cəmləşdirir: vətənə sevgi, onun şərəf və qüdrətini artırmaq səyi, milli iftixar hissi, vətəni qorumaq əzmi, həsrət, onun düşmənlərinə nifrət hissi və s.

Tərbiyə işində məktəblilərdə vətənə şəxsi münasibət, onun ləyaqətini, əzəmətini, şərəfini, qüdrətini artırmaq arzusu, vətəni qorumaq əzmi, onun vahidliyi bölünməzliyi ideyası formalaşdırmaq çox mühüm vəzifə kimi qarşıda durur. Tarix boyu vətən torpağının xain qonşular tərəfindən işğal olunması, soydaşlarımızın başına gətirilən işgəncələr gənc qəlblərdə vətənpərvərlik hissləri, həyəcanları, vətən duyğusu vətəndaşlıq borcu tərbiyəsində istifadə olunmalıdır. Kiçik yaşlı məktəblilərin müxtəlif məzmunlu vətənpərvərlik fəaliyyətinə - şəhid ailələrinə və müharibə veteranlarına qayğı, döyüş şöhrəti muzey və guşələrinin yaradılması, hərbi-idman oyunları, xalqın tarixindəki sevincli və kədərli günlərin qeyd edilməsi və s. işlərə cəlb edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılmasında valideynlərin və məktəb müəllimlərinin rolu əvəzolunmazdır. Vətənpərvərlik irsən keçən bir hiss deyil, onu zaman-zaman valideynlər aşılayırlar [1. 143].

Kiçik yaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik hisslərini aşılamaqda Azərbaycanın qəhrəmanlıq ruhunda, Xocalı soyqırımı, 20 yanvar faciələrinə həsr olunmuş filmlərin nümayiş etdirilməsinin böyük faydası vardır. Belə filmlər uşaqlarda Vətən sevgisi, onun hər qarış torpağının qoruması, tariximiz, keçmişimiz, müstəqilliyimizə hörmət hissi yaradaraq böyüməsində mühüm vasitələrdən sayılır.

Əxlaq tərbiyəsinin mühüm komponentlərindən sayılan vətənpərvərlik tərbiyəsi kiçik yaşlı şagirdlərə aşılarkən müəllimlər uzaq və yaxın keçmişimizə nəzər salmalı, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda canından keçən

¹ Bakı Slavyan universiteti, Email: sovktabisova@gmail.com

tarixi sərkərdələrimizin, şəhədlərimizin haqqında daim söhbət açmalı, onları hər zaman torpaqlarımızın müdafiəsinə hazırlamaladırlar. Vaxtaşırı olaraq düşmən işğalında olan torpaqlarımız, ordumuzun qüdrəti, qaçqın və məcburi köçkünlərimiz, Qarabağın tarixi və s. haqqında məlumatlar verməlidirlər.

Gənc nəslin vətənpərvərlik hissinin tərbiyəsi və milli-mənlik şüurunun formalaşması təkcə məktəbin vəzifəsi olmadığını deyənlər də çoxdur. Belə ki, uşaq ailədə böyüyür, evdə tərbiyə alır. Uşağın tərbiyəsi təkcə məktəbdən tələb olunmamalıdır. Uşaq ailədə böyüyür, ailənin qoyduğu təməllər üzərində məktəbdə müəyyən amillərin inkişafı davam etdirilir. Bir çox ailələrdə valideynlərin məlumatlılığı, bəzən biganəliyi və ya iş şəraitlərinin ağırlığı, övladlarına çox vaxt ayıra bilmələri uşaqların bu ruhda tərbiyə olunmasından yayındırır. Məhz bu səbəbdən də uşaqların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi ilk növbədə ailədə başlasa da, daha sonra məktəbdə davam etdirilməsi müəllimlərin vacib vəzifələrindən hesab edilir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəzəri və əməli əsasları, ilk növbədə, müstəqilliyimizin qorunması uğrunda klassiklərimizin vətənpərvərlik və vətəni müdafiə ideyalarına istinad edir. Vətənpərvərlik, azərbaycançılıq hisslərinə malik olan gənclər yetişdirmək cəmiyyətin bütün sahələrində təbliğ edilməli, hədəfə çevrilməlidir. Bu amal müstəqil quruculuq yolu seçən ölkəmizin daha da inkişaf etməsi, intellektual və vətənpərvər vətəndaşlara malik olması istiqamətində atılan mühüm addım olar. Fikrimizi Ulu öndər Heydər Əliyevin sitatı ilə bitirmək istərdik “Vətənpərvər adam, millətini xalqını sevən hər bir azərbaycanlı Azərbaycan müstəqilliyinin daimi dönməz olması üçün səy göstərməlidir” [2. 40].

Ədəbiyyat

1. Məcid İsmixanov “Pedaqogikanın əsasları” Bakı, 2008, 143
2. Fuad Əliyev “ Müasir mərhələdə vətənpərvərlik tərbiyəsi” Bakı, 2012, 156
3. Zemfira Məhərrəmli “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə məcmuəsində tərbiyə problemi” Bakı, 2004, 143

Summary

Shovkat Abishova

Formation of patriotic education in schoolchildren

For several years now, We are dragged to war by repellent enemy government which the war they were not declared and because of that war we lost part of our territory. In this situation young generation should educated as patriots. Because the imbue of patriotism spirit is the main factor which provides future for our traditions, our country and for our language. Appropriation of patriotism in young generation has a exceptional importance for protecting international ideology of our country

Key words: patriotism, education, military, parent, teacher, schoolmade

Təhsildə qloballaşma : Yeni prespektiv yanaşmalar

Açar sözlər : qloballaşma, modernləşmə, təhsil islahatı, innovasiya

Müasir dövrdə qloballaşma və informasiya cəmiyyəti quruculuğu fonunda hər hansı bir sahəyə qarşı bir vəzifə və tələblərin artması zəruri tələb kimi meydana çıxır. Dövrün inkişaf stajı inkişafını müəyyənləşdirmək və ayrı-ayrı sahələrin paralel tərəqqini və çağırışlarına cavab vermək dövrün tələbi kimi çıxış edir. Bu gün qloballaşmanın daha çox maliyyə-iqtisadi, sosial-siyasi, hərbi və informasiya aspektlərindən bəhs edirlər. Lakin qloballaşma həm fərdin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərir, yəni qloballaşma ikili və ziddiyyətli prosesdir.

Bizim istəyimizdən asılı olmayaraq qloballaşma bütün sahələrə təsir etdiyi kimi təhsil və xüsusən də onun idarə olunmasına öz təsirini göstərir. Bu da özünü, hər şeydən əvvəl, təhsilin məzmununda, onun təşkilində və idarə edilməsində müsbət və ya mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Çoxları hesab edir ki, bu gün əsas vəzifə məktəbin onilliklər ərzində əldə etdiyi nailiyyətləri qoruyub saxlamaqdır. Biz hesab edirik ki, belə təhsil işçiləri yanılırlar. Onlar unudurlar ki, hər bir dövrün öz tələbi var. Keçmiş bilməmək istər-istəməz bu günü bilməməyə gətirib çıxarır və əksinə, bu gün yenilikləri görməsən, inkişaf etmiş ölkələrdə gedən prosesləri dərk etməsən, ümumiyyətlə, elmin, təhsilin inkişafından danışa bilməzsən. Bu yanaşma - yeni bilik səviyyəsi, elmin keyfiyyəti, yeni metodologiya olmadan məktəbin, təhsilin məzmunu dəyişilməz qalarsa, inkişafdan danışmaq qeyri-mümkün olar.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin ictimai həyatın bütün sahələrində müstəqilliyin əsaslarının yaradılması, onun qabaqcıl dünya ölkələrinin standartları səviyyəsində qurulması istiqamətində işlərin həyata keçirilməsində əsas məqsədi respublikamızın dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində sürətlə yaxınlaşmaqdır. Ölkə təhsil siyasətinin qarşısında duran ən böyük prioritet məqsədlərdən biri təhsil sistemini ənənəvi təlim sisteminin

¹ Xəzər Universiteti/ doktorant, averdiyeva@khazar.org

şablonlarından uzaqlaşaraq, yeni ictimai- iqtisadi mühitin tələblərinə uyğun formalaşdırmaq, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində inteqrasiya etməklə özünəməxsus yeni xüsusiyyətləri olan təhsil sistemi yaratmaqdır.

Qloballaşma anlayışının mahiyyəti, məzmunu bir çoxları üçün bir o qədər aydın deyildir. “Qlobal” sözünün tərcümələrinə istinad etsək, deyə bilərik ki, qlobal təhsil dedikdə Yer kürəsi üzərində mövcud olan təhsilə ümumi baxış, bu təhsilin üstün, əhəmiyyət kəsb edən ünsürlərinə inteqrasiya kimi başa düşməliyik. Qloballaşma dünya ölkələrinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin Avropa və Amerika Birləşmiş Ştatlarının qabaqcıl, müasir, inkişafda olan təhsilinə inteqrasiyadır. Dünya təhsilinə inteqrasiya Azərbaycan təhsil sistemində yeniləşmənin və islahatların aparılmasını tələb edirdi.

Müasir zamanda təhsil sistemində verilən ümumi tələb onun qloballaşmasıdır. Qloballaşma ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemlərinin yaxınlaşması və vahid ümümtəhsil məkanlarının formalaşması deməkdir. Təhsilimizdə gedən bu proses ümumdünya miqyasında gedən qlobal inteqrasiya və bütövləşmə prosesinin bir hissəsi olmaqla onun ümumi qaydalarına tabedir və bütövlükdə digər sahələrdə gedən proseslərlə vəhdət təşkil edir.

Müasir dövrdə təhsildə qloballaşma pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən perspektivli istiqamətlərindən olub, təhsilənlərin mürəkkəb və daimi dəyişən dünyanın çoxlu sayda siyasi, iqtisadi, ekoloji, sosial və digər problemləri ilə bağlı məsələlərin həllinə adaptasiya olunmalarında hazırlanmasını əsas problem kimi önə çəkir. Həqiqətən təhsildə qloballaşma konsepsiyası, millimənəvi dəyərlərini nəzərə alaraq konstruktiv məsələlərin həllində sərbəst qərarlar qəbul etmək bacarığına malik, gələcək taleyinin məsuliyyətini başa düşən yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasına əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur.

Ulu öndər Heydər Əliyev tətəfindən qoyulmuş iqtisadi və siyasi fəaliyyəti uğurla davan etdirən Prezident İlham Əliyev təhsil sektoruna göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində son illər təhsil tariximizdə yüksək inkişaf, bütün sahələrdə islahatların daha da dərinləşməsi dövrü kimi xarakterizə olunur, təhsil sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi nəzərə alınır. Ölkə Prezidentinin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan, təhsil sektorunun yol xəritəsi olan təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının təsdiq edilməsindən kifayət qədər vaxt ötmüşdür. Bu müddət ərzində strategiyanın icrası istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

- Yeni kurikulumun hazırlanması və tətbiqi;
- Yeni nəsil dərsləklər və oxu materiallarının hazırlanması;

- Ümumi təhsildə bərabər imkanların yaradılması və innovasiyaların tətbiqi;
 - Ümumi təhsilin strukturunun təkmilləşdirilməsi;
 - Müəllim hazırlığı ilə bəli yeni mexanizmin hazırlanması və tətbiqi;
 - Şagird naliyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə yeni iş sisteminin yaradılması və tətbiqi;
 - idaretmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
 - məktəblərin İKT ilə təchizatının başa çatdırılması, İKT-dən səmərəli istifadə sisteminin yaradılması;
 - maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi işinin davam etdirilməsi.
- (2,123)

Son illərdə ölkədə təhsilin inkişafı ilə bəli qəbul olunan mühüm strategiya və proqramlar nəticəsində dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər əhəmiyyətli şəkildə artmış, 2013-cü ilə nisbətən 60 faizdən çox artaraq, 1.4 milyard manatdan 2019-cu ildə 2.3 milyard manata çatdırılmışdır. 2003-cü ilə nisbətən isə təhsil xərcləri 9 dəfədən çox artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə ümumi təhsil müəssisələrinin infrastrukturunun müasirləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, son 5 ildə 600-dən çox, 2003-2018-ci illər ərzində isə 3200-dən çox məktəb binası tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdir. İlk dəfə olaraq ucqar kəndlərdə modul tipli məktəb təcrübəsi tətbiq edilmiş, 2017-2018-ci illərdə 243 belə məktəb şagirdlərin istifadəsinə verilmişdir. Cari ildə 24 rayonda 3520 şagird yerlik daha 50 modul tipli məktəb istifadəyə veriləcəkdir. Məktəb tikintisi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1 milyondan çox şagirdin təlim şəraiti əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşdırılmışdır.

Təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ilə bəli ölkə Prezidenti tərəfindən bu günlərdə imzalanmış sərəncamlar təhsilin inkişafına davamlı dövlət qayğısının daha bir parlaq nümunəsi olmuşdur. Belə ki, həmin sərəncamlara əsasən regionlarda modul tipli məktəblərin quraşdırılması məqsədilə 18 milyon manat, Bakı şəhəri və onun qəsəbələrində təhsil müəssisələrinin tikintisi, əsaslı təmiri və bərpası işlərinin davam etdirilməsi məqsədilə 40 milyon manat, təhsil müəssisələrinin qazlaşdırılması məqsədilə 5.7 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər təhsil infrastrukturunun müasirləşdirilməsinə və keyfiyyət göstəricilərinin daha da artırılmasına imkan verəcəkdir.

Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin təhsili və inkişafı təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Həmin kateqoriyadan olan uşaqların təhsil hüququnun təmin edilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun və UNICEF-in dəstəyi ilə «2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» hazırlanmış və təsdiq edilmiş, 2018-ci ildən həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın və onun rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondunun tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların təhsilinin təşkili, onların təhsil aldığı müəssisələrin infrastrukturunun müasirləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, ölkənin bütün internat və xüsusi məktəbləri əsaslı təmir edilmiş və ya yenidən qurulmuş, ən müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş, əlilliyi olan şəxslər üçün əlverişli təhsil mühiti yaradılmışdır.

Son illərdə orta ixtisas təhsilinin inkişafı ilə bağlı Təhsil Nazirliyi tərəfindən yeni yanaşmalar tətbiq edilmişdir. Nazirlər Kabinetinin qərarlarına əsasən, 14 kollec birləşdirilərək 7 kollec, o cümlədən 3 regional kollec yaradılmış, 6 kollec profillərinə uyğun ali təhsil müəssisələrinin nəzdinə verilmişdir. Bununla əlaqədar, həmin kollec və ali təhsil müəssisələrinin ixtisasları unifikasiya olunmuşdur.

Əldə edilmiş nailiyyətlərlə yanaşı, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında nəzərdə tutulmuş hədəflər baxımından təhsil sistemi qarşısında bir sıra vəzifələr də durur. Gələcəyin çağırışlarına cavab verməsi və innovativ inkişafın təmin edilməsi baxımından təhsilin məzmununun yenilənməsi mühüm prioritetlərdəndir. Bununla əlaqədar növbəti illərdə bütün təhsil pillələri üzrə məzmunun təkmilləşdirilməsi, əmək bazarının gələcək tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçiriləcəkdir. Məhz bu yanaşmadan çıxış edərək uşaqların erkən yaşdan inkişafının səmərəli +təhsil modelinə əsaslanan məktəbəqədər təhsilin standart və kurikulumları, cəmiyyətin tələblərinə uyğun səriştə əsaslı ümumtəhsil, peşə və orta ixtisas təhsili standartları və kurikulumları, ali təhsil müəssisələrinin təhsil-tədqiqat-innovasiya mərkəzlərinə çevrilməsinə dəstək verən və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis hazırlığını təmin edən ali təhsil standartlarının tətbiqi ilə bağlı işlər tətbiq edilməlidir.

Müasir dövrün çağırışlarına uyğun olaraq dünyada təhsilin inkişaf tendensiyaları dəyişməkdədir. Hazırda süni intellekt həyatımızın və məişətimizin bütün sahələrinə nüfuz etməkdədir. Cəmiyyət yeni sənaye və

texnoloji inqilab ərəfəsindədir və təhsil sistemi bu reallığa hazır olmalı, gənc nəsli müasir dövrdən kəskin fərqlənəcək gələcək dövrə hazırlamaq üçün onlara yeni kompetensiyalar, ixtisaslar və peşələr verməlidir. Dövlət və özəl sektor, təhsil orqanları, təhsil müəssisələri və bütün cəmiyyət səylərini bu məqsəd ətrafında cəmləşdirməlidir. Yalnız birgə təşəbbüslər və fəaliyyətlər nəticəsində keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı formalaşdırmaqla ölkəmizin tərəqqisinə nail olmaq olar.

İnanıram ki, müasir dövrün çağırışlarına, təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına və ölkəmizin inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq növbəti illərdə Azərbaycan təhsili keyfiyyət göstəricilərinə, əhatəliliyinə və rəqabətqabiliyyətliliyinə görə aparıcı təhsil sistemlərindən birinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010
2. M.C. Mərdanov. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı. Təhsil, 2006
3. Mərdanov M.Ç. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı. Çarşıoğlu, 2009
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı. Mütərcim, 2010
5. URL. <http://www.tehsilproblemleri.com/>

Summary

Aygun Verdiyeva

Globalization in Education: New Perspective Approaches

Modernization of modern education is necessary; we see and feel it in their daily work. Now pleased that the state and society has come to realize the necessity of such a change.

Key words: globalization, modernization, resistance, innovation.

BÖLMƏ 4

SİYASİ ELMLƏR və FƏLSƏFƏ

b/m. Ülviyyə Bayramova¹

Elmi rəhbər: prof. S. T. Hacıyev

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı münasibətləri

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xarici siyasət, inkişaf mərhələləri, Türkiyə, Trabzon və Batum danışıqları, Paris sülh konfransı, de-fakto.

Balkan müharibəsi dövründə Rusiyada antitürk əhval-ruhiyyəsinin qızışdırılması bir tərəfdən Qafqaz müsəlmanlarının ondan narazı saldı, digər tərəfdən isə Azərbaycan xalqında Osmanlı dövlətinə qarşı təbii meyli gücləndirdi. Bu dövrdə milliyətçi qüvvələrin yaydığı bəyannamədə göstərildi: “Biliniz və izah olunuz ki, bizim yeganə çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlalı və onun tərəqqisidir“. [1, səh 40]

Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycan millətinin müstəqillik arzusu Türkiyənin Qafqaz siyasəti ilə çarpazlaşdığından tərəflər arasında bir-birinə olan təbii meyill onların sosial-siyasi, hərbi-iqtisadi əməkdarlığında maddiləşməklə yeni mərhələyə daxil oldu.

1918-ci ilin əvvəlində Trabzon və Batum danışıqları Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Türkiyəyə münasibətində köklü fikir ayrılıqları üzə çıxartdı. Trabzon danışıqları dayandırıldıqdan sonra Batuma səfər edən Ənvər Paşa Trabzonda Zaqafqaziya hökumətinin dağılacağı təqdirdə Türkiyə ilə geniş sərhədləri olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına tərəfdar olduğunu və bu dövlətin Türkiyə tərəfindən müdafiə ediləcəyini bildirdi. [2, səh 72]

¹ Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialının müəllimi/ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı,
bayramova.ulviyya@inbox.ru

1918-ci il martın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə-dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu. 1918-ci ill mayın 30-da Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, ABŞ, Bolqarıstan, Rumıniya, İran, İspaniya, Hollandiya, Rusiya, İsveç, Ukrayna, Danimarka və Yaponiya xarici işlər nazirliklərinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə məlumat göndərirdi.

Bu mərhələdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi. Müqavilədə göstərilirdi: “Biz tərəfdən, Osmanlı imperator hökuməti, digər tərəfdən isə müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətlərini bərqərar etməklə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər.[3, iş.88, v.1] 4 iyun müqaviləsi və iyunun ortalarında imzalanan çoxtərəfli sazişlər Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin bütün sahəsini əhatə edən ilk dövlətlərarası sənədlər idi. Hələ Batumda olan Məmməd Əmin Rəsulzadə və M.H.Hacinski xarici hərbi müdaxiləyə son qoymaq və daxili asayışı qorumaq məqsədilə 4 iyun müqaviləsi əsasında hərbi yardım göstərilməsi barədə Türkiyəyə müraciət etdilər. Həmin müraciəti qəbul edən Osmanlı dövləti elə etmək istəyirdi ki, Azərbaycana ordu göndərilməsi ilə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə çalışan Almanıyanın etirazına səbəb olmasın. Ona görə də qarşılıqlı razılıq əsasında Osmanlı hərbi hissələri və Azərbaycan könüllülərindən ibarət Qafqaz İslam ordusu yaradıldı. [4, səh 40]

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin genişlənilib dərinləşməsində 1918-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan İstanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdiskidən ibarət nümayəndə heyəti göndərilməsinin böyük əhəmiyyəti oldu. Nümayəndə heyətinə bu beynəlxalq konfransa dəvət edilmiş Osmanlı, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, Gürcüstan, Ermənistan və Bağlılar dövlətlərinin nümayəndələri ilə siyasi, iqtisadi maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdir. [5, iş.138, v.4] Nəzərdə tutulan beynəlxalq konfrans keçirilməsə də, Azərbaycan nümayəndələrinin İstanbul missiyası çox faydalı oldu. İyun ayının axırlarından oktyabr ayının axırlarına qədər Azərbaycan, Osmanlı və digər dövlətlərin İstanbulda olan nümayəndələri səmərəli danışıqlar apardılar.

Sentyabrın 6-da Azərbaycan nümayəndələri Mehmet Rəşadın vəfatından sonra taxta əyləşmiş Sultan VI Mehmet Vahideddin tərəfindən qəbul

edildi. Həmin gün Sultan taxta çıxması münasibətilə İstanbulda olan diplomatik nümayəndələr üçün təntənəli rəsmi qəbul (audiensiya) mərasimi düzəltmişdir. Gözləmə zalında bir çox xarici nümayəndəliklər olmasına baxmayaraq Sultanın şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan nümayəndələri birinci qəbul edildilər.

Onları Ənvər Paşa qarşılayıb Sultana təqdim etdi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti adından VI Mehmeti təbrik edən M.Ə.Rəsulzadə yüzillik əsarətdən xilas olmuş Azərbaycan xalqının öz istiqlaliyyəti və hüriyyətini qoruyub saxlamaq yolunda qardaş Türkiyəyə arxalandığını bildirdi. Sultan cavabında qeyd etdi: “Sevimli Azərbaycanımızın nümayəndələri tərəfindən təbrik edildiyimi həyatımda xoşbəxt bir hadisə qəbul edirəm. Əsarətdən xilas olmuş türk və müsəlman hökumətinin istiqlaliyyət və hüriyyətini təmin etmək mənim hökumətimin ən müqəddəs vəzifəsinə təşkil edir. Azərbaycanın həyat və qüvvət kəsb edərək, bizimlə birlikdə ümumi düşmənlərimizə qalib gələcəyini ümid edirəm”.

Bu qəbul barədə Azərbaycan hökumətinə məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Biz çıxanda Sultanın Ənvər Paşa Həzrətlərinə yaxınlaşaraq “bu dəqiqələr ömrümüzün ən xoşbəxt dəqiqələridir” dediyini eşitdik və bundan köksümüz iftixarla doldu” [6]

1918-ci ilin yayında Azərbaycan ətrafında cərəyan edən beynəlxalq vəziyyəti Bakının tezliklə azad edilməsini zəruri edirdi. Birinci dünya müharibəsinin sonunda Bakı Türkiyə, Almaniya, İngiltərə, Sovet Rusiyası arasında mübarizənin əsas obyektinə çevrilmişdi.

1918-ci ilin yayında İstanbulda vəziyyəti müşahidə edən almanlara aydın oldu ki, Türkiyənin müdafiə etdiyi hökuməti bolşeviklərin əlində olan Bakı quberniyasını heç kimə güzəştə getmək istəmir. Buna görə almanlar Bakı ilə bağlı planlarını Sovet Rusiyası vasitəsi ilə çatmaq fikrinə düşdülər və bu məqsədlə onunla gizli danışıqlara başladılar. Berlin danışıqları davam etdiyi zaman Bakı Xalq Komissarları Sovetinin şəhəri əldə saxlamaq üçün çar polkovniki İ.Bixəçorovdan yardım almaq ümidləri boşa çıxdı və iyun ayını axırlarında Bakı Kommunası yıxıldı.

Sentrokaspiçilər və avqustun əvvəllərində İ.Denstervil başda olmaqla Bakıya daxil olan ingilislər şəhəri Qafqaz İslam Ordusunun hücumundan müdafiə etmək iqtidarında deyildilər. Nəhayət, Berlində üç aya qədər davam edən Almaniya-Rusiya danışıqları avqustun 27-də saziş müqaviləsi ilə nəticələndi. Sazişin 12-ci maddəsində göstərilirdi Almaniya Qafqazda Gürcüstanın hüddudlarından kənarda hərbi əməliyyatlardan hər hansı üçüncü dövlətə

heç bir yardım etməyəcək. Rusiya Bakı vilayətində neft çıxarılmasını bütün imkanları daxilində artıracaq, çıxarılan neftin dördüdə birini Almaniyaya verəcək. [7, iş.30, v.1]

İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri bu sazişlə əlaqədar Almaniya səfirliyinə etiraz nota təqdim etdilər. Notanın sürəti Türkiyə Xarici İşlər nazirliyinə, Avstriya -Macarıstan və Bolqarıstan səfirliklərinə, habelə bitərəf ölkələrin diplomatik nümayəndələrinə də verildi.

1918-ci il sentyabrın əvvəllərində Azərbaycan nümayəndələri Sədr-Əzəm Tələt Paşa tərəfindən qəbul edildi və danışıqlar zamanı Tələt Paşanın Berlinə səfəri ərəfəsində Almanıyanın Bakı məsələsində tutduğu mövqe, Bakının tezliklə azad edilməsinin zəruriliyi müzakirə edildi. Az sonra Berlinə gedən Tələt Paşa təcili şəkildə 27 avqust sazişinin ləğv edilməsini Almaniyadan tələb etdi. Bu addım Bakının azad edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik oldu. Sentyabrın ortalarında Azərbaycan-Türkiyə hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldu.

Bakının azad edilməsi istiqlal elan olunmasından sonra Azərbaycanın tabeliyində ikinci böyük tarixi hadisə idi. Bu qələbənin diplomatik cəhətdən təmin edilməsi Azərbaycan diplomatiyasının ilk uğurlarından oldu. Bakının azad edilməsi barədə məlumatı Ənvər Paşa İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələrinə çatdırdı. İstanbuldan baş nazir F.X.Xoyskiyə və xarici işlər Naziri M.H.Hacınskiyə yazdığı məktubda M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, Bakının alınması burada əhval-ruhiyəni qaldırmışdır. Bakı azad edildikdən sonra Almanıyanın hərbi və ticarət nümayəndələri, baron fonder Qalts, Avstriya-Macarıstan diplomatik nümayəndələr, Osmanlı Sultanlığının Qafqaz Ordusunun Hərbi Qərargahı Bakıya gəldi.

Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafında Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyasının böyük əhəmiyyəti oldu. O, 1918-ci il sentyabrın 28-də İstanbulla gəldi və Azərbaycan hökumətinin fəvqəladə səlahiyyətli naziri kimi işə başladı.

Berlin danışıqlarından sonra oktyabrın 2-də Ə.M.Topçubaşovu qəbul edən Tələt Paşa məlumat verərək bildirmişdi ki, Azərbaycanın mənafeyi naminə nə mümkündürsə, hamısını etmişdir. Danışıqlar zamanı Tələt Paşa Berlindəki rus səfiri A.A.İoffenin Azərbaycana münasibətdə qərəzli mövqeyini də açıqladı.

1918-ci ilin oktyabrında Ə.M.Topçubaşov İstanbulda Türkiyənin rəsmi dövlət nümayəndələri ilə bir sıra görüşlər keçirdi. Lakin Türkiyə məğlubiyyət ərəfəsində, böhran içərisində olduğu və ay yarım ərzində üç hökumət kabineti

dəyişdiyi üçün Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında sabit münasibətləri bərqərar etmək mümkün olmadı.

1918-ci ilin payızında Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstanın daxil olduğu ittifaq məğlub oldu. Oktyabr ayının 30-da təkcə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışıqı imzalandı. Barışıqın 11-ci maddəsinə görə, Türkiyə Zaqafqaziya Dəmir yolu üzərində nəzarət hüququnu Antantaya verməli və müttəfiqləin Bakını tutmasına heç bir etiraz etməməli idi. [9, səh 188]

Noyabrın 4-də Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökuməti adından Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə etirazını bildirdi. [10, iş.68, v.2]. Lakin bu etirazın elə bir əhəmiyyəti olmadı. Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddəsinə görə, Osmanlı dövlətindən narazı qalmasına baxmayaraq onun Birinci Dünya müharibəsində məğlub dövlətlərdən biri olmasından ehtiyat etməyərək, noyabrın 10-da Azərbaycan hökuməti Respublikanı tərk edən Türkiyə ordusunun şərəfinə ziyafət verdi. Türkiyə qoşunları həmin gün Bakıdan, az sonra isə bütün Azərbaycandan çıxdı. Bununla da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətində Türkiyə oriyentasiyası dövrü başa çatdı.

Ədəbiyyat

1. Məmmədzadə M.B «Milli Azərbaycan hərəkatı». Ankara, 1991, səh:40
2. Həsənli C. «Azərbaycan tarixi: Türkiyə yardımından Rusiya işğalına qədər» (1918-1920), Ankara, 1998, səh:72
3. «Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi» (ARDA), f.894, siy.10, iş.88, v.1
4. Rəsulzadə M.Ə. «Azərbaycan Cümhuriyyəti», Bakı, 1990, səh:39-40
5. «Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi» (ARDA), f.970, siy.1, iş.138, v.4
6. ARDA, f.970, siy.1, iş.30, v.1
7. Həsənli C. «Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində», Bakı, 1993, səh:119
8. ARDA, f.894,siy.10, iş.150, v.2-3
9. Ключников Ю.В., Сабанин А., «Международная политика нового времени в договорах, нотах декларациях. Часть II, Москва, 1928, стр.188
10. ARDA, f.970, siy.1, iş.68, v.2
11. Токаревский Е.А Из истории иностранной интервенческой и гражданской войны в Азербайджане, Баку 1957, стр.11
12. 28 may 1918. «Azərbaycan Cümhuriyyəti istiqlalının birinci sənaye dövrüyəsi», Bakı 1919, səh:12
13. Ziyadxanlı A. Azərbaycan, Bakı 1919, səh: 94
14. Ziyadxanlı A. Azərbaycan, Bakı 1919, səh: 94
15. Черчилль У. «Мировой кризис» Москва 1932, стр:106

16. ARDA, f.894,siy.10, iş.150,v.2-3
17. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
18. ARDA, f.970, siy.1, iş.64, v.15
19. ARDA, f.894,siy.10, iş.70, v.5

Summary

Ulviyya Bayramova

Azerbaijan People Republic and Ottoman relation

Paying special attention to foreign problems of the Azerbaijan people Republic which has declared its independence, being related with much more foreign factors than inner ones of keeping independence has been reflected in the article.

In the complex international condition which took place. The war the first keeping state independence of caucasion and its rich region Azerbaijan have been show by facts in the article.

Being difficult to create place and stabile among new there countries of Caucasus but in the early of 1920 meaning normal attitudes with Georgian an knowing de-facto by The Wersailess Supreme council the independence of both republic are widely commented in the article.

Key words: Azerbaijan People Republic foreign policy, stages of development negatattions of Turkey, Trabzon and Batum, Paric peace conference de-facto.

Multikulturalizmin Azərbaycan modelinin əsas xüsusiyyətləri

Açar sözlər: Multikulturalizm, etnos, Azərbaycan, tolerantlıq

Multikulturalizm, multikultural cəmiyyət son vaxtlar tez-tez müraciət olunan mövzulardan biridir. Multikulturalizm (ingilis dilindən tərcümədə “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir) sosialmədəni davranışın və müvafiq siyasi strategiyanın modeli kimi də nəzərdən keçirilir. Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir.

Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq, dövləti təşkil edən etnosdan – azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udiylər, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamış və buna görə də vahid polietnik Azərbaycan vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar. [2, səh 5]

Məlumdur ki, multikultural dəyərlər, tolerant siyasi-mədəni, etnik-dini mühit Azərbaycanda həmişə mövcud olmuşdur. Şərq ilə Qərbin kəsişdiyi bir məkanda qərar tutmuş yeni Azərbaycan, tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu özəl bir diyar kimi tanınmışdır. Burada üzvi şəkildə təzahür edən tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, mədəniyyətlərarası təbii birlik və qarşılıqlı anlaşma kimi ənənələr bu gün də “Azərbaycan” adlanan solumun məzmununu təşkil edir.

Azərbaycan multikulturalizmi dünyada analoqu olmayan mədəni fenomendir. O, özündə tolerantlığın ən düşünülmüş formasını ifadə edir. Həç vaxt, nə aşkar, nə də gizli şəkildə Azərbaycan adlanan məkanda təmsil olunan digər xalqların, etnik qrupların və dini konfessiyaların assimilyasiyasını nə-

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, ahuseynova148@gmail.com

zərdə tutan tədbirlər həyata keçirilməmişdir. Əksinə, onların ləyaqətli varlığı və inkişafı üçün ən yüksək təşəkküllü real şərait yaradılmışdır. [1, səh 342]

Varlığında mərhəmət, xeyir və humanizim kimi yük daşıyan, gələcək həyatın, nəsillərin qayğısına qalması müqəddəs vəzifə hesab edən hər bir şəxsi, bütövlükdə isə mütərəqqi və analitik düşünən bəşəriyyəti daim gələcəyin tarixinin necə olacağı kimi əbədi və möhtəşəm sual narahat edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “gələcək” fenomeninin əsl elmi tarixinin yaradılması ilə əlaqədar idraki müstəviyə çoxlu sayda müxtəlif idealar çıxı bilər. Lakin bir həqiqət danılmazdır-məzmunundan və xarakterindən əsla asılı olmayaraq gələcək labüddür və bugünkü bəşəriyyət, yaxud onun növbəti təkrar istehsalının məhsulları bu gələcəyi mütləq yaşayacaqlar. Odur ki, “gələcək faktoru” insanın fərdi taleyi, həmçinin solumun taleyi ilə bağlı ən vacib məfhum kimi təzahür edir. [1, səh 355]

Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində dəyişməz həyat tərzini kimi təzahür edir. Hazırda dünyanın 13, Azərbaycanın 28 nüfuzlu ali təhsil ocağında Azərbaycan multikulturalizmi tədris edilir. [3]

Azərbaycanda multikulturalizmin əsası Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə ölkədə dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq bütün xalqlar rifah və fərvanlıq içərisində yaşamışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev respublikamızda multikulturalizm siyasətini uğurla həyata keçirmiş və ölkəmizi dünya miqyasında multikulturalizm ölkəsi kimi tanıtmışdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının multikultural adətlərinin qorunması sahəsində həyata keçirilən siyasət hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən inamla davam etdirilir. [4]

Ədəbiyyat

1. Cəfərova Esmira, Hacıyev Akif, Məmmədov İlham, Multikulturalizmə giriş, Bakı: “Mütərcim” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2018, səh. 342-355
2. M.Hacıyeva, N.Alişova, Multikulturalizm Azərbaycanın həyat tərzidir, Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2016, səh. 5
- 4 . http://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html
- 5 <http://multikulturalizm.gov.az/post/771/azerbaycanda-multikulturalizm-ve-onun-olkenin-sosial-iqtisadi-inkisafinda-rolu.html>

Summary

Aysel Huseynova

Main features of Azerbaijan Mutyculturalism

Multiculturalism, a multicultural society, is one of the most frequently discussed topics. The model of multiculturalism refers to the peaceful coexistence of various ethnicities within the borders of a state and the right to formally express and preserve its cultural identity and way of life. Multiculturalism is a necessary tool for the dialogue of cultures and civilizations. Azerbaijani multiculturalism is a cultural phenomenon that has no analogues in the world. It is the most thought-provoking form of tolerance.

The basis of multiculturalism in Azerbaijan was laid by national leader Heydar Aliyev. Multiculturalism, in addition to government policy, is an indispensable way of living in modern Azerbaijani society. Currently multiculturalism is taught in 13 universities and 28 prestigious universities of Azerbaijan.

Key words: Mutyculturalism, ethnos, Azerbaijan, tolerance

Şəriətin məqsədləri (məqasid) təliminin mahiyyəti və ümumbəşəri

Açar sözlər: İslam, şəriət, məqsəd, təlim, sosial ədalət

İslam şəriətində “məqsəd” anlayışı hökmlərin çıxarılması səbəbi ilə yanaşı, çıxarılan hökmün qayəsi, hansı mətləbin güdülməsi məsələlərini ehtiva edir. Çünki “Nə üçün?” sualı öz növbəsində “Məqsəd nədir?” sualını doğurur. “Nə üçün; məqsəd nədir?” sualları fəlsəfi suallardandır. Müsəlman fəqihləri bunu “məqsədlərin səviyyələri” adlandırırlar.[1,s.19]

Adətən islam alimləri “məqsədlər”i üç kateqoriyada təsnif etmişlər. Birinci kateqoriya “zərurətlər”dir (zəruriyyət). İkinci sırada “ehtiyaclar” (haciyyət) dayanır. Bunlar “zərurətlər”i tamamlayan “məqsədlər”dən ibarətdir. Üçüncü kateqoriyaya “yaxşılaşdırıcılar” və “gözəlləşdiricilər” (təhsiniyyət) dayanır. “Yaxşılaşdırıcılar” “ehtiyaclar” dərəcəsinə çatmayan və insanda (daha gözələ, yaxşıya, rahata...) meyl oyadan şeylərdir. [4,s.11]

“Məqsədlər”in “zərurətlər”, “ehtiyaclar” və “gözəlləşdiricilər” olaraq təsnif edilməsi, Allahın bizdən bu “məqsədlər”ə əməl etməyimizi istəməsi və digər məsələlər dinin mətn-lərinin öyrənilməsi nəticəsində alimlər tərəfindən müəyyən edilmişdir. [4,s.32]

Mövcud tezisdə də “Nə üçün? Nə üçün? Nə üçün?...” məntiqindən çıxış edilmişdir. Şəriətin məqsədləri elmi “nə üçün”dən törəyən bütün çətin suallara müxtəlif səviyyələrdə cavab verir. “Nə üçün zəkat vermək islamın əsaslarından biri sayılır?”, “Nə üçün qonşuya yaxşılıq islamın vacib əməllərindəndir?”, “Nə üçün müsəlmanlar salamladıqları zaman “salam” sözündən istifadə edirlər?”, “Nə üçün müsəlmanlar gündə beş dəfə namaz qılır-lar?”, “Nə üçün ramazanda oruc tutmaq islamın şərtlərindən biri hesab olunur?”, “Nə üçün islama görə, az da olsa alkoqollu içki qəbul etmək böyük günahdır?”, “Nə üçün islam qa-nunvericiliyinə görə, qəsdən adam öldürənlər, zorakılıq törədənlər edam olunurlar?” bu qə-bildən suallardır.

Şəriətin məqsədləri hökmlərin əsaslandığı hikməti üzə çıxarır. Məsələn, zəkatın veril-məsindəki hikmətlərdən biri “sosial həmrəyliyin möhkəm-

¹ Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu İlahiyyat fakültəsi, isgndrisgndrov1@gmail.com

ləndirilməsi”dir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.v.) bir hədisində “Zəkat islamın körpüsüdür” buyurur. Müsəlman fəqihləri bu hədisdəki körpüdən məqsədin varlı ilə kasıb arasında zəkat vasitəsilə “sosial bərabərlik, həmrəylik” duyğularının tənzimlənməsi olaraq şərh edirlər.

Məqsədlər (məqasid) dedikdə, həm də bəzi şeyləri qadağan edib, bəzi şeylərinə də ica-zə verməklə şəriət qanunlarının əldə etmək istədiyi müsbət nəticələr başa düşülür. Məsələn, şəriətin məqsədlərindən biri “insanın ağılı və canını qorumaq”dır. Bununla da, aydın olur ki, islamda sərxoşedicə içkilər nə üçün qəti şəkildə qadağan edilib? Və yaxud şəriətin “insanın mal-mülkünün (mülkiyyəti) və şərəfinin (namusunun) qorunması” məqsədini götürək. Bunu bildikdən sonra Quranda nə üçün qəsbkarlığın və təcavüzün cəzası məhz “öldürülmək” gös-tərildiyinin hikməti anlaşılar.

Şəriətin məqsədləri həm də islam qanunvericiliyinin əsaslandığı ilahi qayə və əxlaqi anlayışların məcmusunu nəzərdə tutur. Ədalət, insanın şərəf-izzəti, azad iradə, mürüvvət, if-fət (ləyaqət), insanların işini asanlaşdırma, sosial həmrəylik məhz belə anlayışlardandır. Hə-min məqsədlərdən çıxış edərək “müasir dünyanın həqiqətləri fonunda Quran və Sünnəyə ən doğru münasibət necə olmalıdır?”, İslamda “azadlıq” və “ədalət” dedikdə nə başa düşülür?”, “İnsan haqları məsələsində islam qanunvericiliyi və müasir anlayışların ortaq cəhətlə-ri hansılardır?”, “İnkişaf”da, “əxlaq” və “sosial ədalət” də islam qanunvericiliyinin iştirakı-nı necə təmin etmək olar?” qəbilindən suallara da cavab tapmaq olar. [1,s.22]

Fəqihlər “məqasid” təlimini tədqiq edərkən müasir terminlərə də müraciət edirlər. “Məqasid” təlimi ilə bağlı müasir tədqiqatlarda “namusun qorunması” (hifz əl-irz) termini əvəzinə “insanın şərəf-izzətinin qorunması”, “insan haqlarının qorunması” terminləri işlədilir. Müasir tədqiqatçılar bu anlayışları islam dininin məqsədlərindən biri olaraq gös-təirlər. İnsan haqları məsələsində müasir hüquqla islamın ortaq cəhətləri heç də az deyildir. Bunu həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman müəlliflər etiraf edirlər. Həmçinin 1981-ci il-də YUNESKO səviyyəsində qəbul edilmiş İnsan Haqları Beynəlxalq İslam Bəyannaməsin-də Quran və Sünnə əsas götürülmüşdür.

XXI əsrin başlanğıcında mühüm hadisələrdən biri də islam məzhəbləri mənsubları arasında kəskin bölünmələrin özünü göstərməsidir. Bu bölünmələrin ən şiddətli və zərərli sünni-şiə çəkişməsidir. Bu çəkişmə müxtəlif siyasi amillərin doğurduğu bölünmə olsa da, məzhəbçilik forması alıb. Sonralar bu çəkişmə bütün sahələrə: məhkəmələrə, məscidlərə, sosial münasibətlərə də sirayət etmişdir. Nəticədə, bir sıra dövlətlərdə bu çəkişmələr qanlı

toqquşmalar səviyyəsinə qalxmışdır. Əhli-sünnə və şiə tədqiqatçıları “məqasid” mövzusunı eyni metod əsasında işləyiblər. Hər iki tərəfin tədqiq etdiyi ictihad, hüquqlar, dəyərlər, əxlaq və sair mövzular da eynidir. Hər iki tərəf eyni fəqihlərin fikirlərinə və mənbələrinə müraciət edir: Buraya İmam Cüveyninin “əl-Bürhan”, İbn Babaveyhin “İləl əş-Şəriət”, İmam Qəzza-linin “əl-Müstəsfa” əsərləri daxildir. Həm əhli-sünnə, həm də şiə alimlərinin istifadə etdik-ləri “məsalih”, “zəruriyyat”, “haciyyat”, “təhsiniyyat”, “məqasidi-ammə”, “məqasidi-xassə” və s. nəzəri terminlər də eynidir.

“Məqasid” təlimi ortaqlar problemlər qarşısında müsəlmanların birliyi kimi ali bir məq-sədə xidmət edir. Birlik fiqh-in ikinci dərəcəli məsələlərindən daha mühüm və daha əsasdır. Bu məntiqdən çıxış edən Ayətullah Mehdi şiələr və sünnilərin bir-birinə ədavət bəsləmə-lərini haram əməl sayır. Bu zaman o, arqument olaraq, birlik, həmrəylik və ədalət kimi baş-lıca oxşar məqsədləri göstərir. [3, s.26]

“Məqsədləri nəzərə almaq” metodu yüksək səviyyəli tədqiqatları zəruri edir. Belə tədqiqatlar prizmasında problemi daha yaxşı öyrənmək və başa düşmək mümkündür. “Məqasid” metodu imkan verir ki, dinin konkret göstəriş və əmrləri həmin göstəriş və əmrlərdəki ümumi prinsip və məqsədlər çərçivəsində nəzərdən keçirilsin. Bu səbəbdən, düşünürük ki, məq-sədləri çərçivəsində dinlərin öyrənilməsi və ya sistemli bütöv yanaşma dinlərarası dialoqda böyük rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Casir Övdə. Şəriətin məqsədləri. Azərbaycan dilinə tərcümə edən, redaktor, ön söz və şərhlərin müəllifi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elvüsal Məmmədov. Bakı: “İdrak” İctimai Birliyi, 2017
2. Muhammed Tâhir bin Âşûr. İslam Hukuk Felsefesi. 4. Baskı. Çevirmen: prof.dr. Vecdi Akyüz, prof.dr. Mehmet Erdoğan, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2013
3. Məhəmməd Mehdi Şəmsəddin. Şəriətin məqsədləri. “Şəriətin məqsədləri” kitabı. Baş redaktor: Əbdülcəbbar Rifai. Dəməşq: “Dər əl-Fikr” nəşriyyatı, 2001
4. Məhəmməd Həşim Kəmal. Şəriətin məqsədləri. Azərbaycan dilinə tərcümə edən, redaktor, ön söz və şərhlərin müəllifi: fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Elvüsal Məmmədov. Bakı: “İdrak” İctimai Birliyi, 2017

Summary

Iskandar Iskandarov

The essence and universal importance of the purposes of Sharia doctrine

The presented article studies the essence of *maqasid* doctrine, which is one of the main issues of Islamic Sharia, judgements along with their causes and the meaning of the aims of judgements. The universal importance of doctrine and its role on solutions to common problems in the modern era has been examined.

Key words: Islam, Sharia, aim, doctrine, social justice

Səfəvi dövrünə aid olan silah sənətinin bədii və texniki xüsusiyyətləri

Açar sözlər: Səfəvi, silah, ornament, texnika, polad

Azərbaycan dövlətçilik tarixinə nəzər yetirsək qeyd etdiyimizi görə bilərik. Müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranan dövlətlərin hər birinin özünəməxsus inkişaf xətti olmuşdur. Şanlı tariximizə adını qızıl hərlərlə yazdırmağı bacaran Azərbaycan dövlətlərindən biri də 1501-ci ildə Şah I İsmayıl tərəfindən əsas qoyulan Səfəvi dövlətidir. Şah I İsmayıl və ondan sonra gələn şahların əksəriyyəti incəsənətin inkişafına qayğı göstərmişlər. Misal üçün ŞI İsmayıl və Şah I Təhmasibin vaxtında miniatur sənətimizdə xüsusi bir canlanma özünü göstərmişdir. Bu dövrdə silah sənətinə də diqqət və qayğı yüksək dərəcədə idi. Bu faktoru Səfəvi imperiyasına gələn Avropalı tacir və səyyahların yazılarında görə bilərik.

Avropalı tacir Tavernye və fransız səyyah Şardenin yazılı qeydlərindən aldığımız məlumatlara əsasən öyrənirik ki, Səfəvi dövlətində fəaliyyət göstərən ustalar ox-kaman və qılinc düzətməkdə çox mahir olubların. Yazılarda burada silah düzəldən ustaların çox olması da rast gəlirik. Onlar bu ərazilərdə istehsal olunan silahların düzəldilməsində istifadə olunan matrealların və silahların hazırlanma qaydası haqqında da öz qeydlərinə əlavə etmişlər. Hətta burada düzəldilən silahları öz ölkələrindəkilər ilə müqayisə etmişlər. Aydın məsələdir ki, Avropadan gələn bu şəxslər Səfəvi dövlətinin hərbi qüdrətinin hansı dərəcədə olmasını öyrənmək üçün göndərilmişlər.

Mənbələrdən alınan məlumatlara görə Səfəvi ustalarının hazırladıqları kamanlar və qılınclar digər ölkələrdə hazırlananlardan fərqlənirdi. Onların düzətdikləri kamanlar xüsusi olaraq seçilən ağaclardan alınan çubuqlardan və burulan kəndirlərdən ibarət olurdu. Ustalar növbəti mərhələdə əldə olunan çubuqların üzərinə hamar olan ağac qabığı çəkib sonra isə onu laklayırdılar. İşin texniki tərəfi başa çatdıqdan sonra həmin hazırlanan kamanın üzərinə müxtəlif bəzəklər vurulurdu. Bu bəzədilmədə xüsusi yeri əsasən nəbatəti və burulan kompozisiyaya malik ornamentlər təşkil edirdi. Əlavə olaraq qeyd

¹ ADMİU-nun Rəssamlıq fakültəsinin Sənətsünaslıq ixtisasının II kurs magistr tələbəsi,
ibrahimov.11.09.97@gmail.com

etmək lazımdır ki, bu kamanların istər texniki tərəfi, istərsə də bəzədilməsi digər şərq ölkələrindən olduqca üstün idi. Bunun isə iki əsas səbəbi mövcuddur. Bunlardan biri Azərbaycanın ağacların möhkəm yetişməsi üçün münbit torpağa sahib olması ilə hazırlanan kamanların matreal baxımından dayanıqlı çubuqlardan olmasıdır. Digəri isə burada olan zəngin bədii ənənənin olması ilə bəzədilən kamanları da öz bənzərsizliyi ilə seçilməsinə zəmin yaradır. Burada düzəldilən kamanların yayıda xüsusi ipəkdən olurdu. Eyni zamanda ox qabalarının da bəzəməyi unutmurdular. Onlar əsasən dəridən hazırlanırdı və üzəri zər-lə bəzəklər vurulurdu. Bu bəzəklər arasında nəbati, həmdəsi ornamentlərlə yanaşı kiçik oxçuluqla bağlı süjetlərdə olurdu. Bütün bunları nəzərə alaraq əlavə etmək yerinə düşər ki, burada hazırlanan kamanların kirşəsi çətin çəkilirdi və ox yarıya qədər gələndən sonra yüngülləşirdi məhz bu texniki xüsusiyyətlərlə atılan ox hədəfə tam dəyirdi və onu məhv etmək gücündə olurdu.

Səfəvi imperiyasında hazırlanan silahlar içərisində xüsusi olaraq seçilən qılıncları Avropadakıların müqayisə edən səyyahlar burada olanları daha üstün qiymətləndirirdilər. Bu üstünlüyə dəlalət edən səbəblər arasında qılıncı hazırladığı polad və onların dəstəyinin quruluşu mövcuddur. Səfəvilərdə polad çox olsa da onlar Hindistandan gələn poladı daha yaxşı qiymətləndirir və əsasən Qızılbaşlara məxsus qılıncları bu poladdan hazırlayırdılar. Burada olan poladlar arasında Avropadan gələnlərdə olsada Səfəvi ustaları Avropa poladını özünkülərindən aşağı dərəcəli keyfiyyətə malik olduğunu sayırdılar. Demək olar ki, bu poladdan qılınc hazırlamırdılar çünki, onlardan hazırlanan silahların həm möhkəmliyinin azlığı, həm də bəzədilmə üçün əlverişsizliyi mövcud idi. Qılınc hazırlayan ustalar ilk olaraq onun tiyəsinin dayanıqlığına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Döyüşçünün hərbi meydanında qılıncının sınıması onu hazırlayan ustanın şərinə xələl gətirərdi. Bu kimi hallarla qarşılaşmamaq üçün səfəvi ustaları hazırladıqları qılıncların üzərinə kərə yağı ilə yanaşı piy və adi yağda sürtürdülər. Bu üsulla hazırlanan qılıncın möhkəmliyi artar və sınımasına əngəl olardı. Digər bir mərhələ isə qılıncda hazırladığı polad matrealın təsiri ilə yarana biləcək qara ləkələri təyin etmək və onları aradan qaldırmaqdır. Bunun üçün ustalar hazırladıqları qılıncı əvvəlcə yeyici tərkibə malik olan kuporos, kükürd cövhəri və sirkədən ibarət qarışığa salırdılar. Bununlada onda olan qara ləkələr üzə çıxırdı. Səfəvi ustaları bəzən qılıncın dəstək hissəsin xüsusi formalarla bəzəyirdilər. Bu həm qılıncın ələ yatımlı olması, həm də estetik baxımdan gözəl olmasını hədəfləyirdi. Bunun üçün isə müxtəlif fiqurlardan istifadə edirdilər.

Müxtəlif səyyah yazılarında Azərbaycanda hazırlanan silahların mat-

realına və hazırlanmasına texnikasının müxtəlifliyini qeyd edirdilər. Bu müəlliflər əsasən Avropan gələnlər olub və burada hazırlanan silahlarla öz ölkələrində hazırlananları müqayisə edirdilər. Onların yazılarında məlum olur ki, burada hazırlanan silahların matrealının keyfiyyətinə ustalar xüsusi diqqət yetirirdilər. Onlar əsasən hazırladıqların silahların tiyəsini daha da dayanıqlı etmək üçün kükürd cövhərindən istifadə edirdilər. Bu zaman hazırlanan qılınç, şəmşir və bıcaq kimi silahların tiyəsinin parlaqlığı və kəsiciliyi artırdı. Ancaq, bu cilalanmanın keyfiyyəti isə poladdan aslı idi. Səfəvi ustaları əsasən Kərkütdən gətirilən polada xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu polad həm cilalanmaq üçün həm də bəzədilmək üçün çox əlverişli sayılırdı. Digər poladdan hazırlanan qılıncların əksəriyyətini çox qızdırdıqda o quruyur və şüşə kimi sınma özəlliyinə sahib olur. Ancaq, Kərkütdə poladı bu xüsusiyyətlərə sahib olmadıqdan ustalar daha çox istifadə edirdilər. Baxmayaraq ki, xam maddə olaraq bu poladın qiyməti baha olurdu və sonrakı zamanlarda bu poladın ölkədən çıxarılmasını Kərkütdə hakimi qadağan etmişdir. Hazırlanan qılıncların dəstək hissəsini isə döyüş və güc-qüvvə rəmzi olan simvollarla bəzəyirdilər. Bu isə öz növbəsində bir totem xüsusiyyətini daşıyırdı. Bəzən bu bəzədilməyə imamların, peyğəmbərin və Allahın adının ərəbcə yazılışında daxil olurdu.

Ədəbiyyat

- 1) Adil Baxşəliyev- Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri
- 2) Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 213 s.
- 3) Əfəndi. R Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 2001.
- 4) Əfəndiyev.R., Kərimov.K., Rzayev.N., Həbibov.N. Azərbaycan incəsənəti : Monoqrafiya. Bakı: İşiq, 1992
- 5) Həsən Cəvadi. İran əz dide-ye səyyahan-e orupayi (əzğədimtərin əyyam ta əvayel-e səfəviyyə) 1 c. Tehran, h. 1378.

Summary

Adil Bakhshaliyev

Səfəvi dövrünə aid olan silah sənətinin bədii və texniki xüsusiyyətləri

In the Safavid era, weaponry is embarking on a new path of development in the country, and there are valuable sources written by foreign authors reflecting this development. Based on these sources, it is possible to learn more about the artistic and technical characteristics of weapons manufactured in Azerbaijan.

Key words: Safari, weapons, ornament, technique, steel.

XX əsrdə Azərbaycanda milli ideyanın və Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf xüsusiyyətləri

Açar sözlər: Milli ideya, milli birlik, azərbaycançılıq

Milli məsələ Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində xeyli aktuallaşmışdı. Bu dövr elə dövr idi ki, artıq Rusiya tərkibində olan Şimali Azərbaycan sənayeləşmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Müsəlman icmasının etnik-mədəni millət mərhələsinə transformasiyası prosesi başlanmışdı. O dövrün yazıçıları, publisistləri, şairləri, ictimai xadimləri öz əsərlərində xalqın milli problemlərini əks etdirirdilər.

XX əsrin əvvəllərində hələ də xalq Rusiya işğalı ilə razılaşa bilmirdi. İctimai-siyasi inkişaf baş verdikcə dövrü nəşrlərin də sayı çoxalırdı. Çoxlu mətbuat orqanları yaranırdı. Bu dövrün ictimai-siyasi fikrinin istiqaməti millətin özünü dərk etməsinə və tərəqqisinə yönəlmişdi. İctimai-siyasi baxışlar genişlənirdi. Getdikcə inqilabi-demokratik istiqamətli görkəmli şəxsiyyətlər ortaya çıxırdı. Lakin dövr elə idi ki, Rusiya imperiyasına arxalanan erməni daşnakları Azərbaycanın tarixi torpaqlarına olan iddialarını həyata keçirmək üçün yaranmış tarixi şəraitdən yerində istifadə etmək üçün fəallaşmışdılar. Bu erməni millətçiləri Türkiyə və Azərbaycan ərazisində “Böyük Ermənistan” yaratmaq ümidi ilə məkrli siyasətlə məşğul idilər.

XX əsrin əvvəllərində bütün müsəlman Şərqində, ən əvvəl Azərbaycanda milli hərəkət qərb istiqamətli olaraq inkişafa başlamışdır. Lakin həm də Rusiyada baş verən proseslərlə əlaqədar olaraq sosial-demokrat, inqilabi-demokrat hərəkətlər də yayılırdı. Bununla da xalq azadlıq mübarizəsinə hazırlamaq məqsədi ilə təbliğat və təşviqat aparırdılar. Dövrün düşüncə insanları ictimai-mədəni tərəqqidə milli amilin rolunu mühüm hesab edirdilər. Milli həyatın oyanması və xalqın özünü dərk etməsi yollarını anlatmağa çalışan qabaqcıl insanlar maariflənməni əsas vasitə bilirdilər. Milli hüququ bilmək üçün xalqa milli dili bilməyi, milli məktəbə, milli mətbuata, milli ədəbiyyata malik olmağı təbliğ edirdilər. Milli oyanmada isə milli ziyalıların rolu misilsiz idi. 1917-ci il Oktyabr siyasi çevrilişindən sonra Zaqafqaziyada da

¹ ADPU Cəlilabad filialı, Pedaqoji azeroxelilov097@gmail.com

siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizələr güclənir. Bir tərəfdən Sovet hakimiyyətinin tərəfdarları olan bolşevik kommunistlər, bir tərəfdən də milli azadlıq istəyən milli demokratlar arasında əks mövqelər yaranmışdı. Cənubi Qafqazın üç əsas böyük etnikləri olan Azərbaycan, erməni və gürcü xalqları da yaranmış şəraitdən istifadə etmək üçün istiqlalə gedən yolda birgə olmağa məcbur idilər.

Azərbaycan xalqı öz milli ideyası olan müstəqilliyə asan yol ilə gələ bilmirdi. Xüsusən də ermənilərin öz havadarlarından aldığı köməyin sayəsində ölkədəki soyqırımlar xalqımızın taleyinə ağır faciə kimi yazıldı. 1918-ci ilin mart soyqırımı o dövrdəki erməni vəhşiliyinin zirvəsi oldu. Milli istiqlal və müstəqillik ideyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük məqsədi idi. Xalqın ziyalı oğulları Azərbaycandakı bütün etnik xalqların hər birini vahid tərkibdə görür və onların demokratik hüquqlarını qoruyurdu.

Müstəqillik ideyası bütün xalqlar kimi bizim də xalqın əbədi ideyasıdır. XX əsrin əvvəllərində qurulan demokratik respublikamız yaşamasa da onun ölməz ideyaları yaşadı. Bir kərə yüksələn bayrağın yenidən yüksəliş zəmini məhz yeni tarixi proseslərlə baş verdi. Sovet sisteminin dağılması ilə bu birliyə daxil olan ölkələrdə istiqlal hərəkatı reallaşdı. Azərbaycan da taleyinə yazılan ağırlı hadisələrlə öz istiqlaliliyyətini yenidən bərpa edə bildi. Zaman öz hökmünü yenidən verdi. 1991-ci ildə 18 oktyabrda həmin müstəqillik ideyası əsasında Azərbaycan öz milli ideyasını həyata keçirməyə şans əldə etdi. Bununla da Azərbaycan üçün ağır sınaqlarla dolu olan ən yeni tarix başlandı. Bu tarixi yolun 70 illik Sovet dövrü adlanan mərhələsi bütün cəhətləri ilə milli bütövlüyə doğru yollar açdı. Yenicə müstəqil olan ölkəmiz erməni təcavüzünə və daxili qarışıqlığa, xarici təzyiqlərə davam gətirə bilməli idi. Bu isə ziddiyyətli hadisələr fonunda çox faciəvi şəkil alırdı.

1918-ci il 28 mayda ilk dəfə Şərqdə demokratik dövlət quran xalqımız azadlıq və müstəqillik naminə şanlı mübarizələr tarixini yaratdı. Milli oyanış, milli ruh və dövlətçilik hissi xalqımıza hakim kəsildi. Böyük dövlətlərin regional və güc siyasətləri XX əsrin əvvəllərində qazanılan bu tarixi şansını məhv etdi. Lakin xalqımız məhz bu zamanın bəxş etdiyi bir çox dəyərləri qazandı və nəsillərə ötürdü.

Əslində bu xalq bildi ki, o nə musurman, nə də tatar deyildir. Bu xalq Azərbaycan xalqıdır. Bu xalq soykökünü bildi və təsdiq etdi. Bu dünyada insan üçün azadlıqdan və dövlət üçün müstəqillikdən böyük nemət yoxdur. Müstəqil dövlətdə azad insan kimi yaşamaq isə əsil xoşbəxtlikdir. 1991-ci ilin 18 oktyabrında Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini əldə etdi. XX əsrin

sonlarında yaranan bu tarixi şəraitdə xalqımız daha çox təzyiqlər və işğalçı hücumlara məruz qaldı. Azərbaycana bu məqamda nələr lazım idi: Azərbaycana sahib çıxmaq, müstəqilliyi qorumaq, müstəqilliyi möhkəmləndirmək, dövlətçiliyi hər cür qəsddən qorumaq, hakimiyyəti təmin etmək, erməni işğalının yayılma coğrafiyasını dayandırmaq, idarəetmə mexanizmasını işə salmaq və xalqı dövlətçilik ideyası ətrafında birləşdirmək lazım idi. Daha çox və həm də vacib olan mühüm proseslər, fəaliyyətlər qarşıda dururdu. Bu çətin tarixi zamanda xalqımızın ümidi dövrün əvəzedilməz tarixi şəxsiyyəti olan Heydər Əliyev oldu. Tarix qəti olaraq təsdiq edir ki, tarixi şəxsiyyətlər çətin məqamlarda öz xalqlarının həyatında əvəzsiz rol oynayırlar. Məhz siyasət aləminin bu böyük şəxsiyyəti sayəsində dövlətçiliyimiz qorunub saxlandı, müstəqilliyimiz möhkəmləndirildi və milli-mənəvi dəyərlərimiz qorunub saxlandı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi IV cild. Bakı, 2007
2. Əliyev K. Milli ideya mərhələ təsnifatı və səciyyəsi. Xalq gazetisi, 8 dekabr 2011-ci il
3. Mehdiyev R. Müasir Azərbaycan milli ideyanın akademik təcəssümü kimi. Azərbaycan gazetisi, 26 may 2011-ci il.
4. Mustafayeva A. Milli ideya məqsəd Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etmiş dövlətə çevirməkdir.

Summary

Azer Khalilov

Features of the development of the national idea and the ideology of Azerbaijanism in Azerbaijan in the XX century

National unity in Azerbaijan is an important condition for the state. Azerbaijan is a multi-ethnic state where all ethnic groups are intensely and consciously united. Azerbaijan is the home of all ethnic groups living here. National unity develops the state.

Key words: National idea, national unity, azerbaijanism

Azərbaycan polietnik cəmiyyəti tolerantlıq və humanizm kontekstində

Açar sözlər: polietnik cəmiyyət, tolerantlıq, humanizm, xalq

Azərbaycan əsrlər boyu bir Qafqaz ölkəsi olaraq mədəniyyətlərin qovuşduğu məkanda yerləşməklə dinlər və sivilizasiyalararası anlaşmada aparıcı rol oynayıb. Bu gün dünya üçün multikultural dəyərlər nə qədər yeni olsa da, Azərbaycan bu dəyərlər sisteminə min illərdir öz töhfələrini verir. Azərbaycanın dünya ölkələrinə təqdim etdiyi multikultural model xalqların dostluq və mehriban şəraitdə birgə yaşamasını təmin edən modeldir.

Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Azərbaycan xalqı müxtəlif etnoslardan-azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udlar, ingiləyler, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamışdır. Buna görə də onlar vahid polietnik Azərbaycan cəmiyyətinin vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar.

Hazırda Azərbaycanda müsəlman icmaları ilə paralel şəkildə qeydə alınmış 21 qeyri-müsəlman dini icmaların fəaliyyətini təmin edən “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bu qanunun icrasını həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi mövcuddur. Komitənin əsas vəzifəsi isə ölkədə müxtəlif din və konfessiyalara bərabər imkanlar və şərait yaratmaqdan ibarətdir. İrəindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyini təmin edən milli siyasətin əsas müddəaları Azərbaycan Konstitusiyasında (maddə 25, 44) göstərilmişdir. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycan ərazisində 1802 məscid, 5 pravoslav, 1 katolik, 4 gürcü-pravoslav kilsəsi, 6 sinaqoq və digər ibadət yerləri fəaliyyət göstərir. Ölkəmizin əhalisinin 96 faizini müsəlmanlar, 4 faizini isə xristianlar,

¹ ADPU Cəlilabad filialı/ Pedaqoji, besirovnasir@gmail.com

yəhudilər və digər dinlərin təmsilçiləri təşkil edir. Tolerantlıq yaşadığımız əhatədə dini dözümlülük ampulasıdır. Yəni digər inanc və əqidələrə dözümlü yanaşma prinsipidir. Tolerantlıq insan hüquqları və vicdanlılıqla bağlı olan çox əhəmiyyətli yanaşmadır. Tolerantlıq insan azadlıqları və hüquqlarının təsdiqi, plüralizm və demokratiya əsasında formalaşır.

Dözümlülük ideyası heç də yeni deyildir, belə ki, bu haqda ilk fikirlər XVI-XVII əsrlərdə Avropada peyda olmuşdur. Bu zaman dözümlülük yalnız din və vicdan ilə bağlı məsələ olmuşdur. Dözümlülük hər bir ölkənin vətəndaşları tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, lakin çox zaman dözümlülük tam dərk edilmir bunda əsas səbəbi qeyri-sabit və müvəffəqiyyətsiz azadlıq təcrübəsidir. Təcrübə elə bir təsis edilmiş nümunədir ki, o, özündə formal və qeyri-formal qaydaları, davranış tərzini, qarşılıqlı münasibəti ehtiva edir. Bir sözlə, dözümlülük mədəniyyəti birdən-birə yaranmır və insan münasibətlərinin inkişaf sürəti ilə qərarlaşır.

2011-ci ildən başlayaraq hər il ölkəmizdə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu keçirilir. Forum XXI əsrdə bəşəriyyətin qarşısında duran global çağırışlara cavab axtarmaq, humanitar əməkdaşlıqla bağlı ən mühüm məsələlərə dair geniş spektrli dialoqlar, fikir mübadilələri və müzakirələr aparmaq üçün beynəlxalq miqyasda nüfuzlu elmi-siyasi platformadır.

Etnik dinindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların bərabərliyini təmin edən milli siyasətin əsas müddəaları Azərbaycan Konstitusiyasında göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli siyasət konsepsiyası həmçinin aşağıdakı beynəlxalq sənədlərə əsaslanır: BMT-nin “İnsan haqları ümumi deklarasiyası”, Avropa Şurasının “Əsas azadlıqların və hüquqların qorunmasına dair konvensiyası”, BMT-nin “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı”, “Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə İclasın Yekun Aktı”, “ATƏT-in insan meyarları üzrə Konfransının Kopenhagen sənədi”, Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası”, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş “Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi üzrə konvensiya”. Hər il mayın 21-də Dialoq və İnkişaf Uğrunda Dünya Mədəni Müxtəliflik Günü qeyd olunur. Bu gün BMT Baş Məclisi tərəfindən 2002-ci ilin dekabrında təsis edilmişdir. Dialoq və İnkişaf Uğrunda Dünya Mədəni Müxtəliflik Günü ilk dəfə 2003-cü il mayın 21-də keçirilmişdir. UNESCO-ya üzv olan dövlətlər bu qurumun Bəyannaməsini təsdiqləməklə mədəni müxtəlifliklə əlaqədar dəyərlərin tanınmasını, qorunmasını və yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə fəal təbliğ olunmasını öhdələrinə götürmüşlər.

Humanizm insanın öz həyatının məzmununu və formasını müəyyən etmək hüququna və öhdəliyinə malik olduğunu iddia edən demokratik və etik həyat mövqeyidir. Humanizm insanın bilik və bacarıqlarından istifadə etmək-lə insani və digər ali dəyərlərə söykənən etika əsasında daha humanist cəmiyyətənin yaradılmasına səsləyir. Humanizm teizm elementlərini özündə ehtiva etmir və dini dünyagörüşünü inkar edir. Humanizm insani məsələlərdə təbiəüstü inancların hakimiyyətini tamamilə rədd edir, amma bununla yanaşı inancların özünü hədəf olaraq seçmir. Humanizmin əsas məqsədi hər cür avtoritarlıqdan insanı azad etməkdir. Bir sözlə humanist olmadan insan tolerant ola bilməz.

Bir çox şərtlər üzündən tariximizə yadlar sahib çıxmışdır. Biz xalq olaraq bu tarixi geri almalıyıq, itirilmiş tarixi-coğrafi məkanlarımız kimi. Böyük xalqların mütləq möhtəşəm bir keçmişi olur. Ermənilərin Qafqazda real tarixləri olmadığından daima özgə tarixləri oğurlamış və saxtalaşdırmışlar. Xüsusən də bizim xalqımıza həmişə arxadan zərbə vurmuşlar. Bu gün də Azərbaycan Vətən olaraq bu məkanda yaşayan bütün etniklərin ümumi Vətənidir. Onlar hamısı birlikdə Azərbaycan xalqının komponentləri statusunu daşıyırlar. Tarixdə çox şeylər dəyişir və dəyişə də bilər. Lakin Azərbaycanda yaşayan bütün etniklər kimi çoxsaylı və aborigen, avtoxton olan türklər də heç zaman dəyişilmədi və assimilyasiyaya məruz qalmadı. Hər bir etnik xalq kimi Azərbaycan türkləri Qafqazda də öz etnik adını və dilini qoruyub saxladı. Bu Vətən tarixən bizimdir və həmişə də bizim olacaq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanla multikulturalizmin ədəbi-bədii qaynaqları. Bakı, 2016
2. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər. Bakı, 2014
3. Hüseynov S. Azərbaycanla Dini Tolerantlıq Mədəniyyəti: Tarix və Müasirlik. Bakı, 2016
4. Mustafa.Ə. Azərbaycan qərb və şərq arasında tolerantlıq və multikulturalizm körpüsüdür. Bakı, 2014

Summary

Nasir Bashirov

Azerbaijani polyethnic society in the context of tolerance and humanism

Azerbaijan, as a Caucasus country for centuries, is located in a place where cultures meet. Representatives of various ethnic groups live in the Republic of Azerbaijan compactly. These nations enjoy the same rights. The principles of tolerance and humanism play an important role in Azerbaijani society.

Key words: polyethnic society, tolerance, humanism, people

Azərbaycan Respublikasının müasir xarici siyasətində əsas prioritetlər

Açar sözlər: xarici siyasət, integrasiya, diplomatiya

Key words: foreign policy, diplomacy, integration

Müasir Azərbaycan dünya birliyinə integrasiya edən, demokratik prinsipləri sadıq olan dövlətdir. Yeni şərait milli dövlət quruculuğuna yeni ideyalar gətirmişdir. Bu zəruri olan şərtlərdir ki, etibarlı dəyərlər bazası və kollektiv mənlilik şüurunu tələb edir. Xalqımız əsrlər boyu öz milli identikliyi və dövlətçilik ənənələrini qorumuşdur. Azərbaycan öz geosiyasi məkanında həmişə sülhsevərliyi və dinc yaşama prinsiplərinə sadıqlığı ilə seçilmişdir. Bu mənada dövlətimizin xarici siyasəti də bu prinsiplər əsasında qurulmuşdur. Azərbaycanın xarici siyasəti Azərbaycan dövlətinin xarici məsələlərdə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır. 1995-ci ilin 12 noyabrında yeni və daha qərarlı inkişaf yoluna çıxmış Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycanda dövlət quruculuğu, qanunların qəbulu, daxili və xarici siyasətin təsnifatlaşdırılması həyata keçirildi. O zamandan Azərbaycan həm konsula siyasətində, həm də digər region ölkələri ilə olan münasibətlərində balanslaşdırılmış siyasət yürütməkdədir. Bütün dövlətlərlə eyni cür məsafə saxlamaq, ilk olaraq Azərbaycanın milli maraqlarını önə çəkmək əsas götürülür.

Dövlətimizin xarici siyasətində əsas prioritet istiqamətləri bunlardır: Azərbaycanın müstəqilliyinə qarşı yönələn batan təhlükələrin aradan qaldırılması milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, Ermənistan tərəfindən həyata keçirilən separatizm və işğalçılıq siyasətinin qarşısının alınması və dünyada müttəfiqlərin qazanılması. Region dövlətlərlə maraqların üst-üstə düşməsinin təmin etmə və qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində hərəkət etmək.

Üçüncü minillikdə Azərbaycanın xarici siyasətinə yeni əməkdaşlıq formatı əlavə olunmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində ikitərəfli və çoxtərəfli formada əməkdaşlıq prioritet

¹ Bakı Slavyan Universiteti, abbasovadunya@yahoo.com

istiqamət olmuşdur. Bu yanaşma Azərbaycanın təcavüzkar Ermənistanı çıxmaq şərtilə bütün qonşular ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlərə verdiyi əhəmiyyəti göstərir. Xaricdə çalışan Azərbaycan diplomatlarının ümumi sayı 600-ə yaxındır. 177 ölkə ilə diplomatik əlaqələr qurmuş Azərbaycan xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlar yanında 91 diplomatik missiya da təsis etmişdir. Eyni zamanda, bu gün Bakıda 62 ölkənin diplomatik missiyası fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Ə. Müasir Beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, 2013
2. Nəsimov E. Azərbaycanın xarici siyasəti, 2006
3. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti, 2005

Summary

Dunya Abbasova

The main priorities in the modern foreign policy of the Republic of Azerbaijan

After gaining independence our country faced several tasks. The main focus is on state building. Cooperation with many countries, focusing on the development of new areas, and taking more careful steps in foreign policy are the main objectives of our country. These are the main priorities in the foreign policy of our state. Preservation of the state independence of Azerbaijan, the correct delivery of the Dakhlig-Karabakh conflict to the world, ensuring the prosperity of the population, etc.

Zaman anlayışı fəlsəfi müstəvidə

Açar sözləri: zaman, hərəkət, sürət, dejavu, zamanın istiqaməti

Zamanın mövcudluğu haqqında fərqli fikirlər irəli sürmüş idealist və materialist cəryanın nümayəndələrinin fikrinə nəzər saldıqda görürük ki, məkan və zamanın mövcudluğunu inkar edən idealistlərdən fərqli olaraq materialistlər məkan və zamanın mövcudluğunu materiyanın mövcudluğunun obyektiv real forması hesab edirdilər. Zamanın mövcudluğu haqqında bir çox filosoflar – Platon, Leybnis, Kant, Avqust və Aristotel öz fikirlərini irəli sürmüşdür.

Avqust özünün “Confessiones” əsəri ilə zamanla bağlı məsələyə öz münasibətini bildirmiş və zamanın nə olduğu sualına cavab tapmağa “Tanrı ilə dünyanın dualizmi” məsələsi məcbur etmişdi. Tanrı əbədi, maddi dünya isə, müvəqqəti və məhvə məhkum olması ziddiyətli bir məsələ idi. Avqustun zamanla əlaqədar fikirləri idealist, metafizik düşüncə olmuş və dünya və zamanın əvvəl var olmadığını, hər ikisinin eyni anda meydana gəldiyini düşünürdü.

Avqustla bərabər zaman anlayışı ilə bağlı öz fikirlərini ifadə edən Klein deyirdi: “Heç bir şey olmadığı sırada olan keçən şeydir.”, “Hadisələrin bir – birini izləmə şəkildir”, “Gəlməkdə olan gələcəkdir” və “Hər şeyin bir anda olub bitməməsi üçün təbiətin ixtira etdiyi bir vasitəsidir”.

“Zaman nədir?” sualına cavab tapmaq üçün zamanla bağlı bir neçə məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Bunun birincisi zamanın sonlu və ya sonsuz olmasıdır. Zaman hərəkətlə bağlı bir anlayış olaraq hərəkətlərin müqayisəsində meydana gəlir və nisbi olaraq üç yerə bölünür: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Zamanın sonlu və ya sonsuz olması ilk hərəkətin nə olduğunu müəyyənləşdirməkdən asılıdır. Əgər biz Avqustun fikri ilə razılışb zamanın dünya ilə bir vaxtı meydana gəldiyini qeyd etsək, bu zaman zamanın sonlu olduğunu demək məcburiyyətində qalırıq. Çünki Q.A.Qamovun “Big Bang” nəzəriyyəsinə görə dünya bir gün yaranıbsa, bir gün də məhv olacaqdır(3). Ancaq Avqust əsas bir varlığın hərəkətini diqqətdən yayındırmış-

¹ Azərbaycan Dillər Universiteti

dır. Bu, Yaradıcının hərəkəti idi. Çünki zaman hərəkətlə bağlıdırsa və hərəkətin var olması ilə meydana gəlibsə, bu zaman ilk hərəkət yalnız Yaradana məxsus olduğunu görəcəyik.

Zamanla bağlı bir digər məsələ isə zamanın sürətdən asılı olub-olmamağıdır. Bu haqda Ümumi Nisbilik Nəzəriyyəsində verilir: “Zamanın sürəti, bir cismin sürətinə və cazibə mərkəzinə olan uzaqlığa görə dəyişir. Sürət artdıqca zaman qısılır, sıxılır, daha ağır, daha yavaş işləyərək sanki “dayanma” nöqtəsinə yaxınlaşır. Bu nəzəriyyənin isbatlığı ilə bağlı Eynşteynin əkiz qardaşlarla bağlı nümunəsində də görə bilərik. Ancaq bu nəzəriyyə adından da göründüyü kimi nisbi xarakter daşıyır və insan şüurundakı təsiri belədir. Buna görə də Eynşteynin əkiz qardaşlarla bağlı nümunəsini doğru hesab edə bilmərik. Çünki zaman dünyada da, kosmosda da eyni sürətdə hərəkət edir və cismin hərəkət sürəti zamanın sürətinə təsir etmir, gedilən məsafəyə təsir edir. Yəni kosmosda və dünyada eyni zamanda hərəkətə başlayan iki cisimdən biri (dünyadakı) normal sürətdə, digəri (kosmosdakı) işıq sürətində hərəkət edərsə, eyni zaman fərqli sürətdən asılı olaraq fərqli məsafələr qət edilir. Bu da fizikadan bizə məlum olduğu kimi, $S=V \cdot T$ düsturuna əsaslanır. İki cismin eyni zamanda ($T_d=T_k$) fərqli sürətdə ($V_d < V_k$) hərəkəti qət etdikləri məsafədə fərqlənər ($S_d < S_k$).

Zamanla əlaqədar diqqət çəkən bir digər məsələ isə zamanın istiqaməti və dünyada birdən çox zamanın mövcud olub-olmaması məsələsidir. Zamanın istiqaməti biz insanları həmişə düşündürüb xüsusən də, yaşadığımız bir hadisəni ikinci səfərdə yaşadığımızı hiss etdikdə. Əslində bu zamanın geriye axıb-axmaması ilə bağlı bir məsələ deyil. İnsan beyninin aldatmasıdır. Bununla bağlı psixologiya elmində də bir çox araşdırmalar yer almaqdadır. Xüsusilə də, 20-ci əsrdən elmdə diqqət çəkilən və bir sıra araşdırmaların qeydə alındığı “Dejavu”dur. “Dejavu” fransız sözü olub dilimizə “onsuzda görülmüş olan” şəklində tərcümə olunub hər bir insanın həyatında bir dəfə də olsa, başına gələcək bir hadisə olub iki yerə bölünür: dejasenti və dejavizite.

Zamanın geriye və ya irəli axması ilə bağlı bir çox filmlər çəkilməmişdir. Həmin filmlərə diqqət etsək, bir məsələ bizə aydın olacaq ki, zamanın geriye çəkildiyi əks olunsa da, əslində zaman öz axımında davam edir, geriye çəkilən isə sadəcə hərəkətlərdir. Çünki biz əvvəl də qeyd etdik ki, zaman hərəkətlərin müqayəsesindən meydana gəlir. Bu nəzəriyyə ilə məsələyə yanaşdıqda filmlərdəki hadisələrin geri çəkilməzdən əvvəlki zaman ölçüsü keçmiş, hadisələrin geri çəkildiyi zaman ölçüsü indiki, geri çəkilmiş hadisələrin törədəcəyi yeni hadisələr isə gələcək olacaqdır. Bundan da bu nəticəyə gələ

bilərik ki, zaman tək istiqamətli olub axan çay kimi bir istiqamətə axıb, heç vaxt geriyyə dönməyəcəyini göstərir. Bu isə ingilis astronomu Arthur Eddingtonun nəzəriyyəsinin düzgün olduğunu sübut edir.

Zamanın tək yoxsa, birdən çox olması məsələsi biz insanların zamanla əlaqədar düşündürən məsələlərdən bir digəri olub xüsusən də, axirət dünyası ilə əlaqədar düşündüyümüz zaman bu sualları özümüzə veririk - “Dünyadakı zaman ilə axirətdəki zaman eynidirmi, yoxsa fərqli sürətdə hərəkət edir?” Bu sualın cavabını isə biz Qurani-Kərimə müraciət etməklə görə bilərik. Bildiyimiz kimi bir çox elmin sirri yalnız Quranda gizlidir. Quranda zamanla əlaqədar verilən ayələrə nəzər yetirdikdə mətn altı mənə ilə rastlaşırıq. Məsələn, “Rəbbinin dərgahında bir gün sizin saydığınızın (hesabladığınız vaxtın) min ili kimidir!”(Həcc sürəsi,47) [1,səh:79]; “O gün ki, Allah sizi (haqq-hesab üçün öz hüzuruna) çağıracaqdır. Siz də cavab verəcəksiniz və sizə elə gələcəkdir ki, (dünyada) çox az qaldınız!”(İsra sürəsi, 52) [1, səh:143]; Bu ayələrdəki dünya həyatının axirət həyatı ilə müqayisədə qısa olmasının göstərilməsinin səbəbi axirət həyatının sonsuz dünya həyatının isə sonlu olmasıdır. Həm də axirət dünyasının təsvirindəki heç bir sürədə o dünyada gecə və gündüzün var olması verilmir. Ancaq biz dünyada Ay və Günəşin olması vasitəsilə zamanı hesablaya bilirik. Əslində zaman tək bir bölgüsü var, o da hərəkətlərin ardıcılığı zamanı yaranan keçmiş, indiki və gələcəkdir. Bu nəzəriyyə ilə məsələyə yanaşdıqda tək bir zamanın var olduğunu deyə bilirik.

Zamanın konkret və ya mücərrəd olması məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, zaman mücərrəd bir anlayışdır. Çünki nə gözlə görünə bilinir, nə toxunula bilinir, nə də bizə fiziki cəhətdən təsir edə bilir. Zaman nədir? **Zaman hərəkətdən asılı olub təkistiqamətli, sayı birdən çox olmayan, sonsuz, mücərrəd bir anlayış olub real olmadığı halda var olan şeydir.**

Ədəbiyyat

1. Qurani Kərim və Azərbaycan dilində mənaca tərcüməsi, Beşinci nəşr, Bakı, Şərq-Qərb, 2009
2. Августин, Аврелий // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
3. <http://www.science.gov.az/az/index.php?id=4145>

Summary

The concept of time is on a philosophical level

This thesis focuses on the philosophical study of time. “What is time?” In order to find the answer to this question, we have tried to find answer to this question on the basis of the conclusions that have been taken separately from time-to-time questions, such as whether the timing is endless or infinite, the direction of time, the presence or absence of more than one time, whether it is concrete or abstract.

Key words: when, action, speed, dejavu, direction of time

İran İslam Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məsələləri

Açar sözlər : İran, Azərbaycan, əməkdaşlıq

Asiyanın qərbində yerləşmiş Yaxın və Orta Şərq regionuna Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Əfqanıstan, İordaniya, İraq, İran, İsrail, Yəmən, Kipr, Küveyt, Livan, Misir, Oman, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Türkiyə və 1947-ci ildən dövlət kimi tam formalaşmağa imkan verilməyən Fələstin daxildir. İran və Əfqanıstan Orta Şərqə, digər dövlətlər isə Yaxın Şərqə aid edilir. Regional bölgü, həmçinin regionun adı şərtidir və müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif şəkildə dəyişdirilir. Bəzi mənbələrə görə Yaxın və Orta Şərq regionu Misir və Sudan istisna olmaqla Cənub - Qərbi Asiya; Kipr, Misir, Sudan istisna edilməklə ön Asiya adlanır. Orta şərqin ən əsas regionlarından birində İrandır.

İran dağlıq ölkədir. Dağlar, yaylalar ərazisinin təqribən beşdə dörd hissəsini təşkil edir. İranda iki əsas relyef forması xüsusilə seçilir: şimal-qərbdən cənub-qərb istiqamətində uzanan dağ silsilələri və mərkəzdəki yüksək düzənliklər sistemi [1. Səh, 281].

Ölkənin mərkəzində yerləşmiş İran yaylasının əsas hissəsini Dəştə-Kəvir və Dəştə-Lut səhraları tutur. Şoran tirələrdən ibarət olan Dəştə-Kəvir (dəşt- bərk torpağa malik səth, kəvir – şoranlıq) kənd təsərrüfatına tamamilə yararsız, nəqliyyat üçün təhlükəli sayılır. Dəştə-Lut (lut, yəni bitkisiz) isə Yer kürəsinin ən bürkülü və quraq səhralarından biridir. Dəştə-Kəvirdən fərqli olaraq burada qumla örtülü sahələr çoxdur. Dəştə-Lut səhrası üçün səciyyəvi xüsusiyyət qum təpələrinin üstünlüyüdür. Bu qum təpələri sütun, qüllə və qalanı xatırladan təbii landşaft formaları yaratmışlar. Hər iki səhrada yaşayış məskənlərinə ensiz kənar zolaqlarda rast gəlmək olar. İran yaylasını dağlar əhatə edir. Bu dağların ən möhtəşəmi Elburs sistemidir. Elbursun və eləcə də bütün İranın ən hündür dağı Dəməvənddir (hünd. 5604 m.). Dəməvənd iranlılar üçün gözəllik, əzəmət və qüvvət rəmzidir.

¹ Bakı Avrasiya Universiteti, yusifli.ofeliya@gmail.com

Elburs dağ sistemi mürəkkəb relyefə malik olduğundan, ərazi təsərrüfat fəaliyyətinə müəyyən dərəcədə cəlb olunmuşdur. Dağ keçidlərindən yollar çəkilmiş, yeraltı suların üzə çıxdığı ərazilərdə isə intensiv əkinçilik aparılır. Elburs sistemi şərqdə Türkmən-Xorasan dağlarına keçir. Bu dağlar sıldırım yamaqlara malikdir, lakin dağlar arasındakı məhsuldar vadiləri kənd təsərrüfatı üçün yararlıdır [1. Səh, 283]

İran yaylasının cənub kənarlarından Zaqros dağ sistemi başlayır. Cənub-şərqdə bu dağ sistemi Cənubi İran dağları ilə əvəz olunur. Ölkənin şimal-qərb hissəsi də dağlıqdır. Burada çökəkliklərlə parçalanmış Kordestan, Talış, Boqrovdağ, Qaradağ, Ağrıdağ silsilələri uzanır.

İranın böyük düzənlikləri əsasən ölkənin kənar hissələrindədir. Bunlardan təsərrüfat və turizm baxımından ən mühümü Xəzərsahili (və ya Cənubi Xəzər) ovalığıdır. Ölkə ərazisinin cəmi 5 faizini təşkil edən bu ovalıqda əhalinin 20 faizi yaşayır. Mesopotamiya ovalığının aşağı hissəsi İran ərazisinə daxil olur. İran və Oman körfəzlərinin sahilləri düzən olsa da, əkinçiliyə yararlı deyildir. Əhalinin sayı 75.149.669 nəfərdir və əhalinin 71.4 % şəhər əhalisidir. Ən böyük şəhər Tehrandır Tehranın əhalisi 1926-2006-cı illərdə 210 min nəfərdən 7,1 milyona çatmışdır. 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq urbanizasiya prosesi daha da sürətlənmişdir.

Ölkə əhalisinin 98% müsəlmandır. Əhalinin 90%-i şiə təriqətinə məxsusdur. Şiələrdən 85% İmamilərdir (İsnə Əşəriyyə), qalanları başqa şiə təriqətlərinə mənsubdurlar- İsmaililər və Zeydilik. Ölkə əhalisinin 9%-sünnüdür(əksərən kürdlər). Xristianlardan Qriqoryan (ermənilər), Nestorian (assurlar), Roma-katolik həmçinin anqlikan və başqa protestant kilsələrinin nümayəndələri mövcuddur. Ölkədə həmçinin bəhailiyə, iudaizmə və zərdüştlüyə mənsub insanlarda mövcuddur. Fars dili — İran İslam Respublikasının rəsmi dilidir. Fars dili Hind- Avropa dil ailəsinə mənsubdur. MKİ-nin məlumatlarına əsasən İran dilləri qrupuna aid dillərdə əhalinin 58% danışır. Əhalinin 26%-dən çoxu türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdə danışır. Azərbaycanın ümumdünya ticarət əlaqələrinin genişlənməsi onun bazarının İran mallarından asılılığını qismən azaltmışdır. Azərbaycan məhsullarının keyfiyyətinin artması isə onların İran bazarında mövqelərini daha da gücləndirmişdir. Amma idxal-ixrac dövriyyəsinin müqayisəli təhlili onu göstərir ki, ixracın artmasına baxmayaraq, İran-Azərbaycan iqtisadi münasibətlərində Azərbaycan hələ də, əsasən, idxalçı kimi çıxış etməkdədir. Bu mövqeni müəyyən dövr üçün normal hesab etmək olar. Azərbaycan gənc dövlətdir və İranın iqtisadi imkanları Azərbaycanı İrandan müəyyən qədər asılı edir. Bu asılılıq

imperialist mahiyyətli bir asılılıq deyil və geoiqtisadi yerləşmə və sırf iqtisadi ticari amillərlə bağlıdır. Son dövrlərdə bütün dünyada gedən gərgin və ziddiyyətli proseslərə baxmayaraq, Azərbaycan və İran arasında əlaqələr öz normal axarı ilə inkişaf etməkdədir [2. Səh, 165].

Doğrudur, hər iki dövlətin bütün məsələlərə yanaşma tərzı eyni deyil. Ancaq bu, qarşılıqlı münasibətlərin gücləndirilməsinə xidmət edən ümumi kursa zərər vura bilməz. Bunu dövlət başçıları səviyyəsində qarşılıqlı isti münasibətlər göstərməkdədir. Beləliklə, Azərbaycan-İran iqtisadi əməkdaşlığının istiqamətindən danışarkən bəlli olur ki, bu əlaqələr çoxistiqamətli xətlə inkişaf etmişdir. Azərbaycan-İran iqtisadi əməkdaşlığının dinamikası onu deməyə əsas verir ki, bu çoxistiqamətli qarşılıqlı əlaqələr hər iki tərəfin iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərmişdir.

Əlbəttə ki, bu iqtisadi ünsiyyət və əməkdaşlıq əlaqələri zamanı beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində ölkələrin yeri və rolu özünü göstərmişdir. Belə ki, iqtisadi əməkdaşlığın istiqamətləri həm obyektiv, həm də iştirakçıların vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdir. iqtisadi siyasətin düzgünlüyü Azərbaycan müəssisələrinin məhsullarının keyfiyyətini yüksəltdi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan məhsullarına İran iş adamlarının marağını daha da artırdı.

Azərbaycanda əhəlinin sosial rifahının yüksəlməyə başlanması da İran-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığının istiqamətlərinə təsir etdi. Artıq İran müəssisələrinin Azərbaycan bazarında rəqibləri çoxalmaqda idi. Rəqiblərin çoxalması seçim imkanlarını artırır və keyfiyyətə tələbatı gücləndirirdi. Bununla da İranın daha keyfiyyətli məhsulları Azərbaycan bazarında özünə yer edirdi.

Azərbaycanla birgə müasir İranda da bir sıra iqtisadi islahatlar keçirilmişdir. Artıq 1990-cı illərdən İranın iqtisadi situasiyasında yaxşılaşma müşahidə olunmuşdur. İranın xarici iqtisadi borcları azalmışdır. 2001-2002-ci illərdə xarici borc 1992-1993-cü ilə nisbətə 23 mlrd dollardan 7,2 mlrd dollara, 2003-2004-cü ildə 2002-2003-cü ilə nisbətən 2,2-dən 1,4 mlrd ABŞ dollarına enmişdir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2002, 446 səh.
2. Abdullayev M.A. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2000, 344 səh.

3.URL-1 <https://tr.m.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran>

4.URL-2 https://tr.m.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran_demografisi

Summary

Ofelia Yusifli

Issues of expanding economic relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan

In general, Iran has taken the following feasible steps in the near future to enhance economic cooperation between the countries of the world and Azerbaijan:

- Expanded bilateral relations between Iran and the world countries in the field of import-export of strategically important products;

- Created new innovative manufacturing facilities on the basis of joint investments on products that can be exported to the world market between Russia, Iran and Azerbaijan;

- Taking incentive steps to increase the volume of transit cargo traffic between Russia, Iran and Azerbaijan within the North-South international transport corridor;

- For the development of Azerbaijan-Iran economic relations it is necessary to eliminate the problems in the field of transport and transit customs. The development of Azerbaijan-Iran economic relations is important not only for the two countries, but also for the region;

- Mutual stimulation of investments between Azerbaijan and Iran should be ensured;

Key words: Iran, Azerbaijan, cooperation

Zərdüştlük: Müdriklərə hörmət bəsləyən xoş inam

Açar sözlər: Zərdüştlük, Avesta, Avestanın bizə çatan hissələri,

Zərdüştlük (avest, vahvi-daena =mazdayasna-“Müdriklərə bəslənən xoş inam” Dünyanın ən qədim etiqadlarından biri olan Zərdüştlük İran ərazisində meydana gəlmişdir. Dinin adı onun banisi Zərdüştün adı ilə bağlıdır. Bu yeni dini etiqad nəinki İran ərazisində yaşayan tayfaların, eyni zamanda Azərbaycan, Orta Asiya, Hindistan və digər ölkələrdə yaşayanların da dininə çevrildi. Həyatın əsasını təşkil edən od, su, torpaq və hava müqəddəs hesab edilir, onların daim təmiz qalmasına səy göstərilirdi. Od göstərdiyimiz dörd ünsür içərisində ən müqəddəs, baş ilahi və ülvü qüvvə hesab edilirdi. Zərdüştlər onun nuruna sitayiş edirdi, lakin sonradan bu inanc bütünü ilə dəyişdirildi və insanlar sırf oda sitayiş etməyə başladılar, beləcə Zərdüştlük ənənlərinin üzərində görünüş və formaca eyni, lakin məzmunca fərqli yeni bir din, Atəşpərəstlik formalaşdı. “Avesta” meydana gəldiyi ərazidə, yəni yaxın və orta şərq ölkələrində geniş yayılaraq həmin ölkələrin tarixində önəmli bir yer tutmuşdur. Bu ölməz abidələr haqqında Roma, İran, Suriya, 0 cümlədən, Azərbaycan məxəzərlində söz açılmışdır. (1,səh.2)

Biz Avestanın orijinalının məhv edildiyini, əlimizdə olan materialların isə “Avesta”nın tərcüməsi olduğunu bilirik. Və Çox təəssüf ki, tərcümənin də hansı dilə(xalqa) məxsus olunduğu bilinmir. Və bu əsəri hansı ünvana aid etmək lazımdır sualını verəndə “şəriklik” və “ortaqlıq” hisləri ortaya çıxır. Tədqiqatçıların çoxu “Avesta” dilini hind-avropa ailəsinin hind-iran, ari qrupuna aid edirlər. Bu dilin son daşıyıcıları Hindistanda yaşayan Pars xalqıdır. Bütün bunlara baxmayaraq abidənin taleyi ilə xalqımızın həyatı güclü şəkildə bağlıdır. Zərdüştün vətəni odlar yurdudur, hər iki tanrı obrazı xeyir allahı Hörmüz (Ahura Məzda) və şər Allahı (Əhriman) Azərbaycan Mifik təfəkküründə uzun əsrlər boyu yaşamışdır.(1,səh.3)Əsərin Azərbaycan həyatı ilə bağlılığını sübut edən bir çox fakta rast rast gəlmək mümkündür və mən bir neçəsini sizinlə paylaşmağı lazım bilirəm.

¹ Xəzər Universiteti, leman.abas311@gmail.com

1. Avestanın qədim tərcüməsindən sonra belə əsərdə qalmaqda olan türk sözlərinin mövcudluğu. Məsələn. Əsən-yaxşı, sayru-xəstəlik, eş-dost, aş-yemək

2. Həmçinin təməlini zərdüçtlükdən götürən adət və ayinlərimiz var. Məsələn, novruz, duvaqqapma, çillə və şər vaxtı.(2.səh.3)

“Avesta”da əksini tapan dini baxışın əsasını ifrat dualizm təşkil edir. Cismani aləmdə işıqla qaranlıq, üzvi həyatda həyatla ölüm, mənəvi aləmdə xeyir və şər, ictimai həyatda ədalət və zülm arasında daimi mübarizə gedir. Biz bu mübarizəni dini aləmdə Hörmüz və Əhriman arasında gedən konfliktdə də görürük. Ahuramazda işığı, həyatı, xeyri və ədaləti təmsil edirsə, Anqramanyu ölümü, şəri, zülmü təmsil edir.(3.səh.17)

Tədqiqatçılar “Avesta”nın bizə çatın hissələrini böyük bir binanın xarabalıqlarından toplanan qırıntılara bənzədir.

1. 22 fəsildən ibarət olan Vəndidad divləərə qarşı qanun mənasını verir.

2. Vispered- toplanan hissələrin hamısından az və pərakəndə olması ilə seçilir. 25 fəsildən ibarətdir, mənası bütün hakimlər deməkdir.

3. Yəsna- “Avesta”nın bu günə qədər əldə olunan ən geniş və mühim hissəsidir. Bu söz sitayiş etmə, tapınma mənasını verir. Yəsnanın 17 fəslini təşkil edən, özü-özlüyündə isə 5 hissədən ibarət olan “Qatlar” Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi baxımından böyük bir əhəmiyyətə sahibdir.

4. Kiçik Avesta isə müxtəlif din dualardan ibarətdir. (4.səh.19)

Tarixi

Alimlərin hesab etdikləri kimi ilkin “Avesta”dan yaddaşda heç də hər şey qalmayıb. Hifz olunan hissələri artıq yuxarıda xatırlandığı kimi e.ə I əsrdə kodifikasiya olmuşdu. Axırncı redaktədən sonra güclü sürətdə seyrələn “Avesta” mətni də ərəblərin hakimiyyəti dövründə qeyri-islam ədəbiyyatı kimi amansızca yandırıldı. Avropalılardan ilk dəfə Fransa alimi Abraham Hiatsint Anketül Düperon Avestanı fransız dilinə tərcümə etmişdir. O 1771-ci ildə tərcümə etdiyi Avestanı Parisdə nəşr etdirir. 1883-cü ildə E.Büenuf “Yəsna”nı tərcümə etməklə bərabər, eyni zamanda onun şərhini də yazır. Beləliklə, bu vaxtdan etibarən Avropada avestaşünaslıq elmi getdikə inkişaf edərək özünəməxsus yer tutur. Nəhayət, 1905-ci ildə Bartolemey tərəfindən “Qatlar” tərcümə edilərək nəşr etdirilir.(1.səh.1-2)

Nəticə

“Avesta” qədim bir mədəniyyətdən bizə qalan dəyərli yadigardır. Bu möhtərəm abidə keçən əsrlər boyunca öz inanclarından başqasına hörməti olmayan yadelli işğalçıları tərəfindən məhv edilməyə məruz qalmışdır. Bizə

qalansa əlimizdə qalam kiçik qırıntılara tutunmaqdır. Sahib çıxma bilmədiyimiz çox şey kimi “Avesta”-ya da layiqincə sahib çıxma bilmədik. Elə ki, başqa dillərdə bu abidə haqqında arayış etsək, Azərbaycanla bağlı kiçicik bağa belə rast gələ bilmirik. Biz, “Avesta”nın yaradıcısı bizlərik iddiasında deyilik. Sadəcə belə bir mədəniyyətdə xalqımızın da bir toxunuşu olduğunu söyləyənlərdənlik. Urmiya torpaqları hər nə qədər bizə aid olmuşsa, orada böyüyüb, boya-başa çatan Zərdüştün damarlarında da bir azərbaycanlı, türk qanı axır. Tarixin toz basmış səfihələrindən hər nə qədər sui-istifadə edilməyə çalışılsa da, həqiqət gec-tez üzə çıxmaq kimi istedadla sahibdir. Yetər ki, onu axtaran aydın baxan gözlər, inam və ehtirasla döyünən qəlblər, bərraq beyinlər olsun.

Ədəbiyyat

1. “Avesta” məqaləsi- Nuranə Məmmədova 7 mart 20191.
2. “Azərbaycanda Zərdüşt adətləri” Xalq Cəbhəsi Qəzeti. Yusif Vəzir Cəmənzəminli
3. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi(Qədim və orta əsrlər)”Bakı, “Ozan”,2008
4. “Zərdüştlük” Vikipediya.org Zərdüştlük. Vikipediya.org

Summary

Leman Abbasova

Zoroastrianism: A good faith that respects the wise

The oldest manuscript of Avesta is currently in Copenhagen. “Avesta”- The birthplace of this giant monument in the “childhood of mankind” is considered to be the home country of the Middle East. The Origin of the work? Which origin is unknown, to which language(s) belongs. Most researchers refer to Avesta as an Indo-European family, Indo-Iranian, Aryan group. The last carriers of this language are mainly Persian people living in India.

Key words- Zoroastranism, Avesta, The parts of Avesta that reach us